

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԱՆԻ ՍԱՄՎԵԼԻ

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ
ՀԱՄԱԹՎԵՐԻ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԶԱՐԳԱՑՈՂ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ը.00.01 «Ընդհանուր տնտեսագիտություն» մասնագիտությամբ
տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար

Գիտական ղեկավար՝
Տնտեսագիտության դոկտոր, դոցենտ
Արծրունի Երջանիկի Թորոսյան

Երևան – 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ 1. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԷՌԻԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ	
1.1. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների բովանդակությունը և բնութագրիչները	9
1.2. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների գնահատման մեթոդական մոտեցումները	28
ԳԼՈՒԽ 2. ԶԱՐԳԱՑՈՂ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՄԲ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ	
2.1. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների գնահատումը գործոնային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ.....	50
2.2. Զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների գնահատումը կլաստերային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ.....	60
ԳԼՈՒԽ 3. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ	
3.1. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ռազմավարության հետազոտության մեթոդական մոտեցումները	74
3.2. Զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական գնահատումը կատարելագործված համաթվի կիրառմամբ.....	86
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	106
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	114
ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ.....	121

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը: Համաշխարհային տնտեսության զարգացման արդի միտումները նոր մարտահրավերներ են առաջադրում զարգացող տնտեսությամբ երկրներին, որոնց հաղթահարմանն ուղղված ծրագրերի մշակումն ու հետևողական իրականացումը շարունակում է մնալ օրակարգային: Այս առումով, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականությունը հանդիսանում է տնտեսության զարգացման կարևորագույն գրավականը:

Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականության առանցքային բաղադրիչը վերափոխումների արդյունքների քանակական գնահատումն է, որը տեսական հիմնավորվածության և գործնական նշանակության տեսանկյունից կարևորագույն դերակատարություն ունի վերափոխումների քաղաքականության ուղենիշների հստակեցման, ճշգրտման, իրագործման սկզբունքների ու մեթոդների մշակման և ցանկալի արդյունքների ապահովման համար: Այդ իսկ պատճառով, վերափոխումների արդյունքների գնահատումը միշտ էլ եղել է տարբեր հեղինակավոր կառույցների և մասնագետների հետազոտության հանգուցային դիտակետում:

Այսպես՝ տարբեր միջազգային կառույցներ՝ Համաշխարհային բանկը, Համաշխարհային տնտեսական համաժողովը, Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկը, Բերթելսման հիմնադրամը և այլն, փորձում են մշակել վերափոխումների ընդհանրական ամենատարբեր ցուցանիշներ, որոնք այս կամ այն չափով գնահատում են առանձին ոլորտներում իրականացվող վերափոխումների արդյունքները: Ընդհանուր առմամբ, այս համալիր գնահատականների ձևավորման հիմքում հիմնականում ընկած է միևնույն մոտեցումը. ընտրվում են սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները բնութագրող ոլորտները, առանձնացվում ոլորտը նկարագրող հիմնական քանակական և որակական ցուցանիշներն ու դրանց արժեքների միջինացման հիման վրա դուրս է բերվում ընդհանրական գնահատականը:

Չնայած վերափոխումների ընդհանրական ցուցանիշների ձևավորման վերոնշյալ մոտեցումը տնտեսագիտական տրամաբանության շրջանակներում է, այնուհանդերձ, դրանց հաշվարկման մեթոդաբանությունը բավականին սահմանափակ է և

խնդրահարույց: Հարկ է նշել, որ ընդհանրական գնահատականների ձևավորման առաջնային հիմնահարցը պայմանավորված է այն հանգամանքով, թե որքանով են դրանք համակողմանիորեն բնութագրում «սոցիալ-տնտեսական վերափոխում» երևույթը: Այս տեսանկյունից, ընդհանրական գնահատականների ճնշող մեծամասնությունը բնորոշում է ոչ թե սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներն ամբողջությամբ, այլ դրա առանձին ուղղությունները, ինչի հետևանքով էլ վերափոխումների առանձին ուղղություններ դուրս են մնում գնահատման տիրույթից: Այս իմաստով, վերափոխումների համակողմանի գնահատման խնդիր է առաջանում, որի լուծումը հնարավորություն կտա բացառել վերափոխումների մասնակի գնահատման հիմնահարցը և ստանալ իրականությանը համապատասխանող պատկեր:

Վերափոխումների ընդհանրական գնահատականի հաշվարկման մյուս մեթոդական բացթողումը դրա բաղադրիչների պարզ միջինացումն է: Սա լուրջ մեթոդական թերություն է, քանի որ վերափոխումների բնութագրման տեսանկյունից, ընդհանրական գնահատականի բաղադրիչ ցուցանիշներն ունեն տարբեր կարևորություն, հետևապես պետք է ունենան տարբեր տեսակարար կշիռներ:

Վերոնշյալ հիմնահարցերի լուծման անհրաժեշտությունն էլ պայմանավորում է ատենախոսության թեմայի արդիականությունն ու հրատապությունը՝ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների օբյեկտիվ արտացոլման, վերափոխումների խորացման հնարավորությունների և խոչընդոտների վերհանման, ստացված գնահատականների հիման վրա սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ռազմավարական մոտեցումների մշակման և իրագործման համար:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Ատենախոսության հիմնական նպատակը սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների համակողմանի գնահատման համաթվերի մեթոդաբանության բարելավման խնդիրների բացահայտումն ու դրանց լուծման հնարավոր ուղիների ներկայացումն է:

Նշված նպատակի իրագործման համար ատենախոսությունում դրվել և լուծվել են հետևյալ խնդիրները.

- ✓ ուսումնասիրել տարբեր հեղինակավոր միջազգային կառույցների և հետազոտական կենտրոնների կողմից սոցիալ-տնտեսական

վերափոխումների ընդհանրական ցուցանիշների հաշվարկման մեթոդաբանական առանձնահատկությունները,

- ✓ վերհանել վերափոխումների արդյունքների համակողմանի գնահատման հիմնահարցերը և հիմնավորել դրանց լուծման անհրաժեշտությունը,
- ✓ վերլուծել և գնահատել զարգացող երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքները,
- ✓ բացահայտել զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների իրականացման առանձնահատկություններն ու ուղղվածությունը, քանակապես գնահատել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների տեսանկյունից չափանմուշային երկրից մյուս երկրների տարբերության չափը,
- ✓ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ցուցանիշների համախմբության հիման վրա իրականացնել զարգացող տնտեսությամբ երկրների դասակարգում և համեմատական վերլուծություն, գնահատել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ցանկալի արդյունքներից շեղումը,
- ✓ մշակել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական գնահատման մեթոդական մոտեցում՝ հիմնական շեշտադրումը կատարելով սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի բաղադրիչ ցուցանիշների հարաբերական կարևորությունից բխող կշռային գործակիցների որոշման վրա:

Հետազոտության օբյեկտը և առարկան: Հետազոտության օբյեկտը զարգացող երկրներում իրականացվող սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներն են, իսկ առարկան՝ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական գնահատականների հաշվարկման մեթոդական մոտեցումները, դրանց հիմնահարցերը և կատարելագործման ուղիները:

Հետազոտության տեսամեթոդական և տեղեկատվական հիմքերը:

Հետազոտության համար տեսամեթոդաբանական հիմք են ծառայել ՀՀ սահմանադրությունը, սոցիալ-տնտեսական ոլորտը կարգավորող ՀՀ օրենքները, ՀՀ Կառավարության որոշումները, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների վերաբերյալ հայրենական և արտասահմանյան մասնագետների հրապարակումները:

Ատենախոսության համար տեղեկատվական աղբյուր են հանդիսացել Համաշխարհային բանկի, Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի, Բերթելսման հիմնադրամի հրապարակումները, միջազգային տարբեր կազմակերպությունների հաշվետվությունները, գիտամեթոդական մշակումներն ու տեղեկագրերը, վիճակագրական-վերլուծական նյութերը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են գիտական վերացարկման, վերլուծության և համադրության, գործոնային և համակարգային, տնտեսավիճակագրական, համեմատական, պատմատրամաբանական, ինչպես նաև գրաֆիկական վերլուծության մեթոդները:

Հետազոտության հիմնական գիտական արդյունքները և նորույթը:

Ատենախոսությունում ստացված արդյունքներն ունեն տեսամեթոդական և կիրառական նշանակություն, որոնցից գիտական նորույթ են հետևյալները.

- Գնահատվել են զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքները, դուրս են բերվել լավագույն վերափոխումներ իրականացրած երկրների խմբի ընդհանրական բնութագրիչները:
- Գործոնային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ հիմնավորվել է, որ զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները իրականացվել են երկու տարբեր մոդելներով՝ «ինստիտուցիոնալ» և «տնտեսական»:
- Գնահատվել է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների տեսանկյունից չափանմուշային երկրի բնութագրիչները, հետազոտվել են դրանցից մյուս երկրների տարբերությունները՝ բացահայտելու «տնտեսական վերափոխումների» հետամնացության աստիճանը:
- Մշակվել է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների համալիր գնահատման մեթոդական մոտեցում, որի առանցքում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի բաղադրիչների հարաբերական կարևորությունից ելնելով տեսակարար կշիռների դուրսբերումն է:

Հետազոտության արդյունքների գիտագործնական և կիրառական

նշանակությունը: Հետազոտության որոշ դրույթներ օգտագործվում են Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանում՝ «Տնտեսագիտության տեսություն» դասընթացի ծրագրում: Հետազոտության գիտական արդյունքներն ու ներկայացված առաջարկությունները կարող են օգտագործվել զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների համալիր և համակողմանի գնահատման գործիքների ու մեթոդների ընտրության և կիրառման, վերափոխումների քաղաքականության գերակայությունների և ուղղությունների հստակեցման, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականության նպատակայնության բարձրացման համար: Հետազոտության հիմնական արդյունքները կարող են օգտագործվել ՀՀ Կառավարության կողմից սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականություն մշակելիս: Ատենախոսության տեսամեթոդական և գործնական որոշ արդյունքներ կարող են օգտագործվել նաև զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխման քաղաքականության բարելավման հիմնահարցերով զբաղվող մասնագիտական և հետազոտական շրջանակների համար:

Հետազոտության արդյունքների փորձարկումը և հրապարակումները:

Ատենախոսության որոշ դրույթներ գեկույցով ներկայացվել են «Զարգացման ժամանակակից մարտահրավերները» և «Գործարար միջավայրի բարելավման և միջազգային տնտեսական համագործակցության ընդլայնման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում» խորագրերով կազմակերպված ՀՊՏՀ 24-րդ և 26-րդ գիտաժողովներում, «Տնտեսագիտության ժամանակակից հիմնահարցեր» խորագրով Երևանի պետական համալսարանի Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի կազմակերպած ուսանողների, ասպիրանտների և երիտասարդ գիտնականների 4-րդ գիտաժողովում:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու արդյունքները հրապարակվել են ատենախոսի հինգ գիտական հոդվածներում:

Ատենախոսության կառուցվածքը և ծավալը: Աշխատանքի կառուցվածքը բխում է հետազոտության նպատակից և խնդիրներից: Այն բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, եզրակացություններից և առաջարկություններից, օգտագործված գրականության ցանկից ու հավելվածներից: Ատենախոսության

ընդհանուր ծավալը՝ ներառյալ գրականության ցանկը, կազմում է 120 էջ (առանց հավելվածի), այն ներառում է 26 աղյուսակ, 4 գծապատկեր և 11 հավելված:

ԳԼՈՒԽ 1. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

1.1. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների բովանդակությունը և բնութագրիչները

Նախորդ դարի 80-ականների վերջերին և 90-ականների սկզբներին Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում տեղի ունեցող պատմական փոփոխությունները գիտական գրականության մեջ ստացան «վերափոխումներ» անվանումը: «Վերափոխում» եզրույթը ծագել է «transformare» լատիներեն բառից, որը նշանակում է փոփոխել, բարեփոխել, ձևափոխել, վերածնել:

Տնտեսագիտական գրականության մեջ բավականաչափ լայն տարածում ունի վերափոխումների ընդգրկումն մեկնաբանությունը, ըստ որի՝ վերափոխումները բնութագրվում են հասարակական կյանքի (ինստիտուտների, հաստատությունների) տարբեր ոլորտներում տեղի ունեցող փոխակերպումներով¹: Այլ ձևակերպմամբ, վերափոխումները հասարակությունում տեղի ունեցող կառուցվածքային տեղաշարժերն են և սոցիալ-տնտեսական համակարգերի ձևափոխությունները²:

Նմանատիպ մոտեցմամբ, մասնագիտական շրջանակներում վերափոխումները բնորոշվում են նաև որպես հասարակական համակարգի, դրա կառուցվածքի և գործառույթների կերպափոխումներ, որոնք հանգեցնում են տնտեսական և սոցիալական համակարգերի զարգացման ներքին և արտաքին պայմանների փոփոխության³:

Մասնագիտական գրականության մեջ լայնորեն օգտագործվում է նաև սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ հասկացությունը, որը բնութագրվում է որպես տնտեսության կառուցվածքային տեղաշարժերի, տնտեսական գործունեության ձևերի և միջոցների, դրանց նպատակային ուղղվածության փոփոխություններով: Այս իմաստով, վերափոխումները մեկնաբանվում են որպես տնտեսական համակարգի հնարավոր որակական էվոլյուցիոն և հեղափոխական բնույթի ձևափոխություններ⁴:

¹Տե՛ս Макашева Н.А., Экономическая наука в эпоху трансформации (Историко-методологический аспект) // Общественные науки и современность, 2000, №5, էջ 20:

²Տե՛ս Данилов А.Н., Переходное общество: проблемы системной трансформации, Минск: Харвест, 1998, էջ 9:

³Տե՛ս Яковец Ю.В., Глобальные экономические трансформации XXI века, Москва: Экономика, 2011, էջ 15:

⁴Տե՛ս Бузгалина А., Колганова А., Шульце П., Альтернативы модернизации российской экономики, М., 1997, էջ 23:

Այս համատեքստում, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները հաճախ դիտարկվում են հետևյալ դիտակետերից⁵.

- ✓ անցումը կապիտալիզմից պլանային տնտեսության,
- ✓ անցումը շուկայական տնտեսությունում պետության պասիվ դերակատարությունից ակտիվ քաղաքականության,
- ✓ անցումը զարգացողից զարգացած տնտեսությամբ երկրների խմբին,
- ✓ անցումը կենտրոնացված պլանային տնտեսակարգից շուկայական տնտեսության:

Ակնհայտ է, որ վերոնշյալ վերափոխումները համընդհանուր են և ընդգրկում են ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական հարաբերությունների, սեփականության ձևերի, տնտեսավարող սուբյեկտների փոխգործակցման մեխանիզմների, ինչպես նաև պետության դերակատարության փոփոխությունները: Նման մոտեցումը, ենթադրում է նախկին ոչ արդյունավետ տնտեսական համակարգի վերացում և նորի ձևավորում: Այս համատեքստում մի տնտեսակարգից անցումը մյուսին ոչ թե համակարգի արդիականացումն է կամ նոր տարրերի ներմուծումը, այլ տնտեսական ողջ համակարգի արմատական փոփոխությունը: Հարկ է նկատել, որ այս տեսանկյունից սոցիալ-տնտեսական վերափոխում է համարվում ոչ թե տնտեսական հարաբերությունների ցանկացած փոփոխություն, այլ այն, որն ուղղված է տնտեսակարգի փոփոխությանը: Այս առումով, վերափոխում կարող է ընկալվել ինչպես պլանայինից անցումը շուկայականին, այնպես էլ հակառակը: Այսպես, Շումպետերը դիտարկում էր մի կողմից՝ կապիտալիզմից սոցիալիզմին, մյուս կողմից՝ սոցիալիզմից կապիտալիզմին անցման վերափոխումների գործընթացը⁶: Մինչդեռ հաշվի առնելով վերջին տարիների վերափոխումների հիմնական ուղղվածությունը, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները դիտարկել են պլանային տնտեսակարգից շուկայականին անցնելու գործընթացում տեղի ունեցող փոփոխությունների տեսանկյունից:

Ի հավելումն վերը նշվածի, Բելառուսի գիտությունների ազգային ակադեմիայի անդամ, սոցիալական գիտությունների դոկտոր պրոֆեսոր Ալեքսանդր Դանիլովի

⁵Տե՛ս Теория переходной экономики и особенности российского пути, Экономика электронный учебник. <http://economy-bases.ru/t22r1part2.html>

⁶Տե՛ս Аль-Нсур, Анатоьевна Л., Процесс трансформации плановой экономики в рыночную :Вопросы теории, часть автореферата. <http://www.dissercat.com/content/protsess-transformatsii-planovoi-ekonomiki-v-rynochnuyu-voprosy-teorii>

կարծիքով սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները հաճախ ուղղված են համաշխարհային շուկայի պահանջներին համապատասխան տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունների իրականացմանը և արտաքին տնտեսական գործունեության նոր ձևերի բացահայտմանը⁷: Մեր կարծիքով նման բնորոշումը լիարժեք չի արտացոլում վերափոխումների բովանդակությունը, քանի որ համաշխարհային շուկան պահանջների փոփոխությունը հաճախ բնականոն և ոչ արմատական բնույթ են կրում, որի արդյունքում տնտեսության կառուցվածքը արդիականացվում է, այլ ոչ թե փոփոխվում տնտեսական համակարգը:

Ինչ վերաբերվում է զարգացողից զարգացած տնտեսությամբ երկրների խմբին անցմանը, ապա չնայած վերափոխումները տնտեսագիտական գրականությունում հաճախ բնութագրվում են զարգացման տեսանկյունից, այնուամենայնիվ դրանք նույնական չեն: Այսպես, Կ. Մարքսը, Դ. Յունան, Ա. Սեն-Սիմոնան վերափոխումները դիտարկել են հասարակական առաջընթացի տեսանկյունից, հասարակության մի մակարդակից անցումը մյուս՝ առավել բարձր մակարդակի⁸: Այս իմաստով, վերափոխումները տնտեսական համակարգի այնպիսի փոխակերպումներն են, որոնք ուղղված են զարգացմանը: Նմանատիպ դիրքորոշում ունի նաև Շումպետերը: Շումպետերի տնտեսական զարգացման տեսության տեսանկյունից, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները տնտեսական անընդհատ ձևափոխություններն են, որոնք ուղեկցվում են տնտեսական աճով և ուղղված են երկարաժամկետ զարգացմանը⁹: Նմանատիպ մոտեցմամբ, Տ.Կովալը գտնում է, որ տնտեսության վերափոխումները ուղղված են բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը, կենսապայմանների և հոգևոր կյանքի բարելավմանը¹⁰: Այսպիսով, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները տնտեսական համակարգի այնպիսի փոխակերպումներն են, որոնք ուղղված են տնտեսության զարգացմանը:

Այս համատեքստում, վերափոխումները և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ գործընթացներ են, որոնք մի կողմից տեղի են ունենում օբյեկտիվ տնտեսական

⁷Տե՛ս Данилов А.Н., նշվ. աշխ., էջ 12:

⁸Տե՛ս Мокичев С.В., Малаев В.В., Котенкова С.Н., Галлямова Д.Х., Мокичев С.Д. Экономическая теория. Часть II. Макроэкономика, էջ 1 <http://kpfu.ru/docs/F2084042559/Tema.13.pdf>

⁹Տե՛ս Стеблякова Л., Трансформация экономических систем, теория и практика, автореферет, диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук, Москва 2010, էջ 16, տե՛ս նաև Шумпетер Й. А., Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982, էջ 153-157:

¹⁰Տե՛ս Коваль Т., Экономическая реформа и общественное мнение, Пять лет реформ, Сборник статей, Москва 1997, էջ 266:

օրենքներին համապատասխան, մյուս կողմից՝ նախաձեռնվում և կարգավորվում են սուբյեկտների կողմից: Այսպես՝ դիտարկելով սոցիալ-տնտեսական համակարգի վերափոխումները էվոյուցիոն զարգացման համատեքստում, կարելի է նկատել դրա օբյեկտիվությունը, որի էությունը կոնկրետ պատմական վերաձևավորման անհրաժեշտության մեջ է: Սուբյեկտիվությունը դրսևորվում է ազգային ավանդույթների, կանոնների, նորմերի և անհատական գնահատման հիման վրա տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից գործընթացների իրականացմամբ:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ ներկայումս մասնագիտական գրականություն մեջ բացակայում է սոցիալ-տնտեսական վերափոխում հասկացության միասնական սահմանում, և տարբերվում են տնտեսագետների պատկերացումները, մոտեցումները և ձևակերպումները: Այնուամենայնիվ, փորձագետների կողմից տրված բնորոշումներից ելնելով, կարող ենք առանձնացնել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները որոշակի ընդհանրական բնութագրիչներ: Այսպես, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները ենթադրում են.

1. անցում մի տնտեսական համակարգից մյուսին,
2. տնտեսական հարաբերությունների և կապերի փոփոխություն,
3. վերափոխումների քաղաքականության գերակայությունների, միջոցների և ուղիների փոփոխություն,
4. ուղեկցվում են տնտեսական համակարգի տարրերի և դրանց կառուցվածքների փոփոխությամբ,
5. ուղղված են տնտեսության զարգացմանը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, ատենախոսության շրջանակներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները հարկ ենք համարում դիտարկել ներկայիս իրավիճակի դիտակետից, դրա տակ հասկանալով որպես անցումը պլանային տնտեսակարգից շուկայական տնտեսակարգին: Մեր կարծիքով, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների նման բնորոշումն առավել մոտ է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների բովանդակությանը:

Այսպիսով, սոցիալ-տնտեսական համակարգի վերափոխումների ոլորտում տեսական հետազոտությունների արդյունքների վրա հենվելով, գտնում ենք, որ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները շուկայական տնտեսակարգի ձևավորման գործընթացում տնտեսական հարաբերությունների և կապերի, տնտեսավարման

համակարգի տարրերի և դրանց կառուցվածքների, սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության իրականացման գերակայությունների, միջոցների և ուղիների փոփոխություններն են, որոնք ուղղված են տնտեսության զարգացմանը:

Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների բնութագրիչները բացահայտելու յուրատեսակ մոտեցում է առաջ քաշել Գրենոբլ-2 ֆրանսիական համալսարանի պրոֆեսոր Ի.Սամսոնը: Ըստ նրա վերափոխումները բաղկացած են հետևյալ հիմնական տարրերից¹¹.

1. Առաջին փուլում (տևում է մոտ 3-5 տարի) մշակվում և իրականացվում է տնտեսության կայունացմանն ուղղված քաղաքականություն¹², որը ենթադրում է ֆինանսական վերահսկողություն, պետական բյուջեի պակասուրդի և պետական պարտքի կրճատում:

2. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների երկրորդ փուլը տնտեսության ազատականացումն է (տևում է մոտ 2-5 տարի), որը ենթադրում է գների և արտաքին առևտրի ազատականացում, երկրում և երկրից դուրս կապիտալի ազատ շարժի պայմանների ապահովում, օտարերկրյա ներդրումների ներգրավում¹³: Հարկ է նշել, որ ֆրանսիացի տնտեսագետ Գի Սորմանը իր «Ելք սոցիալիզմից» աշխատության մեջ անդրադառնալով վերափոխումներին՝ առանձնակի շեշտադրել է ազատականացումը՝ որպես հնարավոր գաղափարական հիմք բոլոր հետխորհրդային հանրապետությունների համար¹⁴:

3. Երրորդ փուլը մասնավորեցումն է, որն ըստ պրոֆեսոր Ի. Սամսոնի տևում է 10-20 տարի: Դեռևս երկու դար առաջ Ադամ Սմիթը ընդգծում էր պետական սեփականության մասնավորեցման առավելությունները: Այնուհանդերձ, մասնավորեցման մասին աշխարհը սկսեց խոսել միայն 20-րդ դարի 70-ականների վերջերին¹⁵: Անցումային շրջանի առաջին տասնամյակում լայնածավալ մասնավորեցում իրականացվեց Կենտրոնական Եվրոպայի և Մերձբալթյան երկրներում, իսկ

¹¹Տե՛ս Данилов А.Н., նշվ. աշխ., էջ 165:

¹²Տե՛ս Մարգարյան Ա., Տնտեսական բարեփոխումների իրականացման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում, «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 1 (78) հունվար 2007, էջ 241:

¹³Նշենք, որ առևտրի և գների ազատականացումը համեմատաբար արագ իրականացվեցին Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում համապատասխան իրավական կարգավորումների փոփոխության միջոցով:

¹⁴Տե՛ս Ги Сорман, От социализма быстро не избавишься, <http://www.stolitsa.org/1194-gi-sorman-ot-socializma-bystro-ne-izbavishsya.html>

¹⁵Տե՛ս Радыгин А., Российская приватизация: национальная трагедия или институциональная база постсоветских реформ, Мир России, 1998, № 3, Том VII, էջ 3-4:

հետագայում՝ Արևմտյան Բալկաններում և ԱՊՀ-ում¹⁶: Ընդհանուր առմամբ, տարբերում ենք մասնավորեցման երկու եղանակ¹⁷՝

❖ «խոշոր» մասնավորեցում, երբ իրականացվում է խոշոր պետական կազմակերպությունների ակտիվների ամբողջական կամ մասնակի վերաձևափոխումը բաժնեմասերի,

❖ «փոքր» մասնավորեցում, ինչը ենթադրում է փոքր և միջին մասնավոր կազմակերպությունների ձևավորում:

4. Շուկայական տնտեսությունը չի կարող զարգանալ առանց դրա գործարկման համար անհրաժեշտ ինստիտուտների¹⁸, որոնց կայացումը պրոֆեսոր Ի. Սամսոնի կարծիքով տևում է 5-10 տարի և հանդիսանում է վերափոխումների չորրորդ փուլը: Այն ընդգրկում է տնտեսության բանկային համակարգի կայունացմանը, փողի և ֆինանսական շուկաների զարգացմանը, կազմակերպությունների սնանկացման և մրցակցության մասին օրենսդրության բարելավմանը, ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց հարկման սկզբունքների, աշխատանքի ընդունման և աշխատանքից ազատման մեխանիզմների կատարելագործմանը, պայմանագրային հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված նպատակային քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը¹⁹:

Այս առումով, տնտեսական վերափոխումների հիմքը գործող ինստիտուտների ձևափոխումն է: Ըստ Դուգլաս Նորթի՝ ինստիտուցիոնալ վերափոխումներն են որոշում, թե ինչպես է հասարակությունը զարգանում ժամանակի ընթացքում²⁰: Այս համատեքստում տեղին է անդրադառնալ Տարոն Աճոմօղլուի և Ջեյմս Ռոբինսոնի «Ինչու՞ են պետությունները ձախողում» աշխատությանը: Այստեղ հեղինակները պնդում են, որ աղքատ և հարուստ պետությունների տարբերությունը պայմանավորված

¹⁶Տե՛ս Экономика переходного периода, Очерки экономической политики посткоммунистической России 1991-1997, Институт экономический проблем переходного периода, Москва 1998, էջ 412-418, տե՛ս նաև Transition report 1997, European Bank for Reconstruction and Development, էջ 14:

¹⁷Տե՛ս Данилов А.Н., նշվ. աշխ., էջ 166:

¹⁸Տե՛ս Մարգարյան Ա., Տնտեսության արդիականացման տեխնոլոգիական և ինստիտուցիոնալ գործոնների փոխհարաբերության հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի» հանդես, էջ 2, տե՛ս նաև Վարդապետյան Մ., Ձևական և ոչ ձևական ինստիտուտների փոխհարաբերությունը որպես ինստիտուցիոնալ համակարգի բարեփոխումների կարևոր գործոն, «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 12-13 (60-61) օգոստոս-սեպտեմբեր, 2005, էջ 163:

¹⁹Տե՛ս Данилов А.Н., նշվ. աշխ., էջ 167:

²⁰Տե՛ս Норт Д., Институты, Институциональные изменения и функционирование экономики, Перевод с английского А.Н. Нестеренко Предисловие и научное редактирование Б.З. Мильнера, Фонд экономической книги «Начала», Москва 1997, էջ 17:

է հենց տնտեսական ինստիտուտների զարգացվածությամբ: Նրանց կարծիքով չնայած տնտեսական ինստիտուտներից է կախված երկիրը հարուստ կլինի, թե աղքատ, այնուամենայնիվ, հենց քաղաքական ինստիտուտներն են որոշում այդ տնտեսական ինստիտուտների ընտրությունը: Աճոմօղլուն և Ռոբինսոնը առանձնացնում էին ինստիտուտների երկու տեսակ՝ «ներառական» (inclusive) և «կորզիչ» (extractive): «Ներառական» ինստիտուտները ապահովում են մասնավոր սեփականության պաշտպանություն, անկողմնակալ դատական համակարգ, տնտեսավարող սուբյեկտների շուկա մուտք գործելու ազատություն և հավասար հնարավորություն զբաղվելու տնտեսական գործունեությամբ: «Կորզիչ» ինստիտուտները ուղղված են հասարակության մի հատվածից առավելագույն եկամուտ ստանալուն և հասարակության մյուս խավին հարստացնելուն: Ըստ հեղինակների՝ տնտեսական աճի և բարգավաճման հիմքում ընկած է ներառական տնտեսական ինստիտուտների ձևավորումը, քանի որ դրանք ունեն երկու շարժիչ ուժեր՝ նորարարությունը և կրթությունը²¹: Հետևապես, կարող ենք եզրակացնել, որ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները ենթադրում են այնպիսի ինստիտուցիոնալ փոխակերպումներ, որոնք ուղղված են ներառական ինստիտուտների ձևավորմանը:

Մասնագիտական գրականությունում իշխում է այն մոտեցումը, որ ինստիտուտների վերափոխումները պետք է իրականացնել աստիճանաբար և որոշակի հաջորդականությամբ՝ օգտագործելով ընթացիկ ինստիտուտները և հետամուտ լինելով ձևափոխման գործընթացի մեջ ընդգրկված բոլոր խմբերի շահերին²²:

Այս տեսանկյունից, եթե Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի գրեթե բոլոր երկրներում (բացառությամբ՝ Բելառուսի) համապատասխան իրավական կարգավորումների փոփոխության միջոցով առևտրի և գների ազատականացումն արագ իրականացվեց, ապա շատ ավելի բարդ էին կառավարման, մրցակցային քաղաքականության, աշխատանքի շուկայի, մասնավորեցման և ձեռնարկատիրական վերակառուցման ոլորտներում ինստիտուցիոնալ վերափոխումները, քանի որ վերջիններս կապված էին շահերի բախման հետ²³:

²¹St' u Acemoglu D., Robinson J.A., Why nations fail: the origins of power, prosperity and poverty, Crown Business, New York, 2012, էջ 88-97:

²²St' u Рустамов Э., Принципы эволюционной модернизации переходных экономик, Вопросы Экономики, N7, 2009, էջ 89:

²³St' u International Monetary Fund, 25 years of transition post-communist Europe and the IMF, Regional Economic Issues Special Report, October 24, 2014, էջ V:

5. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների մյուս կարևոր փուլը, պրոֆեսոր Ի. Սամսոնի մոտեցմամբ, պետական ապարատի օպտիմալացմանն ուղղված կառուցվածքային վերափոխումներ են (տևում է 5-15 տարի): Լայն իմաստով, կառուցվածքային վերափոխումներ են համարվում տնտեսության կառուցվածքում տեղի ունեցող փոփոխությունները²⁴:

Հարկ է նշել, որ չնայած վերափոխումների վերոնշյալ փուլերի առանձնացումը տեղավորվում է տնտեսագիտական տրամաբանության շրջանակներում, այնուհանդերձ, նկատենք, որ այն միանշանակ չէ և խնդրահարույց է առանձին փուլերում վերափոխումների իրագործման ուղիների, տևողության, արագության ու հերթականության ընտրությունը: Ավելին, չի երաշխավորվում, որ վերոնշյալ փուլերն անցնելուց հետո, երկիրը կհասնի իր համար ցանկալի արդյունքի:

Մեկ այլ մոտեցմամբ, Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, տնտեսագիտական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վիկտոր Պոլտերովիչը և և տնտեսագիտական գիտությունների դոկտոր, Ռուսաստանի տնտեսագիտական դպրոցի պրոֆեսոր Վլադիմիր Պոպովը առանձնացնում են տնտեսության փոխակերպման հետևյալ չորս փուլերը²⁵.

1. արդիականացման սկզբնական փուլ,
2. արտահանմանը կողմնորոշված աճի նախաձեռնման փուլ,
3. արագ զարգացման խթանման փուլ,
4. զարգացած շուկայի փուլ:

Արդիականացման սկզբնական փուլում երկիրն իր առջև դնում է արտադրության վերազինման խնդիրը: Այս փուլում տնտեսական քաղաքականությունն ուղղված է ներմուծման ցածր մաքսատուրքերի սահմանմանը, սարքավորումների ներմուծման նկատմամբ սահմանափակումների վերացմանը: Որքան էլ տարօրինակ թվա, արդյունաբերության զարգացմանը զուգահեռ ներմուծումը դադարում է նշանակալի ազդեցություն ունենալ տնտեսության զարգացման վրա, ավելին՝ փոքր ներքին շուկայի առկայության դեպքում սահմանափակում է հայրենական

²⁴Տե՛ս Սարգսյան Ա., Համակարգված կառուցվածքային բարեփոխումների անհրաժեշտությունը ՀՀ տնտեսության մեջ, «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 6-7 (95-96) հունիս-հուլիս 2008, էջ 50, տե՛ս նաև Սիմոնյան Ա., Ազգային տնտեսության մրցունակության ձևավորումը կառուցվածքային վերափոխումների պայմաններում, «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», N 1-2 (115-116) հունվար-փետրվար 2010թ., էջ 50, Дохолян С.В., Петросян В.З., Садыкова А.М., Осовенности структурных преобразований в трансформационной экономике, Вопросы структуризации экономики. 2008. № 1, էջ 36:

²⁵Տե՛ս Полтерович В., Попов В., Эволюционная теория экономической политики. часть первая. опыт быстрого развития, 2006, էջ 11:

ընկերությունների գործունեությունը: Այսպիսով, մեկնարկում է վերափոխումների երկրորդ փուլը՝ արտահանմանը կողմնորոշված **աճի նախաձեռնման փուլը**: Այս փուլում կազմակերպությունների համար առաջնային է դառնում արտաքին շուկա մուտք գործելը, հետևաբար նրանք սկսում են ներդնել նոր տեխնոլոգիաներ և կառավարման նոր մեթոդներ: Աճի նախաձեռնման փուլը, որպես կանոն, բնութագրվում է թույլ շուկայական ինստիտուտներով, մարդկային կապիտալի և տեխնոլոգիական զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակով: Այն երկրները (Ճապոնիա, Թայվան, Հարավային Կորեա), որոնց հաջողվել է հաղթահարել այս փուլը և անցնել արագ աճի փուլ, ներդրել են արտահանման ընդլայնման և ներմուծման սահմանափակման քաղաքականություն, որոնք ուղղված են շուկայական ենթակառուցվածքների ձևավորմանը, տեխնոլոգիական վերակառուցմանը, խոշոր կազմակերպություններին աջակցմանը, արտոնյալ վարկերի տրամադրմանը, սուբսիդավորմանը, շուկայի կարգավորմանը:

Երրորդ՝ **արագ զարգացման խթանման փուլը** բնութագրվում է տնտեսության պետական ակտիվ միջամտությամբ, ներմուծման և արտահանման արգելքների կրճատմամբ, փոքր և միջին ձեռնարկությունների աջակցությամբ, ներդրումների ներգրավմամբ:

Վերջապես, **զարգացած շուկայի փուլում** սովորաբար կառավարությունը հակապարբերաշրջանային քաղաքականություն է վարում՝ ակտիվ միջամտություն ցուցաբերելով անկման փուլում և պասիվ միջամտություն՝ տնտեսության աշխուժացման ընթացքում:

Վերափոխումների վերոնշյալ փուլերի նկարագրությունը չնայած մոտավոր պատկերացում է տալիս, սակայն, ընդհանուր առմամբ, նկարագրում է տնտեսական քաղաքականության առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշ են յուրաքանչյուր փուլին: Ըստ որում, նպատակային տնտեսական քաղաքականություն իրականացնելիս կարևոր նշանակություն է տրվում ներմուծման փոխարինման քաղաքականությունից ճիշտ ժամանակին անցումը արտահանմանը կողմնորոշված քաղաքականությանը, տեխնոլոգիաների ներգրավումից՝ նորարարությանը, խոշոր կազմակերպությունների ստեղծումից՝ փոքր և միջին ձեռնարկությունների աջակցությանը:

Մեր կարծիքով, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների նշված փուլերի առանձնացումը հնարավորություն է տալիս բացահայտել վերափոխումների հիմնական

բնութագրիչները, ոլորտները, որոնք նկարագրող ցուցանիշների դուրսբերումն էլ հնարավորությունը կտա առավելապես գնահատել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքները: Այսպես, պրոֆեսոր Ի. Սամսոնի դասակարգումից ելնելով կարևոր է դիտարկել տնտեսական կայունությունը, ազատությունը, մասնավորեցումը, ինչպես նաև ինստիտուցիոնալ և կառուցվածքային վերափոխումները բնութագրող ցուցանիշները: Միաժամանակ, Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, տնտեսագիտական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վիկտոր Պոլտերովիչի և և տնտեսագիտական գիտությունների դոկտոր, Ռուսաստանի տնտեսագիտական դպրոցի պրոֆեսոր Վլադիմիր Պոպովի դիտարկումներից պարզ է, որ առաջնային է նաև վերափոխումների առանձին փուլերում վերափոխումների գործընթացի կառավարումը նկարագրող գնահատականների դիտարկումը:

Ինչ վերաբերվում է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների առանձին փուլերում համապատասխան տնտեսական քաղաքականության առանձնահատկություններին, ապա դրանք առավել ակնհայտ դրսևորվում են «տնտեսական հրաշքի» երկրների՝ Ճապոնիայի, Հարավային Կորեայի, Թայվանի օրինակով, որոնց հաջողվել է վերջին 50 տարին վերափոխումների շնորհիվ աննախադեպ արդյունք արձանագրել: Այսպես՝ 1950-ականներին Ճապոնիայի կառավարության նպատակը տնտեսության վերականգնումն էր և արտադրողականության աճը: Ճապոնիան աչքի էր ընկնում տնտեսության պետական կարգավորման բարձր մակարդակով²⁶: Պետությունը աջակցում էր ածխի, էլեկտրաէներգիայի և պողպատի արտադրությունը և բարձր մաքսատուրքերի ու ոչ սակագնային գործիքների միջոցով պաշտպանում տնտեսության համեմատաբար թույլ զարգացած ճյուղերը արտասահմանյան կազմակերպությունների հետ մրցապայքարից²⁷:

Վերափոխումների մեկնարկային փուլում Ճապոնիայի կառավարությունը մշակեց արդյունաբերության զարգացման ռազմավարություն, ձևակերպեց կառուցվածքային գերակայություններ, ապահովեց պայմաններ որոշակի ճյուղերի արագացված զարգացման համար և պլանավորված խնդիրների լուծմանը համընթաց ճշգրտեց գերակայությունները: Քանի որ երկիրը հարուստ չէր սեփական բնական

²⁶St'u Баскакова М., Японская экономическая модель, Мировая экономика и международные отношения, 2004, №1, էջ 98-103:

²⁷St'u Полтерович В.М., Элементы теории реформ, Экономика, 2007, էջ 171:

ռեսուրսներով, սակայն ուներ էժան աշխատուժ, պետությունը սկզբնական փուլերում որպես զարգացման գերակա ճյուղեր ընտրեց տեքստիլ արդյունաբերությունը և այն ճյուղերը, որոնք կապված էին ներքին շուկայի համար սպառողական նշանակություն ունեցող էժան ապրանքների արտադրության հետ: Աշխատատար ճյուղերն արագորեն լուծեցին բնակչության զբաղվածության և կենսամակարդակի բարձրացման խնդիրը, իսկ ստացված շահույթն օգտագործվեց տնտեսության նոր գերակա հենքային ճյուղերի (ծանր և քիմիական արդյունաբերության) զարգացման համար: Պետությունը խստորեն վերահսկում էր ներդրումային գործընթացը²⁸:

1960-ական թվականներին Ճապոնիայի կառավարությունը փոխեց վերափոխումների քաղաքականության գերակայությունները և հիմնական շեշտադրումը կատարեց տնտեսության մրցունակության բարձրացման վրա: Զգալի աճեց արտահանումը և գրանցվեց տնտեսական աճի բարձր տեմպ²⁹: 50-ականների վերջերից մինչև 70-ականների սկիզբը զարգացան հոսքային արտադրության հետ կապված ճյուղերը՝ ավտոմոբիլաշինությունը, կենցաղային և արդյունաբերական էլեկտրոնիկան և էլեկտրատեխնիկան, հաստոցաշինությունը: Այս ճյուղերի դիրքերի ամրապնդմանը համընթաց՝ 1970-ականների սկզբին պետությունը սկսեց աջակցություն ցուցաբերել նոր՝ բարձր տեխնոլոգիաների ճյուղերի զարգացմանը³⁰:

1980 թվականներին Ճապոնիայի տնտեսության զարգացումն առավելապես կրում էր նորարարական բնույթ: Հարկ է նշել, որ եթե 1950թ.-ին բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն կազմում էր ԱՄՆ-ի համանման ցուցանիշի 20 տոկոսը, ապա 1973թ.-ին՝ 66 տոկոս, իսկ 1992թ.-ին՝ արդեն 90 տոկոս³¹:

Ճապոնիայում վերափոխումների քաղաքականությունը, յուրաքանչյուր փուլում, արտացոլում է երկրի զարգացման մակարդակը և կառավարության ու գործարար հանրույթի սերտ փոխգործակցությունը, որը հաշվի է առնում կողմերից յուրաքանչյուրի շահերը: Կառավարություն-գործարարություն կապի համակարգի առկայությունը նպաստում է վերափոխումների քաղաքականության նպատակների ձևակերպմանն ու

²⁸Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կառուցվածքային վերափոխումների քաղաքականության բարելավման ուղիները, թեկնածուականատենախոսություն, Երևան 2011, էջ 39-40:

²⁹Տե՛ս Полтерович В.М., Элементы теории реформ, Экономика, 2007, էջ 171:

³⁰Տե՛ս Карчевский Л., Ответственность фирм: пример Японии. Журнал экономической теории, № 2, 2009, էջ 99-103:

³¹Տե՛ս Полтерович В.М., Элементы теории реформ, Экономика, 2007, էջ 172:

կենսագործմանը, որը չի խախտում շուկայական մեխանիզմի գործարկումը և ապահովում է ճապոնական տնտեսության բարձր մրցունակությունը³²:

Ճապոնական «տնտեսական հրաշքը» դարձավ զարգացման չափանմուշ Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրների համար: Տարածաշրջանի գրեթե բոլոր երկրները հետևեցին տնտեսության վերափոխման ճապոնական ուղուն և գործնականում բոլորը տնտեսական զարգացման հաջողություններ արձանագրեցին: Այս առումով վառ օրինակ է Հարավային Կորեան: Ընդհանուր առմամբ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Հարավային Կորեայի և Ճապոնիայի տնտեսությունների միջև շատ ընդհանրություններ կային: Հարկ է նշել, որ Հարավային Կորեայում պետությունն առավել անմիջական և նշանակալի է միջամտել տնտեսության կարգավորմանը³³:

1962թ.-ից 1991թ.-ին Հարավային Կորեայի բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն աճում էր տարեկան 8.9 տոկոսով: Արդյունքում, 1991թ.-ին բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն 11.4 անգամ գերազանցում էր 1962թ.-ի նույն ցուցանիշը: 1950-ականներին Հարավային Կորեան ներմուծման փոխարինման քաղաքականություն է վարում՝ շեշտադրելով թեթև արդյունաբերության զարգացումը: Այս ժամանակահատվածին բնորոշ էր ինֆլացիայի, գործազրկության և բյուջեի պակասուրդի բարձր մակարդակ: 1960-ականների սկզբներին Հարավային Կորեայի տնտեսական քաղաքականությունը հիմնականում ուղղված էր արտահանման խթանմանը: Մինչև 1973թ. տնտեսական քաղաքականությունը մնաց անփոփոխ: Մինչդեռ հարկ է նկատել, որ զարգացած տնտեսությամբ երկրների մակարդակին մոտենալուն զուգընթաց Հարավային Կորեայի կառավարությունը փոխում էր աճի խրախուսման մեթոդները: Մասնավորապես՝ 1973թ.-ին վերացվեց արտահանող կազմակերպությունների նկատմամբ մինչ այդ կիրառվող արտոնությունները³⁴:

Այսպիսով, մասնավոր-պետական գործընկերության հենքի վրա վերափոխումների հարավկորեական մոդելը այս երկրին թույլ տվեց էականորեն բարելավել տնտեսության կառուցվածքը և արտաքին առևտրային հաշվեկշիռը,

³²Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կառուցվածքային վերափոխումների քաղաքականության բարելավման ուղիները, թեկնածուականատենախոսություն, Երևան 2011, էջ 39-40, տե՛ս նաև Карчевский Л., նշվ. աշխ., էջ 99-103:

³³Տե՛ս Кукла М.П., Экономика Республики Корея в начале 2000-х гг., Учебное пособие, Владивосток, Издательство Дальневосточного университета 2014, էջ 21:

³⁴Տե՛ս Полтерович В.М., Элементы теории реформ, Экономика, 2007, էջ 173, տե՛ս նաև Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, South Korea Country Report, էջ 2-3:

ապահովել գիտական արտադրությունների գերակա զարգացումը, համաշխարհային շուկայում յուրացնել նոր բարձրտեխնոլոգիական խորշեր:

Արևելաասիական երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ տնտեսական քաղաքականության ժամանակին փոփոխությունը նպաստում էր մասնավոր հատված և պետություն գործընկերության ամրապնդմանը, ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ապահովմանը և տնտեսության կայուն զարգացմանը³⁵:

Ընդհանուր առմամբ, բարձր արդյունք արձանագրած երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների առավել նշանակալի գործընթացները իրականացվել են պետության ու մասնավոր հատվածի համաձայնեցված գործողությունների և համագործակցության, վերափոխումների առանձին փուլերի համապատասխան քաղաքականության մշակման և կենսագործման արդյունքում:

Այնուհանդերձ, զարգացող տնտեսությամբ որոշ երկրներին չի հաջողվել արդյունավետ վերափոխումներ իրականացնել սխալ ռազմավարության պատճառով: Այս տեսանկյունից, զարգացող տնտեսությամբ երկրներին բնութագրական են երկու հիմնական սխալներ՝

1. իներցիայի սխալը, երբ քաղաքականությունը, որը նախկինում բարձր արդյունք է ապահովել, շարունակում է կիրառվել այն փուլում, որտեղ այն պետք չէ,
2. ժամանակից շուտ անցման սխալը, երբ կառավարությունը փորձում է կիրառել մեթոդներ և գործիքներ, որոնք արդյունավետ են արդիականացման հաջորդ փուլերի համար:

Այսպես՝ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ իրականացնող երկրների մեծամասնությունը, այդ թվում՝ նախկին ԽՍՀՄ, լատինամերիկյան երկրները, Հնդկաստանը 1950-1980թթ.-ին չկարողացան ժամանակին հրաժարվել ներմուծման փոխարինման քաղաքականությունից, իսկ նախկին խորհրդային երկրները 1990-ականներին փորձում էին վաղ կրկնօրինակել զարգացած երկրների տնտեսական քաղաքականությունը:

Ի հավելումն վերը նշվածի՝ մյուս կարևոր հիմնախնդիրը, որը խոչընդոտում էր զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ցանկալի արդյունքների ապահովմանը, կապված էր արևմուտքի փորձագետների հանձնարարականների պարզունակ տեղայնացման հետ: Այս համատեքստում, տեղին

³⁵Միջազգային փորձի ուսումնասիրությանն ու վերլուծությանը առավել մանրամասն կանդրադառնանք ատենախոսության հաջորդ գլուխներում:

է անդրադառնալ լատինամերիկյան երկրներում իրականացվող վերափոխումների վերաբերյալ 1989թ.-ին ամերիկացի տնտեսագետ Ջոն Ուիլյամսոնի՝ «Ինչ նկատի ունի Վաշինգտոնը վերափոխումների քաղաքականություն ասելիս» (What Washington Means by Policy Reform) խորագրով զեկույցին, որն ընդգրկում էր այսպես կոչված Վաշինգտոնյան համաձայնագիրը: Վիլյամսոնի, ԱՄՆ կոնգրեսի, ԱՄՆ կառավարության փորձագետների, Համաշխարհային բանկի և Արժույթի միջազգային հիմնադրամի մասնագետների կարծիքով զարգացող տնտեսությամբ երկրները պետք է հետևեն վերափոխումների իրականացման տասը հիմնական հանձնարարականներին:

Համառոտ ձևակերպմամբ վաշինգտոնյան համաձայնագրի հանձնարարականների համաձայն վերափոխումները պետք է իրականացվեն հետևյալ հիմնական ուղղություններով³⁶.

1. *հարկաբյուջեային կարգապահություն* (պետական բյուջեի պակասուրդի ցածր մակարդակ),
2. *պետական ծախսերի գերակայությունների սահմանում* (խոշոր վնասաբեր ծրագրերին ուղղված ծախսերի կրճատում, տնտեսված միջոցների հատկացումը առողջապահության, կրթության ոլորտների և ենթակառուցվածքների զարգացմանը),
3. *հարկային վերափոխումներ* (հարկային բազայի ընդլայնում և սահմանային հարկային դրույքաչափի նվազեցում, հարկահավաքման համակարգի բարելավում),
4. *ֆինանսական ազատականացում*,
5. *փոխարժեքի կարգավորում*,
6. *արտաքին առևտրի ազատականացում*,
7. *օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներգրավում*,
8. *մասնավորեցում*,
9. *տնտեսության ապակենտրոնացված կարգավորում*,
10. *սեփականության իրավունքի պաշտպանություն*:

³⁶Տե՛ս Williamson J., A Short History of the Washington Consensus, Paper commissioned by Fundación CIDOB for a conference "From the Washington Consensus towards a new Global Governance," Barcelona, September 24–25, 2004, էջ 3, տե՛ս նաև Williamson J., What should the World bank think about the Washington Consensus?, The World Bank Research Observer, vol. 15, N2 (August 2000), էջ 252-253:

Առաջին հայացքից կարելի է նկատել, որ այն հիմնականում շեշտադրում է տնտեսական կայունությունը, ազատականացումը և ապակենտրոնացված կարգավորումը, մինչդեռ սոցիալական քաղաքականությունը, մրցակցությունը և ինստիտուցիոնալ վերափոխումները շատ դեպքերում երկրորդ պլան են մղվում:

Վաշինգտոնյան հանձնարարականներով վերափոխումների իրականացումը Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում չապահովեց սպասված արդյունքները, ավելին՝ նույնիսկ հանգեցրեց ծանր ֆինանսական ճգնաժամերի³⁷: Սակայն Վաշինգտոնյան համաձայնագիրը ստեղծված չէր միայն լատինամերիկյան երկրների համար, և 1990-ականներին դրա հիման վրա վերափոխումներ իրականացվեցին նաև Արևելյան եվրոպայի երկրներում: Վաշինգտոնյան համաձայնագրի կիրառումից ստացված արդյունքները անսպասելիորեն ցածր էին հատկապես նախկին խորհրդային հանրապետությունների միջև կապերի խզումից հետո: Այսպես՝ 2000թ.-ին, վերափոխումներից գրեթե 10 տարի անց, Լատվիան արձանագրեց ՀՆԱ-ի 36 տոկոս անկում, Լիտվան՝ 35 տոկոս, Ռուսաստանը՝ 38 տոկոս, Ուկրաինան՝ 58 տոկոս: Հավելենք, որ 2000թ.-ին 1989թ.-ի գրանցած ՀՆԱ-ի մակարդակը գերազանցել է ընդամենը 5 երկիր՝ Ալբանիան, Հունգարիան, Լեհաստանը, Սլովակիան և Սլովենիան: Ընդհանուր առմամբ, 90-ականների ընթացքում անցումային տնտեսությամբ 26 երկրների համար մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի միջին անկումը կազմել է 30 տոկոս: Հարկ է նկատել, որ նախկին խորհրդային հանրապետություններից առավել քիչ տուժեցին այն երկրները (Ուզբեկստանը, Թուրքմենստանը, Բելառուսը), որոնք վերափոխումները առավել դանդաղ էին իրագործում³⁸:

Արդյունքում, Ռուսաստանի և Արևմուտքի մի խումբ առաջատար տնտեսագետներ քննադատեցին Վաշինգտոնյան համաձայնագրի վրա հիմնված վերափոխումների քաղաքականությունը³⁹: Հարկ է նշել, որ Հարավարևելյան Ասիայի երկրները, մասնավորապես՝ Հարավային Կորեան, վերափոխումների առավել բարձր արդյունք են արձանագրել հետևելով Վաշինգտոնյան համաձայնագրի միայն առաջին հինգ հանձնարարականներին: Որոշ կողմնակիցներ վերանայեցին Վաշինգտոնյան

³⁷St' u Lora E., Structural Reforms in Latin America: What has Been Reformed and How to measure It (Updated version), Inter-American Development Bank, 2012, էջ 2:

³⁸St' u Полтерович В.М., Элементы теории реформ, Экономика, 2007, էջ 31:

³⁹St' u Stiglitz J., Globalization and its discontents, New York, W.W. Norton, 2002, էջ 81-88, տե՛ս նաև Яременко Ю.В. Приоритеты структурной политики и опыт реформ, М., Наука. 1999, էջ 158, Минервин И.Г., Зарубежные исследователи о путях трансформации российской экономики: многообразие подходов, сходство выводов (обзор), Десять лет российских экономических реформ, Экономические и социальные проблемы России, №2. 2001, էջ 72-86:

համաձայնագիրը և այն համալրեցին ինստիտուտների դերի, կոռուպցիայի դեմ պայքարի, մրցակցության և այլ դրույթներով⁴⁰:

Վաշինգտոնյան համաձայնագրի հիմնական թերությունների շարքում կարելի է առանձնացնել վերափոխումների տեմպի և հաջորդականության մասին հստակ ցուցումների բացակայությունը, որի արդյունքում տպավորություն է ստեղծվում, որ պետք է ընտրվի վերափոխումների արմատական մոդելը: Ըստ էության, տնտեսագիտական գրականությունում տարբերվում է վերափոխումների իրականացման երկու ուղի. տնտեսական համակարգի ձևափոխությունների աստիճանական իրականացում և շոկային թերապիա, որը ենթադրում է տնտեսական համակարգի կտրուկ և արմատական փոխակերպումներ:

Վերափոխումների այս երկու ռազմավարություններից մեկի ընտրության հիմնահարցը տարբեր ժամանակներում միշտ էլ բանավեճի առիթ է եղել⁴¹: Այս կապակցությամբ, 1990-ականներին շատ քաղաքագետները հավատում էին, որ տնտեսական և հասարակական ձևափոխությունները կարող են իրականացվել մի քանի տարիների ընթացքում՝ առաջ քաշելով հետևյալ փաստարկները⁴².

1. Եթե վերափոխումների իրականացման անհրաժեշտությունը կա, ուրեմն պետք է դրանք իրականացնել հնարավորինս արագ, քանի որ վերափոխումների դանդաղ իրականացումը կմեծացնի դրա հետ կապված ծախսերը:
2. Վերափոխումների աստիճանական իրականացումը ոչ միշտ է հնարավոր:
3. Վերափոխումների գործընթացը պետք է լինի համալիր, այլապես կարող են անարդյունավետ լինել:
4. Վերափոխումների արագ իրականացման դեպքում ընդդիմախոսները չեն հասցնում միավորվել և հնարավորություն չեն ունենում խոչընդոտել վերափոխումների իրականացմանը:

⁴⁰Տե՛ս Ստիգլից Դժ. Многообразие инструменты, шире цели: Движение к “пост-Вашингтонскому консенсусу”, <http://www.r-reforms.ru/cons.htm>, տե՛ս նաև Интригейтор М., Шокирующий провал “шоковой терапии”, Реформы глазами американских и российских ученых/Группа экономических преобразований, под общ. Ред. Богомолова О.Т.М., 1996, էջ 131-134:

⁴¹Տե՛ս Stiglitz J., Whither Reform? Ten Years of the Transition. World Bank. Annual Bank Conference on Development Economics, Washington, D.C., April 28-30, 1999, էջ 22-24, տե՛ս նաև Кононкова Н.П., Реформы 90-х годов в работах экономистов – сторонников постепенного реформирования (обзор), Десять лет российских экономических реформ, Экономические и социальные проблемы России, №2. 2001, էջ 37-42, Kornai J., Ten Years after “The Road to a free economy”: The author’s self-evaluation, Paper for the World Bank ‘Annual Bank Conference on Development Economics, April 18-20, Washington D.C., 2000, էջ 23-25:

⁴²Տե՛ս Полтерович В.М., Элементы теории реформ, Экономика, 2007, էջ 131, տե՛ս նաև Корнаи Я., Путь к свободной экономике, Страстное слово в защиту экономических преобразований, Перевод с английского, Москва, Экономика, 1990, էջ 104-107:

Այս մոտեցման կողմնակիցներ էին Վաշինգտոնյան համաձայնագրի մասին հոդվածի հեղինակ Ջոն Ուիլյամսոնը, հայտնի մակրոտնտեսագետներ Ջեֆֆրի Սաքսը և Դևիդ Լիպտոնը, ովքեր գտնում էին, որ անհրաժեշտ է ստեղծել շուկայական ինստիտուտներ և ապահովել դրանց արդյունավետ գործարկումը՝ անտեսելով նմանատիպ վերափոխումների իրականացման հետ կապված բարդությունները⁴³:

Հարկ է ընդգծել, որ Լեհաստանում 1990-ականների սկզբներին այս մոտեցմամբ իրականացրած բարեփոխումների արդյունքները տպավորիչ էին⁴⁴: Լեհաստանի օրինակին հետևեց Չեխոսլովակիան 1990թ-ին, իսկ երկու տարի անց՝ Մերձբալթյան երկրները, իսկ 1992թ.-ին՝ Ռուսաստանում խորացող տնտեսական անկայունությունը հարկադրեց Ռուսաստանի նախագահին արմատական բարեփոխումներ իրականացնել⁴⁵:

Առաջին հայացիք համոզիչ թվացող վերոնշյալ առավելություններով հանդերձ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների իրականացման շուկային թերապիայի ուղին ոչ միշտ է ցանկալի արդյունք ապահովել՝ պայմանավորված հետևյալ գործոններով⁴⁶.

1. շուկային թերապիայի դեպքում չի բացառվում երկարատև անցումային գործընթացը:
2. Վերափոխումների նպատակներից կախված առավել արդյունավետ կարող է լինել միջանկյալ ինստիտուտների ձևավորումը: Օրինակ՝ մասնավորեցումը կարելի է իրականացնել աստիճանաբար կրճատելով պետության մասնաբաժինը բաժնետիրական կապիտալում:
3. Արագ և համալիր փոփոխությունների դեպքում տնտեսավարող սուբյեկտները հարմարվելու, իսկ վերափոխումներ իրականացնողները սխալները ճշգրտելու բավարար հնարավորություններ չեն ունենում:
4. Վերափոխումների արդյունքում տուժված բնակչության խումբը հնարավորություն ունի դանդաղեցնել կամ կանխել վերափոխումների իրականացումը, չնայած նոր օրենքների և իրավական ակտերի ընդունմանը,

⁴³Տե՛ս Սեմ Լեոնովիչ Վ.Մ., На пути к новой теории реформ, Экономическая наука современной России, N3, 1999, էջ 34, տե՛ս նաև Murrell P., What is Shock Therapy? What Did it do in Poland and Russia?, Post-Soviet Affairs, Volume 9, Issue 2, 1993, էջ 113:

⁴⁴Տե՛ս Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, Poland Country Report, էջ. 1-2, տե՛ս նաև Lipton D., Sachs J., Fischer S., Kornai J., Creating a market economy in Eastern Europe: The case of Poland, Brooking papers on economic activity, Volume 1990, Issue 1 (1990), էջ 77-86:

⁴⁵Տե՛ս International Monetary Fund, 25 years of transition post-communist Europe and the IMF, Regional Economic Issues Special Report, October 24, 2014, էջ 10-12, տե՛ս նաև Marangos J., The shock therapy process of transition, Int. J. Economic Policy in Emerging Economies, Vol. 1, N1, 2007, էջ 88:

⁴⁶Տե՛ս Սեմ Լեոնովիչ Վ.Մ., Элементы теории реформ, Экономика, 2007, էջ 132-133:

իսկ վերափոխումներ իրականացնողների՝ ցանկացած գնով ձևափոխությունները իրագործելու ձգտումը կարող է խորացնել սխալները:

Այս թերություններով էլ պայմանավորված՝ գործնականում բավականին քիչ է շուկային թերապիայի եղանակով նպատակային և արդյունավետ վերափոխումներ իրականացրած երկրների թիվը: Այս տեսանկյունից առավել նպատակահարմար է տնտեսական համակարգի փոխակերպումների աստիճանաբար ռազմավարության իրականացումը⁴⁷: Վերափոխումների այս ուղուն հետևել է Չինաստանը, որը տպավորիչ արդյունք արձանագրեց⁴⁸: Ռուս տնտեսագետ Վիկտոր Ռյազանովը առանձնացնում է 5 տարրեր, որոնք պայմանավորում են Չինաստանում իրականացրած վերափոխումների արդյունավետությունը: Դրանք են՝ պետության առաջատար դերով շուկայական տնտեսության մոդելը, զարգացման արտահանման մոդելը, ներքին ամբողջական պահանջարկի, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների աճը և խնայողության նորմայի բարձր մակարդակը⁴⁹:

Անդրադառնալով ՀՀ-ում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներին, հարկ է նշել, որ ՀՀ սահմանադրությամբ որպես երկրի տնտեսական կարգի հիմք ամրագրված սոցիալական շուկայական տնտեսության⁵⁰ ձևավորման սկզբնական շրջանում՝ մինչև 1993 թվականը, Հայաստանի կառավարությունը ևս արագորեն ձեռնամուխ եղավ հին ինստիտուտները արագ վերացնելու ու նորերը ստեղծելու գործին ազատականացման ու մասնավորեցման ուղիով: Տնտեսական վերափոխումները սկսվեցին գների ազատականացմամբ, հողի և գյուղատնտեսական տեխնիկայի, բնակարանային ֆոնդի, արտադրության միջոցների մասնավորեցմամբ, շարունակվեցին բանկային, բյուջետային, մաքսային ու հարկային, դատաիրավական և մյուս համակարգերի ձևավորմամբ ու կատարելագործմամբ⁵¹:

⁴⁷ Տե՛ս Эроу К., Экономическая трансформация: темпы и масштабы, <http://www.r-reforms.ru/arrow.htm>

⁴⁸ Տե՛ս Popov V. Shock Therapy versus Gradualism Reconsidered: Lessons from Transition Economies after 15 Years of Reforms, TIGER Working paper No. 82, Warsaw, January 2006, էջ 6-7, տե՛ս նաև May B., Российские Экономические реформы глазами западных критиков, Вопросы Экономики, М., N11, 1999, էջ 6-9:

⁴⁹ Տե՛ս Ковалев М.М., Жуджунь Дин, Китайские экономические реформы: Опыт, возможности применения в Беларуси, Минск, 2002, էջ 18:

⁵⁰ Տե՛ս Պողոսյան Վ., Սարգսյան Ն., Հայաստանի Հանրապետության 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը . համառոտ պարզաբանումներ, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2016, էջ 31-32, տե՛ս նաև ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններ, ընդունվել է 2015թ. դեկտեմբերի 6-ին ՀՀ հանրաքվեով, «Պաշտոնական տեղեկագիր» ՓԲԸ, 2015թ. դեկտեմբերի 21, հոդված 11:

⁵¹ Տե՛ս Մարկոսյան Ա., Պետրոսյան Մ., Հայաստանը շուկայական տնտեսության կառուցման ճանապարհին. ձեռքբերումներ և առաջիկա հիմնահարցեր, Հայաստան. Ֆինանսեր և էկոնոմիկա, 13 (114) դեկտեմբեր 2009, էջ 19:

Վերափոխումների սկզբնական շրջանում հաջողվեց արձանագրել որոշակի հաջողություններ⁵²: Այսպես՝ վերափոխումների առանձին ուղղություններում արձանագրված արդյունքների գնահատման նպատակով ՎՋԵԲ-ի կողմից կառուցված և համապատասխան հետազոտություններում ու միջերկրային համեմատություններում լայն կիրառություն ունեցող համաթվերի (գների ազատականացման, առևտրաարտարժույթային գործառնությունների, փոքր և խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցման, ենթակառուցվածքային վերափոխման, բանկային համակարգի վերափոխման համաթվերի) արժեքները էական աճ արձանագրեցին, և այդ ցուցանիշներով ՀՀ-ն անցումային շրջանում գտնվող շատ երկրներից բավականաչափ առաջ էր⁵³: Հայաստանում հաջողվեց կասեցնել գնաճի բարձր տեմպերը, կայունացնել մակրոտնտեսական իրավիճակն ու ֆինանսական համակարգը, ավելացնել պետական բյուջեի եկամուտները, հաղթահարել տնտեսական խորը անկումն ու ՀՆԱ կայուն աճ ապահովել, նվազեցնել պետական միջամտությանն աստիճանը, ձևավորել մասնավոր սեփականություն, ստեղծել որոշակի մրցակցային միջավայր, ձևավորել տնտեսության՝ տվյալ ժամանակահատվածի գերակայություններից բխող կառուցվածք, որում ավելի մեծ մասնաբաժին էին ստանում ծառայությունների ոլորտը, ինչը, ի թիվս այլ արդյունքների, արդյունաբերության ճյուղերի անկման պայմաններում գործազրկության խնդրի մասնակի լուծման հնարավորություն էր ստեղծում⁵⁴:

Սակայն վերափոխումների սկզբնական փուլը չունեցավ իր տրամաբանական զարգացումը: Հայաստանի Հանրապետությունում անցումը շուկայական տնտեսությանը իրականացվեց ազատականացման ուղու վերաբերյալ մոտակա և հեռավոր արտասահմանի հանձնարարականների պարզունակ տեղայնացմամբ և զուտ քաղաքական նպատակներ հետապնդող մոտեցումների ներդրմամբ: Հավուր պատշաճի չգնահատվեցին մեկնարկային տնտեսական իրողությունները (ձեռնարկությունների ծայրաստիճան վատ ֆինանսական դրությունն ու արտադրության նկատվող անկումը, աղետի գոտում առկա հիմնահարցերը, արտադրության գերակշռող մասում ցածր տեխնոլոգիական մակարդակն ու ճյուղային

⁵²Տե՛ս Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, Armenia Country Report, էջ 2-3:

⁵³Տե՛ս Transition Report 1999: Ten years of transition, Economic transition in central and eastern Europe and the CIS, European Bank for Reconstruction and Development, էջ 24:

⁵⁴Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կառուցվածքային վերափոխումների քաղաքականության բարելավման ուղիները, թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, 2011, էջ 91:

կառուցվածքի ձևախեղումը, ռուբլու շրջանառության անվերահսկելիությունը, տրանսպորտային հաղորդակցությունների անհուսալիությունն ու վառելիքաէներգետիկ սովը և այլն), կառավարման ու կառուցվածքային ձևափոխումների ասպարեզում դրսևորվեցին անիրազեկություն ու ծայրահեղականություն, որոնք չէին կարող իրենց զգացնել չտալ և որպես հետևանք նպաստել հանրապետության տնտեսության փլուզմանը⁵⁵:

Այսպիսով, գների ազատականացման և մրցակցային միջավայրի ձևավորման միջոցով ռեսուրսների բաշխման արդյունավետության բարձրացման, մակրոտնտեսական կայունության ապահովման, կազմակերպությունների կառավարման մեխանիզմների բարելավման, շուկայական տնտեսության համապատասխան ինստիտուտների ձևավորման ճանապարհին զարգացող տնտեսությամբ երկրները կանգնած են վերափոխումների կենսունակ քաղաքականության մշակման ու իրագործման խնդրի առջև⁵⁶: Հարկ է նկատել, որ պետական քաղաքականության իրականացման նպատակայնության ապահովումը անխուսափելիորեն կապված է գերակայությունների հստակեցման, համահունչ քաղաքականության մեխանիզմների ու մեթոդների մշակման և իրականացման հետ, որոնք վերափոխումների արդյունքների պարբերաբար գնահատման անհրաժեշտություն են առաջացնում: Այս առումով, կարևոր նշանակություն է ստանում վերափոխումների արդյունքները գնահատող ընդհանրական ցուցանիշների ուսումնասիրությունը, դրանց հաշվարկման հիմնախնդիրների վերհանումն ու լուծմանն ուղղված առաջարկությունների մշակումը:

1.2. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների գնահատման մեթոդական մոտեցումները

Վերափոխումների արդյունքների քանակական գնահատումը միշտ եղել և մնում է տարբեր միջազգային կառույցների, ինստիտուտների, գիտական կենտրոնների

⁵⁵Տե՛ս Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Զանգակ հրատարակչություն, Երևան 2014, էջ 151-152, տե՛ս նաև Դավոյան Ս., Մարկոսյան Ա., Սարգսյան Հ., Վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում, Եր., Տիգրան Մեծ, 2003, էջ 208, Մանասերյան Թ., Տնտեսական անվտանգություն. ռազմավարության ուղիվազներ, ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ, Երևան, ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔ հետազոտական կենտրոն, 2014, էջ 349-350:

⁵⁶Տե՛ս Rodrik D., Understanding Economic Policy Reform, Journal of Economic Literature, Vol. XXXIV, էջ 22:

հետազոտման առանցքային հիմնախնդիրներից մեկը: Ներկայումս տարբեր միջազգային կազմակերպությունների կողմից մշակվում են տարաբնույթ ընդհանրական ցուցանիշներ, որոնք այս կամ այն չափով գնահատում են տարբեր ուղղություններում իրականացրած սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները, բացահայտում վերափոխումների արդյունքների փոփոխման միտումները: Դրանց ձևավորման հիմքում ընկած է միևնույն տրամաբանությունը.

- ընտրվում են այն ոլորտները, որոնք բնութագրում են գնահատման ենթակա երևույթը,
- յուրաքանչյուր ոլորտի համար առանձնացվում է քանակական ու որակական ցուցանիշների համախումբ, որոնց արժեքները ստացվում են կամ փորձագիտական եղանակով կամ էլ պաշտոնական վիճակագրության տվյալների հիման վրա,
- ընդհանրական գնահատականում ներառված բաղադրիչ ցուցանիշների արժեքների հիման վրա դուրս է բերվում ընդհանրական գնահատականի արժեքը:

Ներկայումս մասնագիտական և հետազոտական շրջանակներում զարգացող երկրների առանձին ոլորտներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների գնահատման համար կիրառվում են տարբեր ընդհանրական ցուցանիշներ: Ստորև ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը:

❖ ***Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների համաթիվ:***

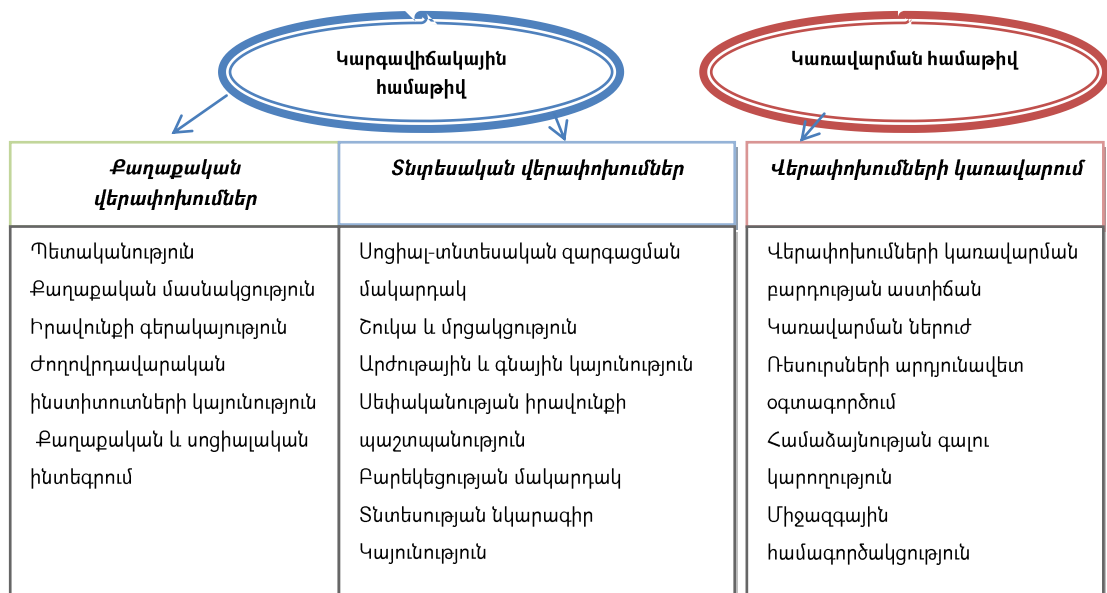
Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները գնահատող համաթվերի շարքում ներկայումս լայն տարածում ունի Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների համաթիվը, որը 2003թ-ից սկսած գնահատում է 129 երկրներում տնտեսական, քաղաքական և պետական կառավարման ոլորտներում իրականացրած վերափոխումների ընթացքը 17 չափորոշիչների հիման վրա: Ընդ որում, Բերթելսման հիմնադրամի կողմից երկրները ընտրվում են հետևյալ սկզբունքներով⁵⁷.

1. դեռ չեն հասել շուկայական տնտեսության և ժողովրդավարության,
2. ունեն ավելի քան 2 միլիոն բնակչություն (բացառությամբ 7 պետությունների),
3. ճանաչված են որպես ինքիշխան հանրապետություններ:

⁵⁷Stü Transformation Index of the Bertelsmann Stiftung 2016, Codebook for Country Assessments, էջ 4, https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/Codebook_BTI_2016.pdf:

Բերթելսման հիմնադրամը գնահատում է ժողովրդավարության և շուկայական տնտեսության արմատավորման գործում երկրների առաջընթացը հետևյալ երկու համաթվերի միջոցով.

1. Կարգավիճակային համաթիվ, որը վարկանիշավորում է երկրներն ըստ քաղաքական և տնտեսական վերափոխումների:
2. Կառավարման համաթիվ, որը գնահատում է կառավարության աշխատանքի որակը: Այն ներառում է 2 ենթահամաթվեր, որոնցից առաջինը բնութագրում է այդ երկրում կառավարման բարդության մակարդակը, իսկ երկրորդը գնահատում է կառավարման կարողությունները: Վերջինս ներառում է կառավարման ներուժի, ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության, համաձայնության գալու կարողության և միջազգային համագործակցության չափորոշիչները:

Գծապատկեր 1.2.1. Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների համաթվի կառուցվածքը⁵⁸

Այսպիսով, վերափոխումների կարգավիճակային և կառավարման համաթվերը ձևավորվում են 49 հարցերից բաղկացած 17 չափորոշիչների հիման վրա, որոնք խմբավորված են երեք բաժիններում՝ քաղաքական վերափոխումներ, տնտեսական վերափոխումներ և վերափոխումների կառավարում:

Քաղաքական վերափոխումներ: Բերթելսման հիմնադրամը քաղաքական վերափոխումները գնահատում է 5 չափորոշիչների (պետականություն, քաղաքական

⁵⁸St'u Methodology, Bertelsmann Foundation, <https://www.bti-project.org/en/index/methodology/>:

մասնակցություն, իրավունքի գերակայություն, ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն, քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում) հիման վրա՝ 18 հարցերի պատասխաններից ելնելով (տե՛ս հավելված 1): Այդ բոլոր չափորոշիչների և հարցերի ամբողջությունը գնահատում են ժողովրդավարության աստիճանը, դրանից ելնելով՝ երկրները համարվում են ժողովրդավար կամ ավտորիտար:

Տնտեսական վերափոխումներ: Վերափոխումների այս բաղադրիչը գնահատում է սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը՝ հիմնվելով հետևյալ յոթ չափանիշների վրա՝ սոցիալ-տնտեսական զարգացում, շուկա և մրցակցություն, արժույթային և գնային կայունություն, սեփականության իրավունքի պաշտպանություն, բարեկեցության մակարդակ, տնտեսության նկարագիր, կայունություն (տե՛ս հավելված 1):

Քաղաքական և տնտեսական վերափոխումների վարկանիշային միավորների պարզ միջինացման արդյունքում ձևավորվում է կարգավիճակային համաթիվը: Ընդ որում, յուրաքանչյուր բաժնի վարկանիշային միավորը իր չափանիշների միջին թվաբանականն է, որն էլ, իր հերթին, գնահատվում է իր մեջ ընդգրկված ցուցանիշների արժեքների միջինացման արդյունքում: Հավելենք, որ Բերթելսման հիմնադրամը համաթիվի հաշվարկման համար ընտրել է փորձագիտական եղանակը:

Վերափոխումների կառավարում: Հարկ է նշել, որ վերափոխումների կառավարման համաթիվը հաշվարկելու համար վերափոխումների կառավարման կարողությունը բնութագրող չափորոշիչների միջին թվաբանականը կշռվում է կառավարման բարդության չափորոշիչով: Վերջինս բաղկացած է քանակական և որակական ցուցանիշներից, որոնք արտացոլում են յուրաքանչյուր երկրում վերափոխումների վրա ազդող կառուցվածքային սահմանափակումները (տե՛ս հավելված 1):

Այսպիսով, կառավարման համաթիվը ստանալու համար վերափոխումների կառավարման կարողությունը բնութագրող չափորոշիչների միավորների միջին մեծությունն է հաշվարկվում, որը այնուհետև բազմապատկվում է կառավարման բարդության նորմայով: Ստացված գնահատականը համապատասխանեցվում է 1-10 միջակայքին⁵⁹:

$$\text{Կառավարման համաթիվ} = \frac{1}{4} * \sum \text{ԿՉ} \left[1 + (FV - 1) * \frac{0.25}{9} \right] * \frac{10}{12.5} \quad (1.2.1.)$$

⁵⁹Տե՛ս Bertelsmann Foundation, Technical note, էջ 7 https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/Technical_Note.pdf

որտեղ՝ ԿԶ-ն վերափոխումների կառավարման կարողությունը բնութագրող չափորոշիչներն են, իսկ ԲՆ-ն՝ կառավարման բարդության նորման:

Այսպիսով, վերը նկարագրված մոտեցմամբ Բերթելսման հիմնադրամի կողմից հաշվարկվող վերափոխումների համաթվերը 129 զարգացող և անցումային երկրներում ժողովրդավարության, շուկայական տնտեսության և քաղաքական կառավարման մակարդակներում իրականացրած վերափոխումների գնահատականներ են:

Վերը նշված առավելություններով հանդերձ Բերթելսման հիմնադրամի համաթիվը զերծ չէ թերություններից, որոնցից հարկ է ընդգծել բաղադրիչների պարզ միջինացումը: Սա մեթոդական լուրջ բացթողում է, քանի որ վերափոխումների բնութագրման տեսանկյունից համաթվի բաղադրիչ գնահատականները, օրինակ՝ տնտեսական վերափոխումների և վերափոխումների կառավարման ցուցանիշները ունեն կարևորության տարբեր աստիճան, հետևաբար՝ բաղադրիչների տեսակարար կշիռները չեն կարող հավասար լինել:

Մյուս հիմնախնդիրը կապված է երկրների միասնական վարկանիշավորման բացակայության հետ: Այս առումով, Բերթելսման հիմնադրամը երկրների համար հաշվարկում է Կարգավիճակային և Կառավարման համաթվերը, սակայն դրանք չեն ամփոփվում վերափոխումների ընդհանրական գնահատականի մեջ: Նման մոտեցումը մեր կարծիքով թերի է, քանի որ կամայական համաթվի դեպքում առանձին ոլորտների համար առկա իրավիճակը բնութագրող մասնակի գնահատականները ստանալուն պետք է հաջորդի դրանց միավորումը ընդհանրական գնահատականի մեջ: Ըստ էության, բաղադրյալ գնահատականը կհանդիսանա համակողմանի և համալիր գնահատական, որն առավել նպատակահարմար կլինի կիրառել երկրների միջև համեմատության համար:

Վերոնշյալ հիմնախնդիրներին և դրանց լուծման ուղիներին առավել մանրամասն անդրադարձել ենք ատենախոսության երրորդ գլխում:

❖ Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի (ՎԶԵԲ-ի) վերափոխումների ցուցանիշներ:

Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկը 1989թ.-ից գնահատում է երկրների վերափոխումների առաջընթացը հետևյալ ոլորտներում.

1. խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցում,
2. փոքր կազմակերպությունների մասնավորեցում,

3. կառավարում և ձեռնարկությունների վերակառուցում,
4. գների ազատականացում,
5. փոխարժեքի և առևտրի ազատականացում,
6. մրցակցային քաղաքականություն⁶⁰:

Ստորև ներկայացնենք ցուցանիշներից յուրաքանչյուրը:

1. «Խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցում» բաղադրիչը գնահատում է երկրների առաջընթացը խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցման գործընթացում:
2. «Փոքր կազմակերպությունների մասնավորեցում» բաղադրիչն արտացոլում է փոքր կազմակերպությունների մասնավորեցման գործընթացում երկրի արձանագրած առաջխաղացումը:
3. «Կառավարում և կազմակերպությունների վերակառուցում» բաղադրիչը գնահատում է զարգացող երկրների կազմակերպություններում կորպորատիվ կառավարման բարելավմանն և շուկայական տնտեսության սկզբունքներին համահունչ կազմակերպությունների վերակառուցմանն ուղղված միջոցառումները:
4. «Գների ազատականացում» բաղադրիչը բնութագրում է գների նկատմամբ պետական վերահսկողության աստիճանը և ոչ շուկայական գներով պետական գնումների ծավալը: Բարձր են գնահատվում այն զարգացող երկրները, որոնց բնորոշ է բոլոր ոլորտներում գների ազատականացումը՝ առանց գնային վերահսկողության, բացառությամբ՝ բնակարանաշինության, տրանսպորտի ոլորտների և բնական մենաշնորհների:
5. «Փոխարժեքի և առևտրի ազատականացում» բաղադրիչը գնահատում է ներմուծման և արտահանման գործընթացներին պետական միջամտության աստիճանը, բոլոր սակագնային և ոչ սակագնային սահմանափակումների կամ արտարժույթի մատչելիությունը: Ակնհայտ է, որ բարձր են գնահատվում Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության անդամ երկրները, որոնք հիմնված են արտաքին ապրանքաշրջանառության ազատականացման նորմերի վրա:

⁶⁰St'u Transition indicators methodology, European Bank for Reconstruction and Development,
<http://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395237866249&pagename=EBRD%2FContent%2FContentLayout>

6. «Մրցակցային քաղաքականություն» բաղադրիչն արտացոլում է կազմակերպությունների մրցակցային միջավայրի բարելավմանն ուղղված մրցակցային քաղաքականության արդյունավետությունը, շուկա մուտքի սահմանափակումների կրճատման ուղղությամբ երկրների արձանագրած առաջընթացը: Ակնհայտ է, որ նվազագույն գնահատականը տրվում է այն երկրներին, որտեղ բացակայում են մրցակցային օրենսդրությունը և ինստիտուտները, ինչպես նաև սահմանափակ է շուկա ազատ մուտքի հնարավորությունը:

Վերոնշյալ 6 ոլորտներից զատ՝ Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկը զարգացող տնտեսությամբ երկրներում վերափոխումների արդյունքները գնահատում է նաև հետևյալ ուղղություններում⁶¹.

7. «Բանկային վերափոխումներ և տոկոսադրույքի ազատականացում»: Այս բաղադրիչը բնութագրում է վարկավորման գործընթացի և տոկոսադրույքի ազատականացման, բանկային կայունության ապահովման, բանկային գործունեության նկատմամբ վերահսկողության ու կարգավորման ուղղությամբ երկրների կողմից իրականացվող միջոցառումները: Առավելապես բարձր են գնահատվում այն երկրները, որոնք իրականացրել են միջազգային ստանդարտներին համապատասխան բանկային օրենսդրության բարելավում և բանկային գործունեության կարգավորում, ինչն էլ իր հերթին նպաստել է ֆինանսական շուկայի զարգացմանը:

8. «Արժեթղթերի շուկա և ոչ բանկային ֆինանսական ինստիտուտներ»: Այս բաղադրիչը նկարագրում է արժեթղթերի թողարկման և առքուվաճառքի նորմատիվաիրավական կարգավորման ոլորտում երկրների արձանագրած առաջընթացը: Այս մոտեցման համաձայն, դրական են գնահատվում զարգացող տնտեսությամբ երկրներում մասնավոր ձեռնարկությունների կողմից արժեթղթերի մեծածավալ թողարկումը, անկախ ռեեստրների հիմնադրումը, քլիրինգային գործառնությունների ապահովումը, ներդրողների շահերի պաշտպանությունը, ոչ բանկային ֆինանսական ինստիտուտների ձևավորումը, միջազգային ստանդարտներին համապատասխան ոլորտի

⁶¹St'u Transition indicators methodology, European Bank for Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395237866249&pagename=EBRD%2FContent%2FContentLayout>

նորմատիվաիրավական կարգավորումը, արժեթղթերի բարձր իրացվելիությունը և կապիտալացումը:

9. «Ենթակառուցվածքների» բաղադրիչը գնահատում է ենթակառուցվածքների 5 ուղղություններով (էլեկտրաէներգիայի, ջրային ռեսուրսների, ճանապարհների, երկաթուղային տրանսպորտի, հեռահաղորդակցության ոլորտներում) իրականացված բարեփոխումների արդյունքները: Ենթակառուցվածքների բարեփոխման արդյունքները չափվում են ոլորտի ազատականացմամբ, պետական միջամտության աստիճանով, մասնավոր հատվածի ներգրավվածության մակարդակով, մրցակցային միջավայրի առկայությամբ և ոլորտի նորմատիվաիրավական կարգավորմամբ:

Վերափոխումների վերոնշյալ ցուցանիշներից յուրաքանչյուրը գնահատվում է 1-ից 4+ միջակայքում, ընդ որում «+» և «-» նշանները ընդունվում են համապատասխանաբար որպես 0.33 միավորով ավելացում և նվազեցում:

Ընդհանուր առմամբ, ՎՋԵԲ-ի կողմից հաշվարկվող վերափոխումների ցուցանիշները հնարավորություն են տալիս դիտարկել զարգացող տնտեսությունների առաջընթացը կամ հետընթացը ըստ վերափոխումները բնութագրող ելակետային ցուցանիշների: Այնուամենայնիվ, կարելի է նկատել, որ ՎՋԵԲ-ի գնահատումների տիրույթից դուրս է մնում վերափոխումների նպատակային ռազմավարության իրականացման համար առանցքային համարվող վերափոխումների կառավարումը: Մեր կարծիքով, նման մոտեցումը թերի է և հնարավորություն չի տալիս վերափոխումների արդյունքներին համարժեք պատկեր ստանալ: Հարկ է նշել, որ ՎՋԵԲ-ը գնահատում է փոքրաթիվ երկրներում իրականացրած վերափոխումների արդյունքները, որը սահմանափակում է երկրների միջև համեմատական վերլուծությունների իրականացման համար դրա կիրառելիությունը:

❖ Համաշխարհային մրցունակության համաթիվ: Համաշխարհային տնտեսական համաժողովի կողմից մշակված այս համաթիվը գնահատում է աշխարհի 137 երկրների մրցակցային ներուժը ինստիտուտների, քաղաքականությունների և արտադրողականության տեսանկյունից: Համաթիվը բաղկացած է 12 հենասյուներից՝

1. ինստիտուտներ,
2. ենթակառուցվածքներ,
3. մակրոտնտեսական միջավայր,

4. առողջապահություն և տարրական կրթություն,
5. բարձրագույն կրթություն և վերապատրաստում,
6. ապրանքային շուկայի արդյունավետություն,
7. աշխատաշուկայի արդյունավետություն,
8. ֆինանսական շուկայի զարգացում,
9. տեխնոլոգիական պատրաստվածություն,
10. շուկայի չափ,
11. գործարարության զարգացման մակարդակ,
12. նորամուծություններ:

Վերոնշյալ հենասյուները միավորված են հետևյալ երեք ենթահամաթվերում՝ հիմնական պահանջներ, արդյունավետություն, նորամուծություն և արտադրողականություն (տե՛ս աղյուսակ 1.2.1)⁶²:

Աղյուսակ 1.2.1. Համաշխարհային մրցունակության համաթվի բաղադրիչ ենթահամաթվերն ու հենասյուները⁶³

1. Հիմնական պահանջներ	2. Արդյունավետություն	3. Նորամուծություն և արտադրողականություն
ինստիտուտներ	բարձրագույն կրթություն և վերապատրաստում	գործարարության զարգացման մակարդակ
ենթակառուցվածքներ	ապրանքային շուկայի արդյունավետություն	նորամուծություններ
մակրոտնտեսական միջավայր	աշխատաշուկայի արդյունավետություն	
առողջապահություն և տարրական կրթություն	ֆինանսական շուկայի զարգացում	
	տեխնոլոգիական պատրաստվածություն	
	շուկայի չափ	

Համաթվում յուրաքանչյուր ենթահամաթվի տեսակարար կշիռը որոշվում է ելնելով երկրի զարգացման մակարդակից: Այսպես՝ մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի ցածր մակարդակ ունեցող երկրների համար գերակշռում է հիմնական պահանջներ ենթահամաթվի մասնակցությունը, փոխարենը բարձր եկամուտ ունեցող երկրների խմբի համար էական կարևորություն են ստանում արդյունավետություն, նորամուծություն և արտադրողականություն ենթահամաթվերը (տե՛ս աղյուսակ 1.2.2):

⁶²Տե՛ս Davoyan S., The assessment of the comparative efficiency of various reforms of countries by the Integral Index of Reforms, Journal of Communication and Computer, “David publishing” Company, USA, Volume 10, Number 10 (Serial Number 107), October 2013, էջ 1272.

⁶³Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Համաշխարհային տնտեսական համաժողովի (<https://www.weforum.org/>) տվյալների հիման վրա:

**Աղյուսակ 1.2.2. Համաշխարհային մրցունակության համաթվում բաղադրիչ
ենթահամաթվերի տեսակարար կշիռները⁶⁴**

Մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի սահմանաչափը (ԱՄՆ դոլար)	<2000	2000-2999	3000-8999	9000-17000	>17000
Հիմնական պայմաններ ենթահամաթիվ	60%	40-60%	40%	20-40%	20%
Արդյունավետություն ենթահամաթիվ	35%	35-50%	50%	50%	50%
Նորամուծություն և արտադրողականություն ենթահամաթիվ	5%	5-10%	10%	10-30%	30%

Հարկ է նշել, որ համաշխարհային մրցունակության համաթիվը ձևավորելու համար համաթվի բաղադրիչները նորմավորվում են 1-7 միջակայքում⁶⁵:

Վերը նշվածով հանդերձ, հարկ է նկատել, որ համաշխարհային մրցունակության համաթվի հաշվարկման հիմքում ընկած են ինչպես պաշտոնական վիճակագրական տվյալներ, այնպես էլ ընկերությունների ղեկավարների հարցման արդյունքում ստացված փորձագիտական գնահատականներ:

Առաջին հայացքից, կարող է թվալ, թե համաշխարհային մրցունակության համաթվի մեջ ներառված ցուցանիշների այս հսկայական համախմբությունը համակողմանիորեն նկարագրում է հետազոտվող երևույթը, սակայն մասնակի ցուցանիշների ընդհանրացման արդյունքում ստացվող համաթվի արժեքները արտացոլում են իրականությունից ակնհայտորեն տարբերվող մի պատկեր: Օրինակ, Համաշխարհային մրցունակության 2016-17թթ. զեկույցում ներկայացված Համաշխարհային մրցունակության համաթվի՝ տարբեր երկրների համար արված գնահատումների արդյունքների նույնիսկ մակերեսային վերլուծությունը ի ցույց է դնում այս ընդհանրական ցուցանիշի կառուցման մեթոդական թերությունները: Այսպես, 138 երկրների շարքում սույն ցուցանիշով Ադրբեջանը զբաղեցնում է 37-րդ տեղը և առաջ է անցնում այնպիսի երկրներից, ինչպիսիք են Իտալիան, Թուրքիան, Պորտուգալիան, Հունգարիան, Մեքսիկան, Ռուսաստանը, որոնք թե՛ հիմնական ինստիտուտների զարգացման մակարդակով, և թե՛ տնտեսական մրցունակությունը պայմանավորող առանցքային ցուցանիշներով Ադրբեջանին առնվազն չեն զիջում:

⁶⁴Տե՛ս The Global competitiveness report 2016-2017, World Economic Forum, էջ 38,
http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

⁶⁵Տե՛ս The Global competitiveness report 2016-2017, World Economic Forum, էջ 41,
http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

Ավելին, խնդրահարույց է նաև միայն բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշի հիման վրա բաղադրիչ ենթահամաթվերի տեսակարար կշիռների որոշումը: Այսպես, ըստ այս ցուցանիշի Լյուքսեմբուրգի և Շվեյցարիայի համար հաշվարկվող բաղադրիչներին տրվել են միևնույն տեսակարար կշիռներ, այնինչ այս երկու երկրներն ունեն ակնհայտորեն տարբերվող ռեսուրսներ և ներուժ: Մեր կարծիքով, միայն մեկ գործոնի հիման վրա բաղադրիչների տեսակարար կշիռների սահմանումը հնարավորություն չի տալիս բացահայտել երկրում վերափոխումների իրականացման նախադրյալները, ներուժը և ստանալ իրականությանը համապատասխանող պատկեր:

❖ **Գործարարությամբ զբաղվելու համաթիվ:** Համաթիվը մշակվել է Համաշխարհային բանկի կողմից և գնահատում է գործարարության համար նպաստավոր պայմանների առկայությունը աշխարհի 190 երկրներում: Համաթվի բաղադրիչներն են⁶⁶.

1. ձեռնարկատիրական գործունեության գրանցում,
2. շինարարական աշխատանքների համար թույլտվության ստացում,
3. էլեկտրամատակարարման հասանելիություն,
4. սեփականության գրանցում,
5. հարկերի վճարում,
6. միջազգային առևտուր,
7. վարկերի ստացում,
8. փոքր ներդրողների շահերի պաշտպանություն,
9. պայմանագրերի իրականացման ապահովում,
10. ձեռնարկության լուծարում,
11. աշխատանքի շուկայի կարգավորում:

Չնայած գործարարությամբ զբաղվելու համաթվի լայն կիրառելիությանը, այնուամենայնիվ, այն ունի մի քանի թերություններ, մասնավորապես՝ այն հաշվարկվում է բաղադրիչ 11 չափորոշիչների արժեքների պարզ միջինացման արդյունքում՝ հաշվի չառնելով դրանց կարևորության տարբեր աստիճանները:

Ոչ պակաս կարևոր հանգամանք է նաև այն հիմնահարցը, թե ինչքանով են համաթվում ընդգրկված ցուցանիշները համակողմանիորեն և ամբողջական

⁶⁶Տե՛ս Doing Business 2017: Equal Opportunity for All, World Bank Group, էջ 14
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf>

բնութագրում գործարարությամբ զբաղվելու դյուրինությունը: Այսպես՝ գործարարությամբ զբաղվելու համաթիվը գնահատում է միայն ձեռնարկատիրական ոլորտի նորմատիվային բարեփոխումները և տեղեկատվություն չի տալիս գործարար միջավայրի որակական փոփոխությունների մասին: Արդյունքում, գործարար ակտիվությունը պայմանավորող կարևորագույն գործոնների շրջանակը դուրս է մնում համաթվի հաշվարկման տիրույթից: Մասնավորապես՝ համաթիվը հաշվի չի առնում երկրի տնտեսական իրավիճակը, ինստիտուտների զարգացվածությունը, ֆինանսական համակարգի կայունությունը, ինչպես նաև կոռումպացված լինելու հանգամանքը, որոնք էապես կարող են խոչընդոտել գործարար միջավայրի բարելավմանը: Խնդրահարույց է այն մոտեցումը, որի համաձայն երկրների մեծամասնության համար գնահատականը որոշվում է ընդամենը մի քաղաքի գործարար միջավայրի բնութագրիչներից ելնելով: Վերը նշվածով հանդերձ՝ համաթիվը ձևավորվում է հիմնականում ձեռնարկատերերի շրջանակներում անցկացվող հարցումների արդյունքների հիման վրա, որոնք արտացոլում են հասարակության ընդամենը մի խմբի հայացքներն ու գնահատականները:

❖ **Տնտեսական ազատության համաթիվ:** «Հերիթեջ» ամերիկյան հիմնադրամի (Heritage Foundation) կողմից հաշվարկվող այս համաթիվը բնութագրում է աշխարհի 186 երկրների տնտեսական ազատությունը հետևյալ 12 բաղադրիչների հիման վրա, որոնք էլ իրենց հերթին խմբավորված են 4 կատեգորիաներում (իրավունքի գերակայություն, պետության չափ, կարգավորման արդյունավետություն և շուկայի բացություն)⁶⁷: Համաթվի բաղադրիչներն են⁶⁸.

1. սեփականության իրավունքի պաշտպանություն,
2. դատական համակարգի արդյունավետություն,
3. կառավարության ինտեգրվածություն,
4. հարկային բեռ,
5. պետական ծախսեր,
6. հարկաբյուջետային քաղաքականություն

⁶⁷Տե՛ս Davoyan S., Davoyan A., The issues of the improvement of the methodology for the assessment of reforms, Recent Advances in Mathematics, Statistics and Economics, Proceedings of the 2014 International Conference on Pure Mathematics-Applied Mathematics, Proceedings of the 2014 International Conference on Economics and Statistics, Italy, Venice, March 15-17, 2014, էջ 193.

⁶⁸Տե՛ս 2017 Index of Economic Freedom: Promoting Economic Opportunity and Prosperity, The Heritage Foundation in participation with The Wall Street Journal, էջ 20. http://www.heritage.org/index/pdf/2017/book/index_2017.pdf, տե՛ս նաև Methodology, Economic Freedom Index, Heritage Foundation, <http://www.heritage.org/index/book/methodology>

7. գործարարության ազատություն,
8. աշխատուժի ազատություն,
9. դրամավարկային ազատություն,
10. առևտրի ազատություն,
11. ներդրումային ազատություն,
12. ֆինանսական ազատություն:

Համաթվի ձևավորման կարևորագույն մեթոդական բացթողումներից մեկը վերոնշյալ 12 բաղադրիչների արժեքային գնահատականների նկատմամբ հավասար կշիռների կիրառումն է: Խնդրահարույց է նաև այն հանգամանքը, թե որքանով են համաթվի բաղադրիչները համակողմանիորեն գնահատում տնտեսական ազատությունը: Այս դիտանկյունից համաթվի ձևավորման շրջանակներից դուրս է մնում մի քանի կարևոր ուղղություններ, օրինակ՝ ազատ մրցակցությունը, տեղեկատվության ազատությունը: Արդյունքում ստացվում է իրականությունից տարբերվող պատկեր. օրինակ՝ տնտեսական ազատության 2017թ.-ի զեկույցում Լիտվան վարկանիշային աղյուսակում զբաղեցրել է 16-րդ տեղը՝ առաջ անցնելով ԱՄՆ-ից, Դանիայից, Շվեդիայից, Գերմանիայից, այնինչ ակնհայտ է, որ տնտեսական ազատության մակարդակով, այս երկրները առնվազն հետ չեն մնում Լիտվայից:

❖ **Մարդկային զարգացման համաթիվ**⁶⁹: ՄԱԿ-ի կողմից հրապարակվող այս համաթիվը գնահատում է երկրի մարդկային ներուժի զարգացման մակարդակը՝ կյանքի սպասվող տևողության, կրթական մակարդակի և բնակչության մեկ շնչի հաշվով համախառն ազգային եկամտի (ըստ գնողունակության համարժեքի) ցուցանիշների միավորման արդյունքում: Մինչև 2013թ.-ը համաթիվը հաշվարկվում էր վերոնշյալ երեք բնութագրող ցուցանիշների պարզ միջինացման արդյունքում: Ներկայիս մեթոդաբանությամբ մարդկային զարգացման համաթիվը կյանքի սպասվող տևողության, կրթության և բնակչության մեկ շնչի հաշվով համախառն ազգային եկամտի (ըստ գնողունակության համարժեքի) միջին երկրաչափականն է⁷⁰.

$$HDI = \sqrt[3]{LEI \times EI \times II} \quad (1.2.2.)$$

որտեղ HDI-ը մարդկային զարգացման համաթիվն է, LEI –ը՝ կյանքի սպասվող տևողության ենթահամաթիվը, EI-ն՝ կրթական մակարդակի ենթահամաթիվը և II-ն՝

⁶⁹Մինչև 2013թ. կիրառվում էր «մարդկային ներուժի զարգացման համաթիվ» անվանումը:

⁷⁰Stéu Technical Notes Calculating the Human development Index, Human development report 2014, էջ 2, http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14_technical_notes.pdf

կենսամակարդակի ենթահամաթիվը: Ընդ որում, կրթության մակարդակը բնութագրվում է երկու ցուցանիշներով՝ կրթության սպասվող տևողությունը և կրթության միջին տևողությունը:

Աղյուսակ 1.2.3. Մարդկային զարգացման համաթվի բաղադրիչ ցուցանիշների նվազագույն և առավելագույն արժեքները⁷¹

<i>Ցուցանիշ</i>	<i>Նվազագույն արժեք</i>	<i>Առավելագույն արժեք</i>
Կյանքի սպասվող տևողություն	20	85
Կրթության սպասվող տևողություն՝ տարիներ	0	18
Կրթության միջին տևողություն՝ տարիներ	0	15
Բնակչության մեկ շնչի հաշվով համախառն ազգային եկամուտը ըստ գնողունակության համարժեքի	100	75000

Աղյուսակ 1.2.3.-ում ամփոփված ցուցանիշների նվազագույն և առավելագույն արժեքներից ելնելով՝ հաշվարկվում է յուրաքանչյուր ենթահամաթվի գնահատականը, որն ընդհանրացված կարելի է ներկայացնել հետևյալ բանաձևի միջոցով⁷²՝

$$\frac{x - \min(x)}{\max(x) - \min(x)} \quad (1.2.3.)$$

որտեղ x -ը մարդկային զարգացման համաթվի բաղադրիչ ցուցանիշի փաստացի արժեքն է, $\min(x)$ և $\max(x)$ ՝ ցուցանիշի համապատասխանաբար նվազագույն և առավելագույն արժեքները:

Վերոնշյալ մոտեցումից ելնելով՝ մարդկային զարգացման համաթվի բաղադրիչ ենթահամաթվերից յուրաքանչյուրի համար բանաձևը կունենա հետևյալ տեսքը.

❖ Կյանքի սպասվող տևողության ենթահամաթիվ (LEI).

$$LEI = \frac{LE - 20}{85 - 20} \quad (1.2.4.)$$

որտեղ LE- տվյալ երկրում կյանքի սպասվող տևողության ցուցանիշի փաստացի արժեքն է:

❖ Կրթական մակարդակի ենթահամաթիվ (EI)

$$EI = \frac{MYSI + EYSI}{2} \quad (1.2.5.)$$

որտեղ MYSI-ը կրթության միջին տևողության համաթիվն է, EYSI-ը կրթության սպասվող տևողության համաթիվ: Ստորև ներկայացնենք դրանցից յուրաքանչյուրի հաշվարկման բանաձևը:

⁷¹Տե՛ս Technical Notes Calculating the Human development Index, Human development report 2014, էջ 2, http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14_technical_notes.pdf:

⁷²Տե՛ս նույն տեղը, էջ 2:

- *Կրթության միջին տևողության համաթիվ (MYSI)*

$$MYSI = \frac{MYS}{15} \quad (1.2.6.)$$

որտեղ MYS-ը տվյալ երկրում բնակչության կրթության միջին տևողությունն է:

- *Կրթության սպասվող տևողության համաթիվ (EYSI)*

$$EYSI = \frac{EYS}{18} \quad (1.2.7.)$$

որտեղ EYS-ը տվյալ երկրում ուսանողների կրթության սպասվող տևողությունն է:

- ❖ *Կենսամակարդակի ենթահամաթիվ (II)*

$$II = \frac{\ln(GNI_{pc}) - \ln(100)}{\ln(75000) - \ln(100)} \quad (1.2.8.)$$

որտեղ GNI_{pc} - բնակչության մեկ շնչի հաշվով համախառն ազգային եկամուտն է ըստ գնողունակության համարժեքի⁷³:

Ինչպես արդեն նշեցինք, այս բաղադրիչների միջին երկրաչափականի դուրսբերման արդյունքում էլ ձևավորվում է մարդկային զարգացման համաթիվը:

Անդրադառնալով համաթվի թերություններին, կարելի է նկատել, որ համաթիվը մարդկային զարգացումը պայմանավորող մի քանի ոլորտների մասնակի գնահատական է: Ինչպես արդեն նշեցինք, մարդկային զարգացման համաթիվը ընդգրկում է առողջապահության և կրթության բնագավառները (ընդ որում՝ այս ոլորտների նկարագրության համար կիրառվում են ընդամենը երեք ցուցանիշներ), իսկ կենսամակարդակը գնահատում է բնակչության մեկ շնչի հաշվով համախառն ազգային եկամտի միջոցով: Այնինչ, մեր կարծիքով, նման մոտեցումը թերի է, քանի որ մարդկային զարգացումը լայն հասկացություն է և չի սահմանափակվում վերևում նկարագրված ընդամենը չորս ցուցանիշներով: Չնայած այս մոտեցումը պարզեցնում է գնահատման գործընթացը, սակայն միաժամանակ ոչ ամբողջական պատկերացում տալիս հետազոտվող երևույթի մասին:

❖ ***Ժողովրդավարության համաթիվ:*** Բրիտանական հետազոտական կենտրոնի (The Economist Intelligence Unit) մեթոդաբանությամբ հաշվարկվող այս համաթիվը փորձագիտական գնահատումների և սոցիալական հարցումների հիման վրա գնահատում է պետությունների ժողովրդավարության աստիճանը: Համաթիվը

⁷³St' u Technical Notes Calculating the Human development Index, Human development report 2014, էջ 2-3, http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14_technical_notes.pdf

բաղկացած է 60 ցուցանիշներից, որոնք խմբավորված են հետևյալ կատեգորիաներում⁷⁴.

- ընտրական գործընթաց և բազմակարծություն,
- կառավարության գործունեություն,
- քաղաքական մասնակցություն,
- քաղաքական մշակույթ,
- քաղաքացիական ազատություն:

Վերոնշյալ կատեգորիաներից յուրաքանչյուրը որոշվում է իր մեջ ընդգրկված ցուցանիշները հանրագումարի բերելով և նորմավորելով 0-ից 10 միջակայքում, որոնց միջինացման արդյունքում ձևավորվում է ժողովրդավարության համաթիվը: Իր հերթին ցուցանիշների արժեքները որոշվում են հարցման արդյունքներից ելնելով: Այսպես՝ «այո» պատասխանը գնահատվում է 1, իսկ «ոչ» պատասխանը՝ 0: Հարկ է նշել, որ եթե երկրի վարկանիշային միավորն ըստ տվյալ կատեգորիայի հավասար չէ 1, ապա այն ճշգրտվում է ժողովրդավարության համար առանցքային հետևյալ ոլորտներում⁷⁵.

1. ազգային ընտրությունների ազատություն և արդարություն,
2. ընտրողների անվտանգություն,
3. օտարերկրյա իշխանությունների ազդեցություն կառավարության վրա,
4. քաղաքացիական ծառայությունների՝ քաղաքականություն իրականացնելու կարողություն⁷⁶:

Ստացված արդյունքների հիման վրա երկրները դասակարգվում են հետևյալ չորս ռեժիմներում.

1. լրիվ ժողովրդավարություն (8-10 վարկանիշային միավորի դեպքում),
2. թերի ժողովրդավարություն (6-7,9 վարկանիշային միավորի դեպքում),
3. հիբրիդային ռեժիմ (4- 5,9 վարկանիշային միավորի դեպքում),
4. ավտորիտար ռեժիմ (4-ից ցածր վարկանիշային միավորի դեպքում)⁷⁷:

⁷⁴St' u Democracy Index 2015: Democracy in an age of anxiety, The Economist Intelligence Unit, էջ 1, <http://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>

⁷⁵Տե՛ս Դավոյան Ս., Երկրների բազմաբնույթ վերափոխումների համեմատական արդյունավետության վերլուծությունը. Ժամանակի մարտահրավերները և հաղթահարման ուղիները, Գյումրի, Դպիր, 2016, էջ 77:

⁷⁶Եթե 1-3 հարցերի արժեքը 0 և/կամ 0,5 է համապատասխանաբար 1 և/կամ 0,5 միավոր է հանվում այդ ցուցանիշի համապատասխան կատեգորիայի (ընտրական գործընթաց և բազմակարծություն կամ կառավարության գործունեություն կատեգորիայի) վարկանիշային միավորից: Եթե 4-րդ հարցի վարկանիշային միավորը 0 է, ապա 1 միավոր հանվում է կառավարության գործունեություն կատեգորիայի վարկանիշային միավորից:

⁷⁷St' u Democracy Index 2015: Democracy in an age of anxiety, The Economist Intelligence Unit, էջ 45 <http://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>

Փորձելով գնահատական տալ համաթվի հաշվարկման մեթոդաբանությանը, կարող ենք ասել, որ այն բավականին խնդրահարույց է: Մասնավորապես, համաթվի բաղադրիչ ցուցանիշների գնահատման հիմքում կրիտիկական արժեքներն են՝ 0-ն՝ հիմնականում բացասական պատասխանի դեպքում, 1-ը՝ դրական, իսկ 0.5-ը՝ ոչ միանշանակ պատասխանների դեպքում: Մեր կարծիքով, նման մոտեցումը հնարավորություն է տալիս պատասխանել այն հարցին, թե ժողովրդավարություն կա, թե ոչ, այլ ոչ թե գնահատել ժողովրդավարության աստիճանը: Ավելին, որոշ հարցերի դեպքում, մասնավորապես, գրագիտության մակարդակը գնահատելիս հարցվողներին ներկայացվում են «90 տոկոսից բարձր», «70-ից 90 տոկոս» և «70 տոկոսից ցածր» տարբերակները, որոնցից առաջինը գնահատվում է 1, երկրորդը և երրորդը՝ համապատասխանաբար 0.5 և 0: Այս պարագայում, և՛ 20 տոկոս, և՛ 60 տոկոս գրագիտության մակարդակի դեպքում երկրներին կտրվի միևնույն 0 միավորը: Բացի այդ, որոշ հարցերի դեպքում չի առանձնացվում կոնկրետ մակարդակ, այլ «ցածր», «միջին» և «բարձր» տարբերակները: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ ժողովրդավարության համաթիվը այս ոլորտում վերափոխումների առավել կոշտ գնահատական է և ոչ ամբողջական է արտացոլում այս ոլորտում երկրների իրական առաջընթացը կամ հետընթացը:

❖ **Կոռուպցիայի ընկալման համաթիվ:** Թրանսփարենսի ինթերնեշնլ հակակոռուպցիոն կենտրոնի կողմից կոռուպցիայի ընկալման համաթիվը գնահատում է երկրների կոռումպացվածության աստիճանը՝ քաղաքական, օրենսդրական, ոստիկանության, գործարար, լրատվության, դատական համակարգերում, հասարակական ծառայությունների մատուցման, կրթական, պաշտպանության ոլորտներում⁷⁸: Այն բաղադրյալ համաթիվ է, որը ստացվում է իրենց բնագավառներում ճանաչում ունեցող մի շարք կազմակերպությունների կողմից անցկացված հարցումների և գնահատումների՝ կոռուպցիային առնչվող տվյալների համադրությամբ: Համաթվի արժեքը ցույց է տալիս պետության հանրային ոլորտում կոռուպցիայի ընկալված մակարդակը 0-ից 100 սանդղակով, որտեղ 0-ն նշանակում է, որ

⁷⁸St' u Davoyan S., Davoyan A., Sahakyan T., The assessment of the effectiveness of reforms in various countries by the Integral Index of Reforms and Prosperity, WSEAS Transactions on Business and Economics, էջ 572:

պետությունն ընկալվում է որպես բացարձակապես կոռումպացված, իսկ 100-ը նշանակում է, որ պետությունն ընկալվում է որպես բացարձակապես մաքուր⁷⁹:

Համաթվի հիմնական թերությունների շարքում կարելի է ընդգծել կոռուպցիայի մեկ միասնական սահմանման բացակայությունը: Հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում կոռուպցիոն տարաբնույթ դրսևորումների կան, և դժվար է դրանց միանշանակ բնորոշում տալ: Հետևապես, հարցվածները գնահատում են իրենց ընկալմամբ կոռուպցիա համարվող երևույթը, որ էլ հանգեցնում է մոտեցումների տարբերակվածության:

Մեկ այլ հիմնախնդիր է նաև այն հանգամանքը, որ համաթիվը ձևավորվում է ձեռնարկատերերի և փորձագետների շրջանակներում անցկացված հարցումների արդյունքում, այնինչ, բնակչության շրջանակներում հարցումներ չեն անցկացվում: Մինչդեռ, այս մոտեցմամբ հաշվարկված համաթիվը, կարծում ենք, ոչ լիարժեք տեղեկատվություն է տալիս կոռուպցիայի ընկալման վերաբերյալ: Հարկ է նկատել նաև, որ կոռուպցիայի ընկալման համաթվի մեջ ներառված մասնակի համաթվերից յուրաքանչյուրն ունի հաշվարկման տարբեր մեթոդաբանություն, հետևապես մեկ համաթվի մեջ միավորելիս դրանց համադրելիության ապահովման խնդիր է առաջանում:

❖ **Սոցիալական առաջընթացի համաթիվ:** Համաթիվը 128 երկրների սոցիալական առաջընթացի համալիր գնահատական է, որի առանցքում ոչ թե տնտեսական, այլ սոցիալական և բնապահպանական ցուցանիշներն են: Համաթիվը ներառում է 12 բաղադրիչներ, որոնք միավորված են 3 կատեգորիաներում⁸⁰.

1. Կենսական պահանջմունքներ.

- ✓ սնունդ և առաջնային բժշկական օգնություն,
- ✓ ջուր և սանիտարահիգիենիկ պայմաններ,
- ✓ կացարան,
- ✓ անձնական անվտանգություն,

2. Բարեկեցություն.

- ✓ հիմնական գիտելիքների մատչելիություն,

⁷⁹Տե՛ս Կոռուպցիայի ընկալման համաթիվ, Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլ, 2016թ., էջ 1-3, https://transparency.am/storage/CPI2016_faq_am.pdf :

⁸⁰Տե՛ս Social progress imperative, Social progress index report 2017 , էջ 3, https://www.socialprogressindex.com/assets/downloads/resources/en/English-2017-Social-Progress-Index-Findings-Report_embargo-d-until-June-21-2017.pdf:

- ✓ տեղեկատվության և հեռահաղորդակցության հասանելիություն,
- ✓ առողջություն,
- ✓ բնապահպանական կայունություն,

3. Հնարավորություններ.

- ✓ անձնական իրավունքներ,
- ✓ անձնական ազատություն և ընտրության հնարավորություն,
- ✓ հանդուրժողականություն,
- ✓ բարձրագույն կրթության հասանելիություն:

Վերոնշյալ կատեգորիաներից յուրաքանչյուրի գնահատականը իր բաղադրիչների միջին թվաբանականն է, և այդ գնահատականների միջինացման արդյունքում էլ ստանում ենք սոցիալական առաջընթացի համաթիվը: Սա էլ համաթվի ձևավորման կարևորագույն խնդիրներից մեկն է: Ակնհայտ է, որ սոցիալական առաջընթացի բնութագրման տեսանկյունից սոցիալական և բնապահպանական ցուցանիշները ունեն կարևորության տարբեր աստիճան, հետևաբար դրանց համապատասխան կշիռները ի սկզբանե չեն կարող հավասար լինել:

Հակասական է նաև այն մոտեցումը, որ համաթիվը չի դիտարկում տնտեսական ցուցանիշները: Մեր կարծիքով, սոցիալական առաջընթաց և տնտեսական զարգացում երկույնները սերտորեն փոխկապված են, հետևապես, տնտեսական ցուցանիշների դիտարկումը սոցիալական առաջընթացը գնահատելիս խիստ տրամաբանական է:

❖ **Բարգավաճման համաթիվ:** Համաթիվը գնահատում է 149 երկրների բարգավաճման մակարդակը: Այն բաղկացած է հետևյալ ենթահամաթվերից⁸¹.

1. «Տնտեսություն»: Այս բաղադրիչը գնահատում է երկրի արձանագրած առաջընթացը կամ հետընթացը հետևյալ չորս ոլորտներում՝ մակրոտնտեսական քաղաքականություն, տնտեսական բավարարվածություն և սպասումներ, աճի նախադրյալներ և ֆինանսական հատվածի արդյունավետություն:
2. «Գործարարություն»: Այս բաղադրիչը նկարագրում է երկրի գործարար միջավայրը, նորարամուծական գործունեության իրականացման հնարավորությունները:

⁸¹Տե՛ս The Legatum Prosperity Index 2016: Methodolgy Report, Legatum Institute, էջ 8-10, <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/2016-legatum-prosperity-index-methodology-pdf.pdf?sfvrsn=6>, տե՛ս նաև Krupka J. and Provaznikova R., Analysis of standard of living models based on multiple criteria decision analysis, International journal of economics and statistics, Volume 2, 2014, էջ 42:

3. «Կառավարում»: Այս բաղադրիչը գնահատում է երկրների կառավարությունների գործունեության արդյունավետությունը, ընտրությունների արդարությունը, քաղաքական մասնակցությունը և իրավունքի գերակայությունը:
4. «Կրթություն»: Այս ենթահամաթիվը բնութագրում է կրթության մատչելիությունը, կրթական համակարգի որակը և մարդկային կապիտալը:
5. «Առողջապահություն»,
6. «Ապահովություն և անվտանգություն»,
7. «Անձնական ազատություն»,
8. «Սոցիալական կապիտալ»: Այս բաղադրիչը բնութագրում է հասարակության սոցիալական ներգրավվածությունը:

Այս ենթահամաթիվերում ընդգրկված ցուցանիշներն ունեն տարբեր չափողականություն, ուստի՝ ցուցանիշները համադրելի դարձնելու նպատակով դրանք նորմավորվել են հետևյալ բանաձևի միջոցով⁸².

$$\frac{\text{Փաստացի արժեք} - \text{նվազագույն արժեք}}{\text{Առավելագույն արժեք} - \text{նվազագույն արժեք}} \quad (1.2.9.)$$

Յուրաքանչյուր ցուցանիշի տեսակարար կշիռը որոշվել է ինչպես փորձագիտական եղանակով, այնպես էլ հաշվի առնելով ցուցանիշի կարևորությունը կենսամակարդակի բարձրացման և բարգավաճման տեսանկյունից: Այնուհետև, ցուցանիշների նորմավորված արժեքների և տեսակարար կշիռների արտադրյալը հանրագումարի բերելով ստանում ենք յուրաքանչյուր ենթահամաթիվի վարկանիշային միավորը, որն էլ միջինացնելով ձևավորվում է բարգավաճման համաթիվը⁸³:

Չնայած Բարգավաճման համաթիվը վերջին տարիներին լայն կիրառելիություն ունի, այնուամենայնիվ, այն ևս զերծ չէ թերություններից: Մասնավորապես, ենթահամաթիվերի արժեքները դուրս բերելիս հաշվի է առնվում դրանց բաղադրիչների կարևորությունը, սակայն նույն մոտեցումը չի գործում ենթահամաթիվերի դեպքում: Ընդհանրական համաթվում ենթահամաթիվերը միավորելիս դրանց նկատմամբ հավասարաչափ տեսակարար կշիռներ են կիրառվում: Մեր կարծիքով, նման մոտեցումը թերի է, քանի որ ինչպես ենթահամաթիվերի բաղադրիչ մասնակի

⁸²Տե՛ս The Legatum Prosperity Index 2016: Methodolgy Report, Legatum Institute, էջ 19, <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/2016-legatum-prosperity-index-methodology-pdf.pdf?sfvrsn=6>

⁸³Տե՛ս The Legatum Prosperity Index 2016: Methodolgy Report, Legatum Institute, էջ 18-20, <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/2016-legatum-prosperity-index-methodology-pdf.pdf?sfvrsn=6>

ցուցանիշներն ունեն կարևորությունից բխող տարբեր տեսակարար կշիռներ, այնպես էլ ենթահամաթվերը բարեկեցություն երևույթը նկարագրելիս ունեն կարևորության տարբեր աստիճան և հետևապես չեն կարող հավասար կշիռներ ունենալ:

Տարբեր համաթվերի համեմատության օրինակները կարելի է երկար շարունակել, և այդ դիտարկումների արդյունքում ակնհայտ են դառնում համաթվերի հաշվարկման մեթոդաբանության կատարելագործման հիմնահարցը: Իրենց առավելություններով հանդերձ, վերը նկարագրած համաթվերից յուրաքանչյուրն ունի թերություններ, որոնք էլ պայմանավորում են դրանց կիրառման սահմանափակությունը: Նախևառաջ, համաթվերի ճշող մեծամասնությունում մեթոդական հիմնական բացթողումը կապված է համաթվի բաղադրիչների պարզ միջինացման հետ, որը վկայում է այդ համաթվում բաղադրիչների հավասարաչափ կարևորությունը, այնինչ կամայական համաթվում նկարագրվող երևույթի բնութագրման տեսանկյունից բաղադրիչ ցուցանիշները ունեն կարևորության տարբեր աստիճան, հետևաբար՝ տարբեր տեսակարար կշիռներ: Մեթոդական լուրջ հիմնախնդիր է նաև այն, թե ինչքանով են համաթվում ընդգրկված ցուցանիշները համակողմանիորեն և ամբողջական բնութագրում առանձին ուղղություններում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները: Բացի այդ, ընդհանրական գնահատումների մեծամասնության դեպքում տվյալները ստացվում են հիմնականում հասարակության մի խմբի շրջանակներում անցկացվող հարցումների արդյունքների հիման վրա, որն էլ ինքընստինքյան ամբողջական պատկերացում չի տալիս հետազոտվող երևույթի մասին:

Վերոնշյալ մեթոդական թերությունները ի ցույց են դրվում տարբեր համաթվերով երկրների վարկանիշների միջև անհամապատասխանությունների նույնիսկ մակերեսային վերլուծությունից: Այսպես՝ գործարարությամբ զբաղվելու համաթվով 190 երկրների ցանկում Հայաստանը զբաղեցնում է 38-րդ տեղը և առաջ անցնում այնպիսի երկրներից, ինչպիսիք են Հունգարիան, Բելգիան, Իտալիան, Իսրայելը, Չինաստանը, որոնք գործարար մրցունակությունը պայմանավորող առանցքային ցուցանիշներով Հայաստանին առնվազն չեն զիջում: Կամ, նույն Հայաստանը, Համաշխարհային մրցունակության 2016-2017թ.-ի զեկույցում ներկայացված համաշխարհային մրցունակության համաթվով 138 երկրների շարքում զբաղեցրել է 79-րդ տեղը: Ակնհայտ է, որ միմյանց հետ սերտորեն փոխկապակցված երևույթները նկարագրող

տարբեր համաթվերի վարկանիշները չեն կարող արմատապես տարբերվել: Այս առումով, մի կողմից՝ հանրապետության գործարար միջավայրի բարձր գրավչությունը, մյուս կողմից՝ մրցունակության բավականաչափ ցածր մակարդակը տնտեսագիտական տրամաբանության շրջանակներից դուրս է: Այսպիսով, վերը նշված հիմնախնդիրների լուծման անհրաժեշտությունն էլ պայմանավորում է հետազոտության իրագործման արդիականությունն ու կարևորությունը զարգացող երկրներում վերափոխումների արդյունքների օբյեկտիվ արտացոլման և համակողմանի գնահատման համար:

ԳԼՈՒԽ 2. ԶԱՐԳԱՑՈՂ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՄԲ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ

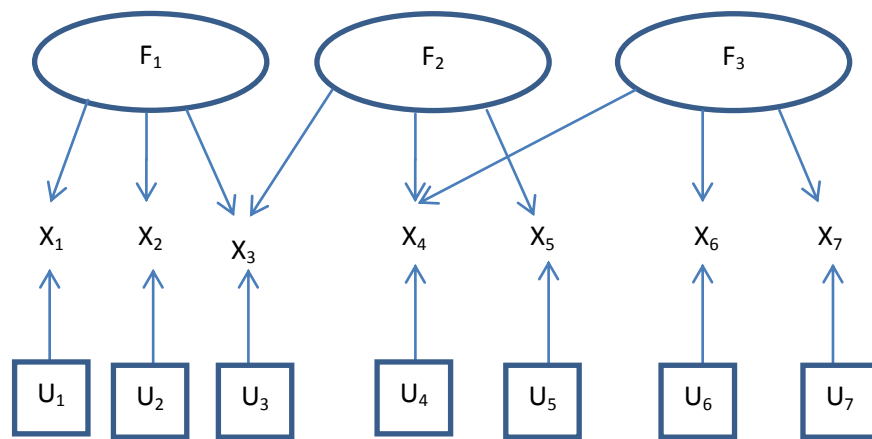
2.1. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների գնահատումը գործոնային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ

Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների զարգացման ներկայիս միտումները նոր մարտահրավերներ են առաջադրում զարգացող տնտեսությամբ երկրներին, որոնց համապատասխան մշակվում և իրականացվում են տնտեսության մրցունակ կառուցվածքի ձևավորման, երկրի մրցակցային ներուժի արդյունավետ օգտագործման և շուկայական ինստիտուտների զարգացմանն ուղղված վերափոխումների քաղաքականություն: Սակայն զարգացող տնտեսությամբ երկրներում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների օբյեկտիվ և տրամաբանական բնույթը դեռևս չի նշանակում, որ այդ տեղաշարժերը ցանկալի են երկրի երկարաժամկետ նպատակների իրականացման տեսանկյունից: Այս համատեքստում, օրակարգային է դառնում զարգացող տնտեսությամբ երկրներում իրականացվող սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականության ուղենիշների փոփոխության և ուղղվածության բացահայտման հիմնախնդիրը: Սույն խնդրի լուծման համար նախևառաջ անհրաժեշտ է բացահայտել վերջին տարիներին վերափոխումների ընդհանրական բնութագրիչները, քանի որ առանձին ոլորտներում վերափոխումների առաջընթացի կամ հետընթացի մասնակի ցուցանիշները ամբողջական պատկերացում չեն տալիս բարեփոխումների ընթացքի և արդյունքների վերաբերյալ: Ուստի՝ ատենախոսության այս հատվածում մեր առջև խնդիր է դրվել դուրս բերել վերափոխումների անբացահայտ ընդհանրական գործոնները, որոնք պայմանավորել են առանձին ժամանակահատվածներում զարգացող տնտեսությամբ երկրներում վերափոխումների ռազմավարության գերակայությունները և ոլորտները: Սույն խնդիրը մեր կողմից փորձ է արվել լուծել գործոնային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ, որը հետազոտական լայն տիրույթ է ապահովում զարգացող տնտեսությամբ երկրներում իրականացվող վերափոխումների ընդհանրական բնութագրիչների բացահայտման համար: Այսպես՝ գործոնային վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս դուրս բերել վերափոխումները բնութագրող

ցուցանիշներում առկա անբացահայտ (լատենտային) փոփոխականները (գործոնները)⁸⁴:

Այս դեպքում առանձին ոլորտներում վերափոխումների բնութագրիչներից ելնելով ընդհանրական գնահատական է տրվում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներին: Հարկ է նշել, որ վերափոխումների ընդհանրական բնութագրիչները նկարագրում են առանձին ոլորտներում վերափոխումների առանձնահատկությունները, սակայն ոչ ամբողջությամբ:

Այսպիսով, վերափոխումների արդյունքները գնահատելիս երկու գործոններ են դիտարկվում՝ վերափոխումների ընդհանրական և առանձին ոլորտներում վերափոխումների առանձնահատուկ գործոնները: Հետևապես, գործոնային վերլուծությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

Գծապատկեր 2.1.1. Գործոնային վերլուծության մոդելը⁸⁵

որտեղ F_1 , F_2 , F_3 –ը ընդհանրական գործոններ են, որոնցից յուրաքանչյուրը ազդում է որոշակի փոփոխականների ամբողջության վրա, X_1 , X_2 , ..., X_7 –ը՝ փոփոխականներն են (եվակետային ցուցանիշները), U_1 , U_2 , ..., U_7 առանձնահատուկ գործոններ են, որոնք ազդում են միայն մի փոփոխականի վրա:

Գործոնային վերլուծության հավասարումն ունի հետևյալ տեսքը⁸⁶.

$$X_i = \sum_{j=1}^m \alpha_{ij} F_j + U_i, \quad i = \overline{1, k}; j = \overline{1, m} \quad (2.1.1.)$$

որտեղ α_{ij} -գործոնային ծանրաբեռնվածություններն են:

⁸⁴Տե՛ս Орлова И.В. и др., Многомерный статистический анализ в экономических задачах: Компьютерное моделирование в SPSS, Учебное пособие, Москва, 2009, էջ 154:

⁸⁵Տե՛ս Крыштановский А.О., Анализ Социологияеских данных с помощью пакета SPSS, Учебники Высшей Школы Экономики, Москва 2006, էջ 192:

⁸⁶Տե՛ս Орлова И.В. и др., նշվ. աշխ., էջ 159:

Գործոնային ծանրաբեռնվածությունների միջոցով ներկայացված է լատենտային գործոնների և ելակետային ցուցանիշների վիճակագրական կապի ուժգնությունը: Ըստ էության, դրանք կարելի է համարել որպես արդյունքային չափանիշի ձևավորման գործընթացում մասնակի, ելակետային ցուցանիշների ներգրավվածության աստիճանի, դրանց հարաբերական կարևորության գնահատականներ⁸⁷: Գործոնային ծանրաբեռնվածության ցուցանիշները ամփոփված են շրջված մատրիցի աղյուսակում: Այսինքն, ըստ էության, շրջված մատրիցան նկարագրում է յուրաքանչյուր գործոնի կառուցվածքը⁸⁸:

Գործոնային վերլուծության կարևորագույն տեղեկատվություն է պարունակում նաև ընդհանրական գործոնների դիսպերսիայի ցուցանիշը: Այն ցույց է տալիս, թե ինչքանով է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական բնութագրիչները արտացոլում առանձին ոլորտներում վերափոխումների արդյունքները: Այլ ձևակերպմամբ, ընդհանրական գործոնների դիսպերսիայով բնութագրվում են ելակետային ցուցանիշների ընդհանրությունները, այնինչ դրանց առանձնահատկությունները՝ ընդհանրական գործոնների դիսպերսիայով չեն բացատրվում: Ըստ այդմ էլ, գործոնային վերլուծության շրջանակներում պետք է որոնել այնպիսի գործոններ, որոնց դեպքում հանրագումարային ընդհանրությունը առավելագույնն է, իսկ առանձնահատկությունները՝ նվազագույնը:

Գործոնների որոնման առավել տարածված մեթոդներից է գլխավոր բաղադրիչների մեթոդը⁸⁹: Այն գործոնների հաջորդական որոնման մեթոդ է: Այս մեթոդական մոտեցման համաձայն, սկզբում որոշվում է առաջին գործոնը, որը հիմնավորում է դիսպերսիայի առավելագույն արժեքը, այնուհետև՝ նրանից անկախ երկրորդ գործոնը, որը բացատրում է մնացորդային դիսպերսիայի մեծագույն մասը և այդպես շարունակ:

Գլխավոր բաղադրիչների առավելագույն հնարավոր թիվը հավասար է փոփոխականների թվին: Այլ ձևակերպմամբ, եթե ցանկանում ենք 100%-ով նկարագրել m փոփոխականների արժեքները, ապա դրա համար անհրաժեշտ կլինեն նույն՝ m թվով գլխավոր բաղադրիչներ: Նկատենք, որ դիտարկվող ելակետային

⁸⁷Ст'я Орлова И.В. и др., նշվ. աշխ., էջ 245:

⁸⁸Ст'я Սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների գնահատումը Հայաստանում SPSS փաթեթի կիրառմամբ, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան Եղեգնաձորի մասնաճյուղ, Տնտեսագետ հրատարակչություն, Եղեգնաձոր 2016, էջ 86:

⁸⁹Մեր հետազոտության շրջանակներում ևս գործոնների որոնումը գլխավոր բաղադրիչների մեթոդով է իրականացվել:

փոփոխականների ամբողջական նկարագրության համար անհրաժեշտ է կառուցել գլխավոր բաղադրիչներ այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրանց սեփական արժեքները մեծ են 1-ից: Այդ իսկ պատճառով, օրինակ, SPSS ծրագրային փաթեթում գործոնների կառուցման ընթացակարգը շարունակվում է, քանի դեռ յուրաքանչյուր հաջորդ գլխավոր բաղադրիչի սեփական արժեքը շարունակում է 1-ից մեծ լինել⁹⁰:

Այսպիսով, SPSS ծրագրային փաթեթի գործադրմամբ 1990-2014թթ.-ին իրականացրել ենք գործոնային վերլուծություն, որի առանցքում ՎՋԵԲ-ի կողմից զարգացող տնտեսությամբ երկրների համար հաշվարկվող վերափոխումների հետևյալ վեց ցուցանիշների արժեքներն են⁹¹.

1. խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցում,
2. փոքր կազմակերպությունների մասնավորեցում,
3. կառավարում և ձեռնարկությունների վերակառուցում,
4. գների ազատականացում,
5. փոխարժեքի և առևտրի ազատականացում,
6. մրցակցային քաղաքականություն:

Ինչպես արդեն նշել ենք, վերոնշյալ ցուցանիշների հիման վրա գնահատվում են երկրների շուկայական տնտեսակարգի ձևավորման ուղղված վերափոխումների արդյունքները: Չնայած ՎՋԵԲ-ի վերափոխումների ցուցանիշները չեն գնահատում բոլոր ոլորտներում իրականացված վերափոխումների արդյունքները, այնուամենայնիվ, դրանք ներառում են վերափոխումների տեսանկյունից առանցքային գնահատականները՝ մասնավորեցումը, ազատականացումը և մրցակցությունը: Ըստ այդմ, ՎՋԵԲ-ի գնահատականները հնարավորություն են տալիս լուծել մեր առջև դրված խնդիրը, այն է՝ բացահայտել առանձին ժամանակահատվածներում զարգացող տնտեսությամբ երկրներում վերափոխումների ռազմավարության ուղենիշներն ու ոլորտները:

⁹⁰Տե՛ս Սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների գնահատումը Հայաստանում SPSS փաթեթի կիրառմամբ, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի Եղեգնաձորի մասնաճյուղ, Տնտեսագետ հրատարակչություն, Եղեգնաձոր 2016, էջ 76-77, տե՛ս նաև Դավոյան Ա., Երկրների բազմաբնույթ վերափոխումների համեմատական արդյունավետության վերլուծությունը. ժամանակի մարտահրավերները և հաղթահարման ուղիները, Գյումրի, Դպիր, 2016, էջ 254-256:

⁹¹Այս ցուցանիշների մանրամասն նկարագրությունը ներկայացված է ատենախոսության առաջին գլխում:

Վերլուծության մեջ ներառվել են զարգացման տարբեր մակարդակ ունեցող 28 երկիր (տես աղյուսակ 2.1.1.)⁹²:

Աղյուսակ 2.1.1. Հետազոտության մեջ ներառված երկրների ցանկը⁹³

Ալբանիա	Հունգարիա	Տաջիկստան
Ադրբեջան	Սերբիա	Վրաստան
Բելառուս	Լեհաստան	Ղազախստան
Բոսնիա և Հերցեգովինա	Լատվիա	Մակեդոնիա
Բուլղարիա	Խորվաթիա	Մոլդովա
Էստոնիա	Ռուսաստան	Չեռնոգորիա
Թուրքմենստան	Ռումինիա	Մոնղոլիա
Ուզբեկստան	Լիտվա	Ղրղզստան
Ուկրաինա	Սլովենիա	
Հայաստան	Սլովակիա	

1990-2014թթ.-ին իրականացված գործոնային վերլուծությունն արդյունքները ամփոփված են հավելված 2, 3, 4-ում: Այստեղ, ներկայացված են ինչպես գլխավոր բաղադրիչի մեթոդով ստացված գործոնները, այնպես էլ յուրաքանչյուր գործոնի կառուցվածքը:

Կարելի է նկատել, որ առանձին ժամանակահատվածներում ստացված անբացահայտ գործոնների բնութագրիչները որոշակի ընդհանրություններ ունեն: Մասնավորապես, առանձին տարիներին համընկնում են ինչպես վերափոխումների գործոնների թիվը, այնպես էլ դրանց կառուցվածքը: Ըստ այդմ էլ, անբացահայտ գործոնների կառուցվածքի ընդհանրություններից ելնելով դիտարկվող 28 երկրներում 1990-2014թթ.-ին իրականացրած վերափոխումների ողջ ընթացքը կարելի է պայմանականորեն բաժանել հետևյալ երեք ժամանակահատվածների.

1. 1990-1992թթ.,
2. 1993-2006թթ.,
3. 2007-2014թթ.:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գործոնային վերլուծության արդյունքում ստացված անբացահայտ գործոնները արտացոլում են վերափոխումների

⁹²ՎՋԵԲ-ը հետազոտության մեջ ներառված 28 ու և 7 երկրների (Չեխիա, Խորվաթիա, Կոսովո, Եգիպտոս, Հորդանան, Մարոկկո, Թունիս) համար է հաշվարկում վերափոխումների ցուցանիշները: Հետևապես, այս երկրներն էլ դիտարկում որպես անցումային տնտեսությամբ երկրներ:

⁹³Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի (<http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data.htm>) տվյալների հիման վրա::

ընդհանրական բնութագրիչները, հետևապես, գործոններից յուրաքանչյուրը կարելի է դիտարկել որպես վերափոխումների առանձին մոդել, իսկ գործոնի կառուցվածքը՝ որպես վերափոխումների կոնկրետ մոդելի նկարագիր:

Ըստ այդմ էլ, գործոնային վերլուծության արդյունքում ստացել ենք հետևյալ պատկերը. **1990-1992թթ.**-ին առանձնացվում էր վերափոխումների իրականացման երկու մոդել, այնինչ 1993-2014թթ. դիտարկվող երկրները սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներն իրականացրել են մեկ միասնական մոդելի շրջանակներում: Սա վկայում է 1993-2014թթ.-ին զարգացող երկրներում տնտեսության կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ բարեփոխումներին ուղղված քաղաքականությունների ընդհանրությունների մասին:

Անդրադառնալով 1990-1992թթ.-ի գործոնային վերլուծության արդյունքում ստացված գործոնային շրջված մատրիցի վերլուծությանը կարելի է պատկերացում կազմել վերափոխումների մոդելներից յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունների մասին: Մասնավորապես՝ կարելի է նկատել, որ վերափոխումների առաջին մոդելի շրջանակներում կարևորվում են խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցում, մրցակցային քաղաքականություն, կառավարում և ձեռնարկությունների վերակառուցում ցուցանիշները (տե՛ս հավելված 2): Հատկանշական է, որ այս մոդելի անվիճելի առաջատարները Լեհաստանն ու Հունգարիան են: Առաջ անցնելով նշենք, որ վերափոխումների այս ռազմավարությանը հետևող երկրները հայտնվել են լավագույն արդյունք գրանցած երկրների խմբում, ուստի՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում վերափոխումների այս մոդելը կարելի է համարել հաջողված:

Ինչ վերաբերվում է վերափոխումների երկրորդ մոդելին, ապա այս պարագայում շուկայական տնտեսությանն անցումը իրականացվել է մասնավորեցման և ազատականացման ուղիով (տե՛ս հավելված 2): Այս մոդելը հիմնականում բնորոշ է վերափոխումներ նախաձեռնած, սակայն անբավարար արդյունքներ արձանագրած նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններին:

Վերափոխումների այս երկու մոդելների համեմատական վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրականացնել, որ վերափոխումների սկզբնական տարիներին, առավել ցանկալի արդյունք է ապահովել տնտեսության կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ փոխակերպումների այնպիսի քաղաքականությունը, որի շրջանակներում գերակայություն է տրվել խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցում,

կառավարում և ձեռնարկությունների վերակառուցում, մրցակցային քաղաքականություն բաղադրիչներին:

Այսպիսով, վերափոխումների իրականացման սկզբնական տարիներին զարգացող երկրների գերակշիռ մասը որդեգրեց տնտեսության ազատականացման ռազմավարություն՝ համալիր միջոցառումներ ձեռնարկելով գների նկատմամբ պետական հսկողության, արտահանման և ներմուծման նկատմամբ սահմանափակումների վերացման ուղղությամբ: Հարկ է նշել, որ այս ոլորտում նշանակալի քայլեր են ձեռնարկել հիմնականում Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը և Եվրամիությանը անդամակցելու ցանկություն ունեցող երկրները:

Այժմ անդրադառնանք 1993-2006թթ-ի համար ստացված գործոնային վերլուծության արդյունքներին: Ուշագրավ է, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում զարգացող տնտեսությամբ երկրների վերափոխումների քաղաքականությունում նկատելի է մրցակցային քաղաքականություն բաղադրիչի համեմատաբար փոքր մասնակցությունը (տե՛ս հավելված 3): Սա վկայում է զարգացող երկրներում այս ժամանակահատվածում մրցակցային օրենսդրության և ինստիտուտների թերզարգացվածության, մրցակցային միջավայրի բարելավմանն ուղղված մրցակցային քաղաքականության ոչ էական դերակատարության մասին:

Հարկ է ընդգծել, որ ըստ ստացված արդյունքների 1993-2006թթ.-ին գերիշխող մոդելի շրջանակներում առաջատար դիրք են զբաղեցնում Էստոնիան, Հունգարիան, Սլովակիան, Լեհաստանը, Լիտվան (տե՛ս հավելված 5,6): Ընդ որում, Հունգարիայի աննախադեպ առաջընթացը հիմնականում պայմանավորված էր ձեռնարկությունների վերակառուցմամբ և ֆինանսական հսկողությամբ: Բացի այդ, լինելով Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության հիմնադիր անդամ, դեռևս 1997թ.-ին Հունգարիան վարում էր ազատականացված առևտրային քաղաքականություն՝ մաքսատուրքի 5 տոկոս միջին մեծությամբ: Ավելին, աճող օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները, հատկապես մեքենաշինության, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտներում, Հունգարիայի տնտեսությունն առավել մրցունակ էին դարձնում⁹⁴:

⁹⁴Տե՛ս Transition report 1998: Financial sector in transition, European Bank for Reconstruction and Development, էջ 167-171, տե՛ս նաև Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, Hungary Country Report, էջ 7-12:

Հավելված 5.-ում և 6.-ում ամփոփված գնահատականներից երևում է, որ Ռուսաստանը դիրքի զգալի վատթարացում է արձանագրել, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր 1998թ. Ռուսաստանի ֆինանսական համակարգի ճգնաժամով: Ակնհայտ է, որ Ռուսաստանում սկիզբ առած ճգնաժամը⁹⁵ չէր կարող շրջանցել նաև նույն տարածաշրջանում գտնվող նախկին ԽՍՀՄ երկրները, որոնց հետ Ռուսաստանը սերտ առևտրատնտեսական փոխհարաբերություններ ուներ: Այնուամենայնիվ, վերափոխումների գնահատականների արժեքի անկումը միայն Ռուսաստանի ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքը չէր, այլ նաև առանձին երկրների կառավարությունների իրավիճակային գործելակերպի արդյունք: Այսպես՝ Բելառուսի, Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի կառավարությունները շեղվեցին շուկայական տնտեսության ձևավորմանը միտված տնտեսության ազատականացման ուղուց՝ պետական վերահսկողություն սահմանելով գների նկատմամբ, որի արդյունքում վերոնշյալ երկրներում վերափոխումները անհամեմատ դանդաղ էին ընթանում⁹⁶:

Հարկ է նկատել, որ, ստացված արդյունքների համաձայն, 1993-2006թթ. աննախադեպ առաջընթաց է արձանագրել Վրաստանը, որը 2006թ.-ին 1993թ.-ի նկատմամբ 11 տեղով բարելավել է իր դիրքը (տե՛ս հավելված 5,6): Վերջինս հիմնականում պայմանավորված էր 1997թ.-ին Վրաստանի կառավարության կողմից 50 «ռազմավարական» ձեռնարկությունների մասնավորեցման ծրագրի մեկնարկով: Հարկ է ընդգծել, որ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանն անդամակցության նպատակով լայնածավալ միջոցառումներ իրականացվեցին արտաքին առևտրի ազատականացման ուղղությամբ, որի արդյունքում 1998թ.-ին արդեն Վրաստանի առավելագույն ներմուծման մաքսատուրքը կազմում էր 12 տոկոս⁹⁷:

Մեր կողմից կատարված հաշվարկների արդյունքները վկայում են, որ 2006թ.-ին 1993թ.-ի նկատմամբ Հայաստանը դիրքի բարելավում է գրանցել: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի առաջընթացը պայմանավորված էր ինչպես 1997թ.-ին մասնավորեցման մասին նոր օրենքի և կառավարության կողմից մասնավորեցման ծրագրի ընդունմամբ, գների նկատմամբ պետական հսկողության թուլացմամբ, այնպես էլ 2003թ.-ին Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանն անդամակցությամբ:

⁹⁵Տե՛ս Aslund A., Why has Russia's economic transformation been so arduous?, Annual World Bank Conference on Development Economics, Washington, D.C., April 28-30, 1990, էջ 26:

⁹⁶Տե՛ս Transition report 1998: Financial sector in transition, European Bank for Reconstruction and Development, էջ 22, տե՛ս նաև Bertelsmann Transformation Index 2006, Bertelsmann Foundation, Turkmenistan Country Report, էջ 7-11:

⁹⁷Տե՛ս Transition report 1998: Financial sector in transition, European Bank for Reconstruction and Development, էջ 168-169, տե՛ս նաև Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, Georgia Country Report, էջ 6-10:

Ընդհանուր առմամբ, զարգացող տնտեսությամբ երկրների մեծ մասի համար 1998թ.-ը բեկումնային էր՝ պայմանավորված Ռուսաստանի ֆինանսական ճգնաժամով պայմանավորված, որը հանգեցրեց Ռուսաստանի հետ սերտ առևտրատնտեսական կապեր ունեցող մի շարք հանրապետությունների վերափոխումների արդյունքները բնութագրող ցուցանիշները կտրուկ նվազմանը⁹⁸:

Սակայն սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների երկրորդ տասնամյակում զարգացող տնտեսությամբ երկրների մեծամասնությունում արդեն 1999թ.-ի կեսերին արձանագրած տնտեսական առողջացման և տնտեսական աճի միտումները պահպանվեցին: Մինչդեռ մի քանի երկրներ, այդ թվում՝ Բելառուսը, Թուրքմենստանը և Ուզբեկստանը սահմանափակ միջոցառումներ ձեռնարկեցին ազատականացման և մասնավորեցման ուղղությամբ, ինչն էլ պայմանավորեց երկրների ցածր դիրքը վարկանիշային աղյուսակում (տե՛ս հավելված 6):

Ընդհանուր առմամբ, կարելի է նկատել, որ 21-րդ դարի սկզբներին (2000-2006թթ.) Կենտրոնական եվրոպայի և Բալթյան երկրները նշանակալի առաջընթաց են արձանագրել շուկայական տնտեսության ձևավորման ուղղությամբ: Սակայն հատկանշական է, որ վերոնշյալ երկրներում վերափոխումների իրականացման ընթացքը նկատելիորեն դանդաղել է Եվրամիության անդամակցությունից հետո:

Անդրադառնալով **2007-2014թթ.** զարգացող տնտեսություն ունեցող երկրներում վերափոխումների իրականացման ընթացքին, կարող ենք ասել, որ դիտարկվող 28 երկրներում բոլոր ուղղություններում համալիր կերպով բարեփոխումներ են կատարվել՝ հանգեցնելով բաղադրիչների դերակատարության համահավասարեցմանը: Այսպես՝ եթե նախորդ տարիներին առավել ընդգծված է վերափոխումների բոլոր վեց ցուցանիշների (խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցում, փոքր կազմակերպությունների մասնավորեցում, կառավարում և ձեռնարկությունների վերակառուցում, գների ազատականացում, փոխարժեքի և առևտրի ազատականացում, մրցակցային քաղաքականություն) նշանակալիության գնահատականների տարբերությունները, ապա այս ժամանակահատվածում այն առավել թույլ է արտահայտված (տե՛ս հավելված 4):

2007-2014թթ. գործոնային վերլուծության արդյունքներից կարելի է նաև նկատել, որ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի և դրա հետևանքով

⁹⁸Տե՛ս Transition report 1998: Financial sector in transition, European Bank for Reconstruction and Development, էջ 34:

ռեսուրսների սակավության պատճառով զարգացող երկրներում սոցիալ-տնտեսական նկատելի փոխակերպումներ չեն իրականացվել:

Դիտարկվող ժամանակահատվածում գործոնային վերլուծության արդյունքներով գլխավոր գործոնի ամենաբարձր արժեքներն ունեցել են Էստոնիան և Լեհաստանը: Դիտարկվող ժամանակահատվածում կենսունակ վերափոխումներ են իրականացվել նաև Լատվիայում, որը 2014թ.-ին ընդգրկվել է վարկանիշային աղյուսակը գլխավորող եռյակում (տե՛ս հավելված 7):

Վերը նշվածով հանդերձ, կատարված վերլուծության արդյունքներից ելնելով՝ 2007-2014թթ.-ին սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ոչ գոհացուցիչ արդյունքներ է գրանցել նաև Հայաստանը: Հարկ է նշել, որ եթե նախորդ երկու ժամանակահատվածներում Հայաստանը դիրքի բարելավում էր գրանցել, ապա 2014թ.-ին 2007թ.-ի նկատմամբ Հայաստանը 3 տեղով վատթարացրել է իր դիրքը:

Ամփոփելով, կարելի է նկատել, որ հաշվետու ողջ ժամանակահատվածի՝ 1990-2014թթ.-ի համար իրականացված վերլուծության արդյունքներից ելնելով, դիտարկվող վեց ընդհանրական ցուցանիշների շրջանակներում 2014թ.-ին 1994թ.-ի նկատմամբ զգալի առաջընթաց է արձանագրել Վրաստանը, հատկապես 1993-1998թթ.-ին, երբ գերակշռում էին կազմակերպություններում խոշոր կազմակերպությունների ակտիվների մասնավորեցման, արտահանման և ներմուծման նկատմամբ կիրառվող սահմանափակումների վերացման ուղղությամբ վերափոխումները:

Այսպիսով, գործոնային վերլուծության գործիքակազմի կիրառումը հնարավորություն է տալիս պատշաճ մեկնաբանել վերջին երկու տասնամյակում իրականացրած սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների գերակայությունները և ուղղվածությունը: Այսպես, 1990-1992թթ. առանձնացվում էր վերափոխումների երկու մոդել, որոնցից մեկը շեշտադրում է խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցումը, մրցակցային քաղաքականությունը, կառավարում և ձեռնարկությունների վերակառուցումը, իսկ մյուսը՝ մասնավորեցումն ու ազատականացումը: Հաջորդ տարիներին վերափոխումները իրականացվել են մեկ միասնական մոդելի շրջանակներում: Հատկանշական է, որ 1993-2006թթ.-ին զարգացող տնտեսությամբ երկրների վերափոխումների ռազմավարությունում առավել փոքր դերակատարություն է ունեցել մրցակցային քաղաքականություն բաղադրիչը: Ինչ վերաբերվում է 2007-2014թթ.-ին, ապա այս ժամանակահատվածում զարգացող տնտեսությամբ 28

երկրներում վերափոխումների բոլոր ուղղություններում համալիր կերպով բարեփոխումներ են կատարվել՝ հանգեցնելով բաղադրիչների նշանակալիության գնահատականների համահավասարեցմանը:

Կարելի է նկատել, որ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների աշխուժացումը մեծապես պայմանավորված է միջազգային կառույցների անդամակցության պայմանների և հանձնարարականների կատարմամբ, որոնք հաճախ տեղայնացվում են առանց տնտեսության խորքային կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ հիմնախնդիրների դիտարկման: Արդյունքում՝ ակտիվորեն մեկնարկած վերափոխումները աստիճանաբար դանդաղեցին և վերջին տարիներին չունեցան իրենց տրամաբանական զարգացումը:

2.2. Զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների գնահատումը կլաստերային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ

Զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ռազմավարության մշակման և իրականացման արդյունավետության բարձրացումը պահանջում է տնտեսության կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ ձևափոխությունների արդյունքների քանակական գնահատում: Հարկ է նշել, որ վերափոխումների արդյունքների գնահատումը միշտ եղել և մնում է տարբեր միջազգային կառույցների հետազոտման առանցքային հիմնախնդիրներից մեկը, որն էլ պայմանավորում է այս շրջանակներում հետազոտության խորացման կարևորությունը:

Ըստ էության, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների գնահատումը հետազոտական լայն տիրույթ է, որի կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը զարգացման տարբեր մակարդակ ունեցող երկրների դասակարգումն է: Այն հնարավորություն է տալիս իրականացնել երկրների խմբավորում ըստ վերափոխումների արդյունքների, սահմանել լավագույն արդյունք արձանագրած երկրների վերափոխումների քանակական բնութագրիչները, ինչը առանցքային նշանակություն ունի վերափոխումների քաղաքականության վերանայման, քանակական գնահատականների ցանկալի մակարդակից շեղումների բացահայտման

և ուղենիշների ճշգրտման համար: Ուստի՝ փորձ է արվել վերափոխումների մասնակի ցուցանիշների լայն հավաքածուի հիման վրա իրականացնել զարգացման տարբեր մակարդակ ունեցող երկրների դասակարգում և համեմատական վերլուծություն:

Սույն խնդիրը լուծելու համար օգտվել ենք կլաստերային վերլուծության գործիքակազմից: Ջերժ մնալով կլաստերային վերլուծության մեթոդաբանության մաթեմատիկական մասի նկարագրությունից՝ նշենք, որ կլաստերային վերլուծության գլխավոր նպատակը հայտանիշների համախմբությամբ բնութագրվող, հետազոտվող օբյեկտների բազմության բաժանումն է որոշակի իմաստով համասեռ խմբերի (կլաստերների): Սա նշանակում է, որ լուծվում է տվյալների դասակարգման և դրանցում համապատասխան կառուցվածքի բացահայտման խնդիրը: Այլ ձևակերպմամբ, ենթադրվում է միմյանցից հեռացված օբյեկտների խմբերի առանձնացում կամ համախմբության բաժանում՝ ըստ կուտակման կամ խտության տիրույթների: Կլաստերային վերլուծության մեթոդների օգտագործման անհրաժեշտությունը, առաջին հերթին, պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դրանք հնարավորություն են տալիս բացահայտել համախմբության միավորների ներքին կապերը, կառուցել գիտականորեն հիմնավորված դասակարգումներ⁹⁹:

Ստորև իրականացվել է նմանատիպ վերլուծություն, որի հիմքում սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական և կառավարման ոլորտներում վերափոխումների գնահատման հետևյալ ելակետային ցուցանիշներն են.

1. բնակչության 1 շնչի հաշվով համախառն ներքին արդյունքը,
2. ՀՆԱ-ի աճը,
3. արտահանման մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում,
4. ներմուծման մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում,
5. ծառայությունների տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում,
6. գյուղատնտեսության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում,
7. արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում,
8. գործազրկության մակարդակը (ընդհանուր աշխատուժի նկատմամբ),
9. համախառն կապիտալի մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում,
10. առողջապահական ծախսերի տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում,

⁹⁹Տե՛ս Դավոյան Ս., Երկրների բազմաբնույթ վերափոխումների համեմատական արդյունավետության վերլուծությունը. Ժամանակի մարտահրավերները և հաղթահարման ուղիները, Գյումրի, Դպիր, 2016, էջ 250, տե՛ս նաև Орлова И.В. и др., նշվ. աշխ., էջ 91:

11. կյանքի սպասվող տևողությունը,
12. կոռուպցիայի վերահսկման աստիճանը¹⁰⁰,
13. կառավարման արդյունավետությունը¹⁰¹,
14. քաղաքական կայունությունը և բռնությունների, ահաբեկչությունների բացակայությունը,
15. կարգավորման որակը¹⁰²,
16. ծայնի իրավունքը և հաշվետվողականությունը հասարակությանը¹⁰³,
17. պետականությունը,
18. քաղաքական մասնակցությունը,
19. իրավունքի գերակայությունը,
20. ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունությունը,
21. քաղաքական և սոցիալական ինտեգրումը,
22. սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը,
23. շուկան և մրցակցությունը,
24. արժույթային և գնային կայունությունը,
25. սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը,
26. բարեկեցության մակարդակը,
27. տնտեսության նկարագիրը,
28. կայունությունը,
29. վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճանը,
30. կառավարման ներուժը,
31. ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը,
32. համաձայնության ձեռքբերումը,
33. միջազգային համագործակցությունը¹⁰⁴:

¹⁰⁰Այս ցուցանիշը բնորոշում է, թե ինչքանով է հանրային իշխանությունը օգտագործվում անձնական շահերի համար:

¹⁰¹Այս ցուցանիշը գնահատում է հանրային և քաղաքացիական ծառայությունների որակը, նրանց անկախությունը քաղաքական ճնշումից, ինչպես նաև քաղաքականության մշակման և իրականացման որակը:

¹⁰²Այս ցուցանիշը գնահատում է մասնավոր հատվածի զարգացմանը նպաստող նորմատիվային ակտերի քաղաքականություն մշակելու և իրականացնելու կառավարության կարողությունը:

¹⁰³Այս ցուցանիշը բնութագրում է, թե ինչքանով են քաղաքացիները մասնակցում կառավարության ընտրությանը, ինչքանով է կառավարությունը պատրաստակամ հաշվետու լինել իր հասարակության առջև, ինչպես նաև դիտարկում է ժողովրդավարական ինստիտուտները, ՁԼՄ-ների ազատությունը, քաղաքական իրավունքների պահպանումը և քաղաքացիական ազատությունը:

¹⁰⁴1-16 ցուցանիշները Համաշխարհային բանկի, իսկ 17-33-ը՝ Բերթելսման հիմնադրամի գնահատականներն են:

Վերոնշյալ ցուցանիշների ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ այս ցուցանիշները բնութագրում են ինչպես սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքները, այնպես էլ հնարավորություն տալիս բացահայտել փոխկապվածությունը տնտեսությունը նկարագրող այլ կարևորագույն քանակական ցուցանիշների հետ: Հետևապես, այստեղ մեր կողմից դիտարկվել են ինչպես Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների գնահատականները, այնպես էլ բնակչության կենսամակարդակը, քաղաքական ինստիտուտների և տնտեսության զարգացման մակարդակը բնութագրող ցուցանիշների լայն հավաքածու:

Վերլուծության մեջ ընդգրկվել են զարգացման տարբեր մակարդակ ունեցող 100 երկրներ (տե՛ս աղյուսակ 2.2.1):

Աղյուսակ 2.2.1. Վերլուծության մեջ ներառված երկրների ցանկը¹⁰⁵

Աֆղանստան	Չադ	Հնդկաստան	Մոզամբիկ	Սլովենիա
Ալբանիա	Չիլի	Ինդոնեզիա	Նամիբիա	Հարավաֆր. Հանր.
Ալժիր	Չինաստան	Իրան	Նեպալ	Հվ.Կորեա
Արգենտինա	Կոլումբիա	Հորդանան	Նիկարագուա	Շրի Լանկա
Հայաստան	Կոնգոյի Ժող. Հանր.	Ղազախստան	Նիգեր	Սուդան
Ադրբեջան	Կոստա Ռիկա	Քենիա	Նիգերիա	Տաջիկստան
Բահրեյն	Կոտ դի Վուար	Ղրղզստան	Պակիստան	Տանզանիա
Բանգլադեշ	Խորվաթիա	Լաոս	Պարագվայ	Թաիլանդ
Բելառուս	Չեխիա	Լատվիա	Պերու	Տոգո
Բենին	Դոմինիկյան Հանր.	Լիբանան	Ֆիլիպիններ	Թունիս
Բոլիվիա	Էկվադոր	Լիտվա	Լեհաստան	Թուրքիա
Բոսնիա և Հերց.	Եգիպտոս	Մակեդոնիա	Ռումինիա	Թուրքմենստան
Բոթսվանա	Էլ Սալվադոր	Մադագասկար	Ռուսաստան	Ուգանդա
Բրազիլիա	Էստոնիա	Մալավի	Ռուանդա	Ուկրաինա
Բուլղարիա	Վրաստան	Մալայզիա	Սաուդյ. Արաբիա	Ուրուգվայ
Բուրկինա Ֆասո	Գանա	Մալի	Սենեգալ	Ուգենդա
Բուրունդի	Գվատեմալա	Մեքսիկա	Սերբիա	Վենեսուելա
Կամբոջա	Գվինեա	Մոլդովա	Սինեալ	Վիետնամ
Կամերուն	Հոնդուրաս	Մոնղոլիա	Սինգապուր	Չադ
Կենտր. Աֆրիկ. Հանր.	Հունգարիա	Մարոկկո	Սլովակիա	Չիլի

Վերոնշյալ ցուցանիշների հիման վրա վիճակագրական վերլուծության ծրագրային փաթեթի (Statistical analysis software package, SPSS) գործադրմամբ կատարվել է կլաստերացում: Կլաստերային վերլուծության հիմքում ընկած է երկրների

¹⁰⁵ Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) և Համաշխարհային բանկի (<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>) տվյալների հիման վրա:

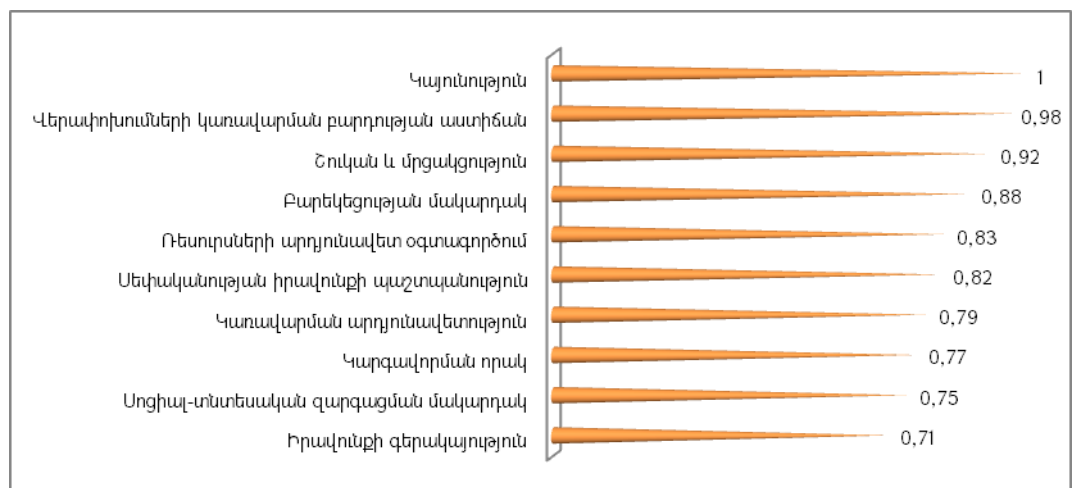
համասեռ խմբերի՝ կլաստերների օպտիմալ քանակի որոշումը: Սույն խնդիրը լուծելու նպատակով օգտագործել ենք երկփուլանի կլաստերացման մեթոդը:

Ստորև ներկայացնում ենք 2016թ.-ի ցուցանիշների հիման վրա կատարված կլաստերային վերլուծության արդյունքները: Կլաստերացման արդյունքում ձևավորվել են 3 կլաստերներ: Աղյուսակ 2.2.2-ում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս ձևավորված կլաստերներից յուրաքանչյուրում ընդգրկված երկրների թիվը: Այսպես՝ ամենամեծ թվով երկրները ներառված են երկրորդ, իսկ ամենափչը՝ երրորդ կլաստերում:

Աղյուսակ 2.2.2. Երկրների թիվն ըստ կլաստերների 2016թ.¹⁰⁶

	Կլաստեր 1	Կլաստեր 2	Կլաստեր 3
Երկրների թիվը	37	46	17

Նկատենք, որ, կլաստերային վերլուծության արդյունքների համաձայն, կլաստերների առանձնացման համար առավել կարևոր են համարվել կայունություն, վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան, շուկա և մրցակցություն ցուցանիշները: Սա վկայում է այն մասին, որ մեր կողմից դիտարկվող երկրներում այս ցուցանիշները ունեն առավել բարձր դերակատարություն՝ երկրների համասեռ խմբերի տարբերակման համար: Փոխարենը, երկրների խմբավորման գործընթացում զարմանալիորեն քիչ ազդեցություն են ունեցել տնտեսական աճը, գործազրկության մակարդակը, համախառն կապիտալի, արդյունաբերության և առողջապահության ծախսերի տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում ցուցանիշները (տե՛ս գծապատկեր 2.2.1):

Գծապատկեր 2.2.1. Կլաստերների առանձնացման գործոնները կարևորության գնահատականներ՝ 2016թ.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) և Համաշխարհային բանկի (<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>) տվյալների:

Կլաստերներից յուրաքանչյուրի նկարագրման տեսանկյունից լայն և բազմաշերտ առարկայական տիրույթ է ապահովում կլաստերների վերջնական կենտրոնների վերլուծությունը: Կլաստերների վերջնական կենտրոնները ցույց են տալիս կլաստերներից յուրաքանչյուրում ըստ վերափոխումների առանձին ցուցանիշների արձանագրված միջին արժեքները: Դրանցից ելնելով՝ կարելի է պատկերացում կազմել կլաստերների բնույթի մասին: Այսպես, կարելի է նկատել, որ վերափոխումները բնութագրող բոլոր գնահատականներով ամենաբարձր արժեքներ արձանագրել են երրորդ կլաստերում ընդգրկված երկրները, ուստի՝ այն կարող ենք բնորոշել որպես «լավագույն»: Նույն տրամաբանությամբ առաջին և երկրորդ կլաստերներին կարող ենք տալ համապատասխանաբար «վատագույն» և «միջին» անվանումները: Այս իմաստով, կարող ենք ասել, որ այն երկրները, որոնք նշանակալի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ են իրականացրել կհայտնվեն լավագույն կլաստերում՝ ապահովելով վերափոխումների ցուցանիշների ամենաբարձր արժեք:

Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ չնայած լավագույն կլաստերում ընդգրկված երկրները մյուսների համեմատ ունեն բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի ցուցանիշի շատ ավելի բարձր մակարդակ (16304,7 ԱՄՆ դոլար), այնուհանդերձ, բնութագրվում են տնտեսական աճի ամենացածր ցուցանիշով (2,4%):

Աղյուսակ 2.2.3. Կլաստերների նկարագիրը 2016թ.¹⁰⁸

Ցուցանիշներ	Կլաստերներ		
	1-վատագույն	2-միջին	3-լավագույն
Բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ (ԱՄՆ դոլար)	2052,59	5488,59	16304,72
ՀՆԱ-ի աճ (տոկոս)	3,34	2,96	2,37
Արտահանման մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում (տոկոս)	26,62	36,31	66,29
Ներմուծման մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում (տոկոս)	36,77	43,94	62,43
Ծառայությունների տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում (տոկոս)	48,07	58,36	65,22
Գյուղատնտեսության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում (տոկոս)	25,81	11,03	3,91
Արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում (տոկոս)	25,67	30,15	30,87
Գործազրկության մակարդակը (ընդհանուր աշխատուժի նկատմամբ, տոկոս)	6,85	8,68	9,22
Համախառն կապիտալի մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում (տոկոս)	23,97	25,31	23,03
Առողջապահական ծախսերի տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում (տոկոս)	5,74	6,40	7,20
Կյանքի սպասվող տևողություն (տարի)	63,12	71,78	77,00

¹⁰⁷ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) և Համաշխարհային բանկի (<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>) տվյալների: Ինչքան այս ցուցանիշի արժեքը մոտ է 1-ին, այնքան տվյալ գործոնը կարևոր է:

¹⁰⁸ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) և Համաշխարհային բանկի (<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>) տվյալների:

Ցուցանիշներ	Կլաստերներ		
	1-վատագույն	2-միջին	3-լավագույն
Կոռուպցիայի վերահսկման աստիճան (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	-0,86	-0,41	0,63
Կառավարման արդյունավետություն (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	-0,86	-0,15	0,83
Քաղաքական կայունություն և բռնությունների, ահաբեկչությունների բացակայություն (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	-0,93	-0,41	0,67
Կարգավորման որակ (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	-0,89	-0,09	0,94
Ձայնի իրավունք և հաշվետվողականությունը հասարակությանը (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	-0,92	-0,23	0,76
Պետականություն (1-ից 10 սանդղակ)	6,64	7,72	9,71
Քաղաքական մասնակցություն (1-ից 10 սանդղակ)	4,43	6,29	8,82
Իրավունքի գերակայություն (1-ից 10 սանդղակ)	3,74	5,39	8,48
Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն(1-ից 10 սանդղակ)	3,58	5,59	8,74
Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում (1-ից 10 սանդղակ)	4,08	5,62	7,73
Սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ (1-ից 10 սանդղակ)	2,73	4,65	7,88
Շուկա և մրցակցություն (1-ից 10 սանդղակ)	4,65	6,92	9,09
Արժույթային և գնային կայունություն (1-ից 10 սանդղակ)	5,64	7,39	9,09
Սեփականության իրավունքի պաշտպանություն (1-ից 10 սանդղակ)	4,66	6,75	9,24
Բարեկեցության մակարդակ (1-ից 10 սանդղակ)	3,77	5,49	8,15
Տնտեսության նկարագիր (1-ից 10 սանդղակ)	5,16	6,43	7,82
Կայունություն (1-ից 10 սանդղակ)	3,51	5,14	7,74
Վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան (1-ից 10 սանդղակ)	6,78	4,80	2,01
Կառավարման ներուժ (1-ից 10 սանդղակ)	4,02	5,74	7,50
Ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում (1-ից 10 սանդղակ)	3,56	5,19	7,65
Համաձայնության ձեռքբերում (1-ից 10 սանդղակ)	4,14	5,79	8,33
Միջազգային համագործակցություն (1-ից 10 սանդղակ)	5,64	6,99	9,06

Հարկ է նշել նաև, որ, ի տարբերություն բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի ցուցանիշի, տնտեսական աճի ցուցանիշի միջինից ստանդարտ շեղումը լավագույն կլաստերում անհամեմատ փոքր է: Սա վկայում է այն մասին, որ այս կլաստերի տնտեսական աճի ցուցանիշի միջինի շուրջ ցրվածությունը փոքր է: Պատկերն այլ է վատագույն կլաստերում ներառված երկրների համար: Այստեղ, միջինից ստանդարտ շեղումը համեմատաբար փոքր է բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի ցուցանիշով և ավելի բարձր ՀՆԱ-ի աճի ցուցանիշի համար, ինչը մեր կարծիքով, մասամբ վկայում է դեռևս չիրացված տնտեսական ներուժի մասին:

Ինչ վերաբերվում է բնակչության բարեկեցությունը բնութագրող այլ ցուցանիշներին, մասնավորապես՝ կյանքի սպասվող տևողությանը, ՀՆԱ-ում առողջապահական ծախսերի մասնաբաժնին, ապա սոցիալ-տնտեսական

վերափոխումների համեմատաբար ցածր արդյունք արձանագրած երկրների խումբը դեռևս հետ է մնում մյուս երկու կլաստերներից (տե՛ս աղյուսակ 2.2.3):

Զարգացող տնտեսությամբ երկրներում ձևավորված կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ համամասնությունների վերլուծության կարևոր ուղղություն է ՀՆԱ-ի ճյուղային կառուցվածքի դիտարկումը¹⁰⁹: Տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի նույնիսկ հպանցիկ վերլուծությունն ի ցույց է դնում այն փաստը, որ երրորդ կլաստերում ընդգրկված երկրներում անհամեմատ առավել բարձր է ծառայությունների ոլորտի տեսակարար կշիռը (65,2%), փոխարենը նկատելիորեն փոքր է գյուղատնտեսության ոլորտի մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում (3,9%): Այս առումով, ակնհայտ է վատագույն կլաստերում հայտնված երկրների տնտեսության մրցակցային հնարավորությունների ոչ բավարար մակարդակը: Ուստի՝ այս համատեքստում, չափազանց կարևոր նշանակություն է ստանում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ նախաձեռնած և ցածր արդյունքներ արձանագրած երկրներում տնտեսության արդյունավետ կառուցվածքի ձևավորմանն ուղղված պետական քաղաքականության իրականացումը, որի առանցքում պետք է լինի տնտեսության կառուցվածքային գերակայությունների հստակեցումը և այս ուղղությամբ վերափոխումների կենսագործումը:

Անդրադառնալով ՀՀ տնտեսության ճյուղային կառուցվածքին, կարելի է նկատել, որ այն էականորեն տարբերվում է լավագույն կլաստերում ընդգրկված տնտեսությունների կառուցվածքից: Չնայած վերջին տարիներին Հայաստանի ՀՆԱ-ի մեջ նկատելիորեն աճել է ծառայությունների տեսակարար կշիռը, այնուհանդերձ, ՀՆԱ-ի կառուցվածքում գյուղատնտեսության մասնաբաժինը դեռևս նշանակալի է¹¹⁰: Հարկ է նշել, որ այս ցուցանիշով Հայաստանը զգալի գերազանցում է անգամ իր խմբի միջին գնահատականին, մինչդեռ ծառայությունների ոլորտի տեսակարար կշիռով՝ զիջում: Հետևապես, հիմք ընդունելով լավագույն կլաստերի գնահատականները, ևս մեկ անգամ կարևորվում է պետական կառուցվածքային այնպիսի քաղաքականության իրականացումը, որն ուղղված է լավագույն երկրների գերակայություններից բխող տնտեսության կառուցվածքի ձևավորմանը, որում ավելի մեծ տեսակարար կշիռ ունի ծառայությունների ոլորտը:

¹⁰⁹ Հովակիմյան Ա., ՀՀ տնտեսության կառուցվածքային կերպափոխումը 1990-2005թթ., «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 5 (82), մայիս 2007, էջ 18-19:

¹¹⁰ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր, 1998-2016թթ., ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, <http://armstat.am/arm>

Զարգացող երկրներում կարևոր հիմնախնդիր է հանդիսանում նաև համաշխարհային շուկայում հայրենական ապրանքների և ծառայությունների մրցունակության բարձրացման աջակցությանն ուղղված պետական քաղաքականության իրականացումը: Այս առումով, կլաստերացման արդյունքները վկայում են, որ ՀՆԱ-ում և՛ արտահանման (66,3%), և՛ ներմուծման (62,4%) մասնաբաժնով առաջատար դիրք են գրավում լավագույն կլաստերի երկրները: Սա համաշխարհային շուկայում լավագույն երկրների էական դերակատարության և տնտեսության մրցունակության վկայություն պետք է համարել: Ուստի՝ բնական է, որ ի տարբերություն սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների վատագույն և միջին արդյունքներ արձանագրած երկրների, լավագույն կլաստերի երկրների համար ՀՆԱ-ում արտահանման մասնաբաժինը գերազանցում է ներմուծման մասնաբաժինը, ինչն արտահանում-ներմուծում օպտիմալ փոխհարաբերակցության վկայություն է հանդիսանում:

Տնտեսության մրցունակությունը մեծապես պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, թե ինչ չափով են երկրում իրականացվում արտադրական հզորությունների ընդլայնում և արդիականացում: Այս առումով, կարևոր նշանակություն է ստանում ՀՆԱ-ում ներդրումների մասնաբաժնի դիտարկումը, որը երկրի ներդրումային ակտիվության կարևոր բնութագրիչն է: Ստացված արդյունքները վկայում են, որ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ցածր արդյունք գրանցած երկրներում առավել մեծածավալ ներդրումներ են կատարվում, ինչը հիմնականում պայմանավորված է այս երկրներում իրականացվող ռազմավարության յուրահատկության հետ: Այլ ձևակերպմամբ՝ սա խոսում է այն մասին, որ այս երկրներում ներկա սերունդների բարեկեցությունը զոհում են հանուն ապագա սերունդների: Ուստի՝ զարմանալի չէ, որ վատագույն կլաստերում ընդգրկված երկրների համախառն կապիտալի մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում (24%) բարձր է լավագույն կլաստերում ընդգրկված երկրների համանման ցուցանիշից (23%) և չնչին չափով է զիջում վերափոխումների միջին արդյունք արձանագրած երկրների (25.3%) խմբի միջին գնահատականին: Սակայն այս տրամաբանությունն իմաստ ունի այն դեպքում, երբ կապիտալ ծախսերի ցածր մակարդակին համապատասխանում է ընթացիկ սպառման բարձր աստիճանը: Հակառակ դեպքում, ինչպես օրինակ՝ Հայաստանի

պարագայում, այս ցուցանիշի ցածր մակարդակը վկայում է տնտեսության ցածր ներդրումային գրավչության մասին:

Անդրադառնալով զարգացող տնտեսությամբ երկրներում ինստիտուցիոնալ վերափոխումների գնահատականներին, հարկ է նշել, որ լավագույն կլաստերի միջին գնահատականները որոշակի վերապահումներով կարելի է համարել նպատակակետ՝ վատագույն և միջին կլաստերում հայտնված երկրների համար: Ստացված արդյունքներից պարզ է, որ կառավարման ցուցանիշների մասով միջին և լավագույն կլաստերների միջև տարբերությունն առավել նկատելի է հատկապես ըստ քաղաքական կայունություն և բռնությունների, ահաբեկչությունների բացակայություն ու կոռուպցիայի վերահսկման աստիճան ցուցանիշների (տե՛ս աղյուսակ 2.2.3):

Վերը նշվածով հանդերձ, կլաստերացման գործընթացի արդյունքները հնարավորություն են տալիս իրականացնել երկրների վերափոխումների արդյունքների համեմատական վերլուծություն: Այսպես՝ կլաստերների կազմի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առաջին կլաստերում գերակշռում են թերզարգացած ժողովրդավարական ինստիտուտներ ունեցող և սոցիալ-տնտեսական զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող երկրները (տե՛ս աղյուսակ 2.2.4): Ուստի՝ կարող ենք եզրակացնել, որ այս երկրներում դեռևս լայնամասշտաբ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների անհրաժեշտություն կա:

Աղյուսակ 2.2.4. Երկրների դասակարգումը ըստ կլաստերների 2016թ.¹¹¹

Կլաստեր 1-վատագույն			Կլաստեր 2 - միջին			Կլաստեր 3 - լավագույն
Աֆղանստան	Եգիպտոս	Նիգերիա	Ալբանիա	Հնդկաստան	Պերու	Սինգապուր
Ալժիր	Գվատեմալա	Պակիստան	Արգենտինա	Ինդոնեզիա	Ֆիլիպիններ	Սլովակիա
Ադրբեջան	Գվինեա	Ռուանդա	Հայաստան	Հորդանան	Ռուսաստան	Սլովենիա
Բանգլադեշ	Իրան	Սիերա Լեոնե	Բահրեյն	Ղազախստան	Սաուդյ. Արաբիա	Հվ.Կորեա
Բելառուս	Քենիա	Սուդան	Բենին	Ղրղզստան	Սենեգալ	Լեհաստան
Բուրկինա Ֆասո	Լաոս	Տաջիկստան	Բոլիվիա	Լիբանան	Սերբիա	Ռումինիա
Բուրունդի	Մադագասկար	Տանզանիա	Բոսնիա և Հերց.	Մակեդոնիա	Հարավաֆր. Հանր.	Չեխիա
Կամբոջա	Մալավի	Տոգո	Բրազիլիա	Մալայզիա	Շրի Լանկա	Էստոնիա
Կամերուն	Մալի	Թուրքմենստան	Չինաստան	Մեքսիկա	Թաիլանդ	Հունգարիա

¹¹¹Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) և Համաշխարհային բանկի (<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>) տվյալների հիման վրա:

Կլաստեր 1-վատագույն			Կլաստեր 2 - միջին			Կլաստեր 3 - լավագույն
Կենտր. Աֆրիկ. Հանր.	Մոզամբիկ	Ուզբեկստան	Կոլումբիա	Մոլդովա	Թունիս	Լատվիա
Չադ	Նեպալ	Վենեսուելա	Դոմինիկյան Հանր.	Մոնդոլիա	Թուրքիա	Լիտվա
Կոնգոյի Ժող. Հանր.	Նիգեր	Ջիմբաբվե	Էկվադոր	Մարոկկո	Ուգանդա	Էստոնիա
Կոտ դի Վուար			Էլ Սալվադոր	Նամիբիա	Ուկրաինա	Ուրուգվայ
			Վրաստան	Նիկարագուա	Վիետնամ	Բոթսվանա
			Գանա	Պարագվայ	Ջամբիա	Բուլղարիա
			Հոնդուրաս			Չիլի
						Կոստա Ռիկա

Նույն տրամաբանությունը կիրառելով երկրորդ խմբում ընդգրկված երկրների համար՝ կարող ենք փաստել, որ չնայած այս երկրները սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ են նախաձեռնել, սակայն դեռևս ցածր արդյունքներ են արձանագրել: Ուստի՝ այս երկրներում շարունակվում են իրականացվել ինստիտուցիոնալ և կառուցվածքային վերափոխումներ: Ուշագրավ է, որ 2016թ.-ին այս խմբում են հայտնվել Հայաստանը, Ռուսաստանը, Վրաստանը, Թուրքիան, Չինաստանը, Ուկրաինան, իսկ ՀՀ հարևան երկրներից՝ Ադրբեջանը և Իրանը ընդգրկվել են վատագույն արդյունքներ արձանագրած երկրների ցանկում:

Ինչ վերաբերվում է երրորդ կլաստերին, ապա այստեղ հիմնականում տեղ են գտել առավել նպատակային վերափոխումներ իրականացրած և համեմատաբար բարձր արդյունքներ արձանագրած երկրները: Հատկանշական է, որ այս խմբում են ընդգրկված առավել կայացած և գործուն ինստիտուտներ, սոցիալ-տնտեսական զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակ ունեցող այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Սինգապուրը, Հարավային Կորեան, Լեհաստանը, Ռումինիան, Էստոնիան և այլն (տե՛ս աղյուսակ 2.2.4):

Հարկ է նշել, որ նմանատիպ վերլուծություն իրականացրել ենք նաև 2003-2014թթ. առանձին ժամանակահատվածների համար: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ եթե 2008թ. և 2016 թ. կլաստերացման արդյունքում ստացել ենք 3 կլաստերներ, ապա 2003-2014թ. համար կլաստերների օպտիմալ քանակը կազմել է 2: Այսինքն, 2003-2014 թվականների համար ձևավորված 2 կլաստերներից 1-ը հետագայում տարալուծվել է 2-ի: Մեր կարծիքով, սա խոսում է վերջին տարիներին զարգացող տնտեսությամբ երկրներում իրականացված վերափոխումների ռազմավարությունների տարամիտման մասին:

Կարելի է նկատել, որ կլաստերային վերլուծությունը լայն ստեղծագործական տիրույթ ունի, որը հնարավորություն է տալիս դուրս գալ երկրների պարզ համեմատության շրջանակներից: Մասնավորապես՝ հետազոտության մեկ այլ կարևոր արդյունք է լավագույն կլաստերում հայտնվելու համար վերափոխումների ցուցանիշների շեմային արժեքների դուրսբերումը: Այն ստանալու համար հիմք ենք ընդունել առանձին ցուցանիշներով լավագույն կլաստերի վատագույն արդյունքները: Այս առումով, լավագույն կլաստերի շեմային ցուցանիշները կարելի է համարել վերափոխումների ցուցանիշների անհրաժեշտ, սակայն ոչ բավարար մակարդակ: Շեմային արժեքները վերափոխումների ցուցանիշների այն նվազագույն արժեքներն են, որոնց պետք է ձգտի երկիրը լավագույն կլաստերում հայտնվելու համար: Այս կերպ ակնհայտ է դառնում առանձին երկրների ցուցանիշների շեղումը լավագույն կլաստերի բնութագրիչներից, որը կարևոր նշանակություն ունի վերափոխումների քաղաքականության նպատակայնության ապահովման տեսանկյունից:

Ստորև իրականացրել ենք նմանատիպ վերլուծություն Հայաստանի համար, որի արդյունքները ամփոփված են աղյուսակ 2.2.5.-ում:

Աղյուսակ 2.2.5. Լավագույն կլաստերի շեմային արժեքները և Հայաստանի համար համապատասխան գնահատականները 2016թ.¹¹²

Ցուցանիշներ	Լավագույն կլաստերի նվազագույն արժեքը	Հայաստան
Կոռուպցիայի վերահսկման աստիճան (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	-0,31	-0,45
Կառավարման արդյունավետություն (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	-0,04	-0,14
Քաղաքական կայունություն և բռնությունների, ահաբեկչությունների բացակայություն (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	0,02	-0,29
Կարգավորման որակ (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	0,36	0,25
Ձայնի իրավունք և հաշվետվողականություն հասարակությանը (-2.5-ից 2.5 սանդղակ)	-0,14	-0,54
Պետականություն (1-ից 10 սանդղակ)	9,30	8,80
Քաղաքական մասնակցություն (1-ից 10 սանդղակ)	3,30	4,50
Իրավունքի գերակայություն (1-ից 10 սանդղակ)	5,80	4,30
Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն (1-ից 10 սանդղակ)	2,50	3,00
Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում (1-ից 10 սանդղակ)	5,30	5,70
Սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ (1-ից 10 սանդղակ)	5,00	4,00
Շուկա և մրցակցություն (1-ից 10 սանդղակ)	8,00	6,30

¹¹²Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) և Համաշխարհային բանկի (<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>) տվյալների:

Ցուցանիշներ	Լավագույն կլաստերի նվազագույն արժեքը	Հայաստան
Արժույթային և գնային կայունություն (1-ից 10 սանդղակ)	7,00	7,00
Սեփականության իրավունքի պաշտպանություն (1-ից 10 սանդղակ)	8,00	8,00
Բարեկեցության մակարդակ (1-ից 10 սանդղակ)	7,00	6,00
Տնտեսության նկարագիր (1-ից 10 սանդղակ)	5,00	5,00
Կայունություն (1-ից 10 սանդղակ)	6,50	5,00
Վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան (1-ից 10 սանդղակ)	3,40	4,30
Կառավարման ներուժ (1-ից 10 սանդղակ)	5,00	4,30
Ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում (1-ից 10 սանդղակ)	5,70	4,30
Համաձայնության ձեռքբերում (1-ից 10 սանդղակ)	5,30	5,00
Միջազգային համագործակցություն (1-ից 10 սանդղակ)	6,00	6,00

Կարելի է նկատել, որ որոշ գնահատականներով, մասնավորապես՝ քաղաքական մասնակցություն, ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն, քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում ցուցանիշներով, Հայաստանը չնայած զիջում է լավագույն կլաստերի ցուցանիշների միջին արժեքները, այնուամենայնիվ, գերազանցում՝ լավագույն կլաստերի շեմային ցուցանիշները: Մինչդեռ վերափոխումների տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեցող շուկա ու մրցակցություն, իրավունքի գերակայություն, ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում, կայունություն ցուցանիշներով Հայաստանը նկատելիորեն հետ է մնում լավագույն կլաստերի վատագույն արդյունք արձանագրած ցուցանիշներից (տե՛ս աղյուսակ 2.2.3 և 2.2.5): Այս համատեքստում կարևոր նշանակություն է ստանում պետական այնպիսի քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը, որի առանցքում պետք է լինի մրցակցային միջավայրի ձևավորումը, կառավարության կողմից ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, վերափոխումների կառավարման արդյունավետության բարձրացումը, կոռուպցիայի դեմ պայքարը, անկախ դատական համակարգի ձևավորումը, քաղաքացիական իրավունքների երաշխավորումն ու իրացումը:

Այսպիսով, կլաստերային վերլուծության գործիքակազմի կիրառումը հնարավորություն է տալիս իրականացնել զարգացող տնտեսությամբ երկրների դասակարգում՝ հաշվի առնելով սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականության ընդհանրությունները, ինչպես նաև կատարել երկրների խմբերի համեմատական վերլուծություն: Հարկ է նշել, որ ստացված արդյունքները կարևոր նշանակություն ունեն զարգացող տնտեսությամբ երկրների վերափոխումների

քաղաքականության ուղենիշների հստակեցման, չափանմուշային երկրից շեղման աստիճանի բացահայտման, մեխանիզմների ընտրության և նպատակայնության ապահովման տեսանկյունից:

ԳԼՈՒԽ 3. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

3.1. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ռազմավարության հետազոտության մեթոդական մոտեցումները

Շուկայական տնտեսակարգի ձևավորման գործընթացում առանցքային դեր է վերապահվում պետությանը, որի կողմից վերափոխումների իրատեսական քաղաքականության մշակումը և հետևողական կենսագործումը տնտեսության համակարգային զարգացման նախապայմանն է: Վերափոխումների կուտակված փորձի քննական վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ պետական քաղաքականությունը հաճախ ինքնանպատակ իրավիճակային գործելակերպի արդյունք է: Ավելին, զարգացող տնտեսությամբ երկրների մեծամասնությունում վերափոխումները իրականացվում են միջազգային կառույցների հանձնարարականների պարզունակ տեղայնացմամբ: Այնինչ, վերափոխումների քաղաքականության հիմքում պետք է դրվի որոշակի տնտեսական մոդել՝ հստակ նպատակադրումներով և իրականացվելիք միջոցառումներով, որն էլ, ըստ էության, կկանխորոշի երկրի զարգացման հեռանկարը:

Զարգացող տնտեսությամբ երկրներում վերափոխումների մոդելների ուսումնասիրությանն ու վերլուծությանն էլ նվիրված է ատենախոսության այս հատվածը: Այստեղ ցույց է տրվել առանձին երկրներում վերափոխումների հիմնական ուղղվածությունը, բացահայտվել վերափոխումների չափանմուշային մոդելը և գնահատվել այդ մոդելից տարբերությունները յուրաքանչյուր երկրի համար:

Այդ նպատակով կիրառել ենք գործոնային վերլուծության գործիքակազմը¹¹³, որը հնարավորություն է տալիս դուրս բերել ներկայացված վերափոխումների ցուցանիշներում անբացահայտ բնութագրիչները, բացահայտել վերափոխումների իրականացման հիմնական ուղղվածությունը և զարգացման առանձնահատկությունները: Ինչպես արդեն նշել ենք, գործոնային վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս վերհանել դիտարկվող ցուցանիշներում առկա անբացահայտ գործոնները, որոնցից յուրաքանչյուրը մեր հետազոտության շրջանակներում կարող ենք համարել վերափոխումների առանձին մոդել: Հետևապես,

¹¹³Գործոնային վերլուծության էությունը առավել մանրամասն ներկայացված է ատենախոսության երկրորդ գլխում:

գործոնային վերլուծության գործիքակազմի կիրառումը կարող է օժանդակել բարեփոխումները բնութագրող ցուցանիշների լայն հավաքածուի հիման վրա զարգացող տնտեսությամբ երկրների վերափոխումների տնտեսական մոդելների բացահայտման հարցում:

Վերոնշյալ մոտեցումից ելնելով՝ ստորև ներկայացնում ենք գործոնային վերլուծության արդյունքները, որը կատարվել է Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների ընդհանրական գնահատականի՝ 100 երկրների համար գնահատված 17 բաղադրիչների արժեքների հիման վրա:

Վերլուծության մեջ ներառվել են հետևյալ 100 երկրները (տե՛ս աղյուսակ 3.1.1):

Աղյուսակ 3.1.1. Վերլուծության մեջ ընգրկված երկրները¹¹⁴

Ադրբեջան	Էստոնիա	Հունգարիա	Չեխիա
Ալբանիա	Թաիլանդ	Հվ. Կորեա	Չիլի
Ալժիր	Թունիս	Ղազախստան	Չինաստան
Արգենտինա	Թուրքիա	Ղրղզստան	Պակիստան
Աֆղանստան	Թուրքմենստան	Մադագասկար	Պարագվայ
Բահրեյն	Ինդոնեզիա	Մալայզիա	Պերու
Բանգլադեշ	Իրան	Մալավի	Ռումինիա
Բելառուս	Լատու	Մալի	Ռուսաստան
Բենին	Լատվիա	Մակեդոնիա	Ռուանդա
Բոթսվանա	Լեհաստան	Մարոկկո	Սաուդյ. Արաբիա
Բոլիվիա	Լիբանան	Մեքսիկա	Սենեգալ
Բոսնիա և Հերց.	Լիտվա	Մոզամբիկ	Սերբիա
Բուլղարիա	Խորվաթիա	Մոլդովա	Սիերա Լեոնե
Բուրկինա Ֆասո	Կամբոջա	Մոնղոլիա	Սինգապուր
Բուրունդի	Կամերուն	Նամիբիա	Սլովակիա
Բրազիլիա	Կենտր. Աֆրիկ. Հանր.	Նեպալ	Սլովենիա
Գանա	Կոլումբիա	Նիգեր	Սուդան
Գվատեմալա	Կոնգոյի Ժող. Հանր.	Նիգերիա	Վենեսուելա
Գվինեա	Կոստա Ռիկա	Նիկարագուա	Վիետնամ
Դոմինիկյան Հանր.	Կոտ դի Վուար	Շրի Լանկա	Վրաստան
Եգիպտոս	Հարավաֆր. Հանր.	Ուգանդա	Տանզանիա
Զամբիա	Հայաստան	Ուգբենկստան	Տաջիկստան
Զիմբաբվե	Հնդկաստան	Ուկրաինա	Տոգո
Էլ Սալվադոր	Հոնդուրաս	Ուրուգվայ	Քենիա
Էկվադոր	Հորդանան	Չադ	Ֆիլիպիններ

¹¹⁴ Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների հիման վրա:

Գործոնային վերլուծության հիմքում ընկած են Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների հետևյալ 17 ցուցանիշները (տե՛ս աղյուսակ 3.1.2):

Աղյուսակ 3.1.2. Վերլուծության մեջ օգտագործվող Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների համաթվի 17 բաղադրիչները¹¹⁵

Q1	Պետականություն
Q2	Քաղաքական մասնակցություն
Q3	Իրավունքի գերակայություն
Q4	Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն
Q5	Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում
Q6	Սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ
Q7	Շուկա և մրցակցություն
Q8	Արժույթային և գնային կայունություն
Q9	Սեփականության իրավունքի պաշտպանություն
Q10	Բարեկեցության մակարդակ
Q11	Տնտեսության նկարագիր
Q12	Կայունություն
Q13	Վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան
Q14	Կառավարման ներուժ
Q15	Ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում
Q16	Համաձայնության ձեռքբերում
Q17	Միջազգային համագործակցություն

Վերոնշյալ ցուցանիշների ընտրությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դրանք շուկայական տնտեսակարգի ձևավորմանն ուղղված սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական վերափոխումների արդյունքների առավել համակողմանի գնահատականներ են: Այդ ցուցանիշները սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների հիմնական բնութագրիչների (տնտեսական կայունություն, ազատություն, մասնավորեցում, ինստիտուցիոնալ և կառուցվածքային վերափոխումներ, ինչպես նաև վերափոխումների կառավարում) քանակական գնահատականներ են (տե՛ս հավելված 8): Հետևապես, դրանց կիրառությունը հնարավորություն է տալիս լուծել մեր առջև դրված խնդիրը, այն է՝ բացահայտել առանձին ժամանակահատվածներում զարգացող տնտեսությամբ երկրներում վերափոխումների մոդելները:

Սույն հետազոտության շրջանակներում գործոնային վերլուծությունն իրականացվել է SPSS ծրագրային փաթեթի օգտագործմամբ: Գործոնների դուրսբերումը կատարվել է գլխավոր բաղադրիչների եղանակով:

¹¹⁵Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների հիման վրա:

Գործոնային վերլուծության ելակետային պահը ընդհանրությունների (Communalities) ցուցանիշների դիտարկումն է: Դրանք ցույց են տալիս, թե վերլուծության մեջ ներառված փոփոխականների դիսպերսիայի որ մասն է նկարագրում առաջարկվող գործոնային համակարգը: Ըստ այդմ, ընդհանրությունների մեծ արժեք արձանագրած ցուցանիշները ստացված գործոնային համակարգում ունեն էական, իսկ համապատասխանաբար փոքր արժեքներ արձանագրած ցուցանիշները՝ ոչ էական դերակատարում: Ավելի պարզ ձևակերպմամբ՝ ընդհանրությունների ցուցանիշների աղյուսակում ամփոփված արժեքները, ընդհանուր առմամբ, բնութագրում են 2003թ., 2006թ., 2008թ., 2010թ., 2012թ., 2014թ. և 2016թ.-ի (այսուհետև՝ դիտարկվող ժամանակահատված) համար վերլուծությունում ընդգրկված ցուցանիշների հարաբերական կարևորությունը, ստացված գործոնային համակարգում դրանց մասնակցության աստիճանը (տե՛ս աղյուսակ 3.1.3)¹¹⁶:

Աղյուսակ 3.1.3. Ընդհանրությունների ցուցանիշները դիտարկվող ժամանակահատվածում¹¹⁷

Ցուցանիշ	Սկզբնական	Դուրսբերում
Պետականություն	1,000	0,635
Քաղաքական մասնակցություն	1,000	0,893
Իրավունքի գերակայություն	1,000	0,917
Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն	1,000	0,910
Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում	1,000	0,840
Սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ	1,000	0,835
Շուկա և մրցակցություն	1,000	0,822
Արժույթային և գնային կայունություն	1,000	0,655
Սեփականության իրավունքի պաշտպանություն	1,000	0,773
Բարեկեցության մակարդակ	1,000	0,886
Տնտեսության նկարագիր	1,000	0,557
Կայունություն	1,000	0,888
Վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան	1,000	0,875
Կառավարման ներուժ	1,000	0,884
Ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում	1,000	0,846
Համաձայնության ձեռքբերում	1,000	0,923
Միջազգային համագործակցություն	1,000	0,789

¹¹⁶Տե՛ս Սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների գնահատումը Հայաստանում SPSS փաթեթի կիրառմամբ, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան Եղեգնաձորի մասնաճյուղ, Տնտեսագետ հրատարակչություն, Եղեգնաձոր 2016, էջ 83:

¹¹⁷Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Հատկանշական է, որ ընդհանրությունների ամենամեծ արժեք գրանցվել է համաձայնությունների ձեռքբերում ելակետային ցուցանիշի դեպքում, որը կազմել է 0.923: Սա նշանակում է, որ համաձայնությունների ձեռքբերում ցուցանիշի վարիացիայի 92.3 տոկոսը նկարագրվում է կառուցված մոդելի շրջանակներում:

Ընդհանուր առմամբ, մեր կողմից դիտարկվող զարգացող տնտեսությամբ երկրներում վերափոխումների ցուցանիշների համակարգում անբացահայտ բնութագրիչների դուրսբերման համար առավել կարևոր նշանակություն ունեն համաձայնությունների ձեռքբերում, իրավունքի գերակայություն, ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն ցուցանիշները: Աղյուսակ 3.1.3.-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ վերլուծության մեջ ընդգրկված ցուցանիշների գերակշիռ մասը էական դերակատարում ունի ձևավորված գործոնային համակարգում: Ուշագրավ է, որ այս առումով, բացառություն են կազմում տնտեսության նկարագիր, պետականություն, արժույթային և գնային կայունություն ցուցանիշները, որոնց տատանումները նկարագրվում են համապատասխանաբար 55.7, 63.5 և 65.5 տոկոսի չափով: Չնայած դրանց նշանակալիությունը անտեսելու համար, այդ ցուցանիշների արժեքները ցածր չեն, այնուամենայնիվ, նկատելիորեն զիջում են մյուս ցուցանիշներին: Ուշագրավ է նաև, որ եթե 2003-2016թթ.-ին բարեկեցության մակարդակ, սեփականության իրավունքի պաշտպանություն ցուցանիշները ձևավորված գործոնային համակարգում ունեցել են աճող դերակատարություն, ապա տնտեսության նկարագիր ցուցանիշի դեպքում հակառակ միտումն է նկատվել (տե՛ս աղյուսակ 3.1.4):

Աղյուսակ 3.1.4. Ընդհանրությունների ցուցանիշների փոփոխությունը ըստ տարիների¹¹⁸

Ցուցանիշներ	2003թ.	2006թ.	2008թ.	2010թ.	2012թ.	2014թ.	2016թ.
Պետականություն	0,541	0,597	0,612	0,671	0,671	0,689	0,701
Քաղաքական մասնակցություն	0,862	0,891	0,908	0,911	0,907	0,899	0,896
Իրավունքի գերակայություն	0,858	0,927	0,934	0,939	0,933	0,931	0,926
Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն	0,890	0,913	0,927	0,916	0,916	0,911	0,912
Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում	0,858	0,849	0,847	0,837	0,858	0,839	0,864
Սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ	0,739	0,863	0,873	0,870	0,869	0,864	0,872
Շուկա և մրցակցություն	0,765	0,825	0,856	0,857	0,847	0,835	0,833
Արժույթային և գնային կայունություն	0,607	0,630	0,668	0,697	0,665	0,695	0,684

¹¹⁸ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Ցուցանիշներ	2003թ.	2006թ.	2008թ.	2010թ.	2012թ.	2014թ.	2016թ.
Սեփականության իրավունքի պաշտպանություն	0,680	0,782	0,803	0,824	0,829	0,819	0,835
Բարեկեցության մակարդակ	0,785	0,876	0,894	0,914	0,916	0,918	0,910
Տնտեսության նկարագիր	0,730	0,546	0,600	0,545	0,579	0,579	0,470
Կայունություն	0,868	0,870	0,906	0,901	0,899	0,906	0,904
Վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան	0,868	0,855	0,887	0,901	0,891	0,878	0,868
Կառավարման ներուժ	0,893	0,872	0,862	0,916	0,909	0,897	0,874
Ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում	0,869	0,847	0,823	0,851	0,861	0,846	0,846
Համաձայնության ձեռքբերում	0,910	0,930	0,924	0,935	0,931	0,942	0,939
Միջազգային համագործակցություն	0,798	0,813	0,805	0,804	0,779	0,775	0,827

Գործոնային վերլուծության կարևորագույն արդյունքներ են պարունակվում նաև բացատրված վարիացիայի աղյուսակում: Այստեղ ներկայացված է յուրաքանչյուր բաղադրիչին համապատասխան սեփական արժեքները, բացատրվող վարիացիայի տոկոսը, գումարային վարիացիան: Ինչպես, արդեն գիտենք, այն հնարավորություն է տալիս որոշել գլխավոր բաղադրիչների թիվը¹¹⁹:

Աղյուսակ 3.1.5. Գլխավոր բաղադրիչները և դրանց միջոցով բացատրված վարիացիան դիտարկվող ժամանակահատվածում¹²⁰

Գլխավոր բաղադրիչը	Սկզբնական սեփական արժեքները		
	Սեփական արժեքը	Բացատրվող վարիացիայի տոկոսը	Գումարային տոկոսը
1	12,180	71,649	71,649
2	1,746	10,271	81,920
3	0,826	4,862	86,781
4	0,528	3,106	89,888
5	0,352	2,068	91,955
6	0,252	1,484	93,439
7	0,193	1,133	94,572
8	0,157	0,921	95,493
9	0,129	0,760	96,252
10	0,120	0,705	96,958
11	0,099	0,585	97,543
12	0,088	0,519	98,062
13	0,082	0,482	98,545

¹¹⁹Առավել մանրամասն ներկայացված է գլուխ 2.-ում:

¹²⁰Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Գլխավոր բաղադրիչը	Սկզբնական սեփական արժեքները		
	Սեփական արժեքը	Բացատրվող վարիացիայի տոկոսը	Գումարային տոկոսը
14	0,074	0,433	98,978
15	0,066	0,388	99,366
16	0,060	0,350	99,716
17	0,048	0,284	100,000

Աղյուսակ 3.1.5.-ից նկատելի է, որ վերլուծության մեջ ներառված վերափոխումների բոլոր 17 ցուցանիշներով պայմանավորված վարիացիայի մոտ 82 տոկոսը կարելի է բացատրել ընդամենը 2 գործոնների միջոցով, ընդ որում, դրանցից առաջինը պայմանավորում է ցուցանիշների վարիացիայի ավելի քան 70 տոկոսը: Այս առումով, վերոնշյալ երկու գործոնների պաշտահ մեկնաբանությունը հնարավորություն կտա բացահայտել առանձին երկրներում վերափոխումների հիմնական ուղղվածությունը և ընդհանրական բնութագրիչները: Ուստի դրանցից յուրաքանչյուրը պայմանականորեն կարելի է համարել որպես վերափոխումների առանձին մոդել, ինչը տեղավորվում է վերլուծության ընդհանուր տնտեսագիտական տրամաբանության շրջանակներում:

Այդ իմաստով, գործոնային վերլուծության կարևորագույն տեղեկատվություն է պարունակում շրջված մատրիցի աղյուսակը (տե՛ս աղյուսակ 3.1.6): Ինչպես արդեն նշել ենք, շրջված մատրիցան նկարագրում է վերափոխումների յուրաքանչյուր մոդելի կառուցվածքը:

Աղյուսակ 3.1.6. Դուրսբերված գործոնների բովանդակությունը՝ ըստ ելակետային ցուցանիշների¹²¹

Ցուցանիշը	Գործոնը	
	1	2
Քաղաքական մասնակցություն	0,92	0,21
Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն	0,92	0,26
Համաձայնության ձեռքբերում	0,87	0,40
Իրավունքի գերակայություն	0,83	0,47
Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում	0,83	0,40
Միջազգային համագործակցություն	0,82	0,35
Կառավարման ներուժ	0,80	0,50
Սեփականության իրավունքի պաշտպանություն	0,60	0,64
Ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում	0,59	0,71

¹²¹ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Ցուցանիշը	Գործոնը	
	1	2
Արժույթային և գնային կայունություն	0,56	0,59
Շուկա և մրցակցություն	0,56	0,72
Կայունություն	0,35	0,88
Պետականություն	0,34	0,72
Բարեկեցության մակարդակ	0,33	0,88
Տնտեսության նկարագիր	0,28	0,69
Սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ	0,20	0,89
Վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան	-0,35	-0,87

Այսպիսով, գործոնային վերլուծության արդյունքներից կարելի է եզրակացնել, որ առաջին գործոնը նկարագրում է վերափոխումների այնպիսի մոդել, որտեղ գերակա է ինստիտուցիոնալ ձևափոխությունները, և մեծ կարևորություն է տրվում քաղաքական մասնակցություն, ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն, համաձայնության ձեռքբերում, իրավունքի գերակայություն, քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում, միջազգային համագործակցություն, կառավարման ներուժ բաղադրիչներին:

Վերափոխումների երկրորդ մոդելի պարագայում վերափոխումների առանցքում սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ, տնտեսության նկարագիր, բարեկեցության մակարդակ, պետականություն, կայունություն, շուկա և մրցակցություն, սեփականության իրավունքի պաշտպանություն, արժույթային ու գնային կայունություն հենասյուներն են:

Այսպիսով, գործոնների առանձնահատկություններից ելնելով, դրանցից յուրաքանչյուրին կարելի է տալ պայմանական բնորոշում: Այսպես՝ առաջին գործոնը կարելի է բնութագրել որպես «ինստիտուցիոնալ վերափոխումներ», երկրորդը՝ «տնտեսական վերափոխումներ»:

Ստորև ներկայացված են գործոններից յուրաքանչյուրի արժեքներն ըստ վերլուծության մեջ ներառված երկրների (տե՛ս աղյուսակ 3.1.7): Հարկ է նկատել, որ առաջին գործոնը, որը մեր բնորոշմամբ, բնութագրում է երկրի քաղաքացիների ազատությունը և իրավունքների պաշտպանվածությունը, դատական համակարգի անկախությունը, հասարակական տարբեր խմբերի շահերի համաձայնեցումը վերափոխումների վերաբերյալ, կենսունակ ժողովրդավարական ինստիտուտների առկայությունը, երկրի քաղաքացիների վերաբերմունքը ժողովրդավարական նորմերի նկատմամբ, առավել մեծ արժեքներ է արձանագրել հիմնականում սոցիալ-

տնտեսական զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող այնպիսի երկրների համար, ինչպիսիք են Ուրուգվայը, Չիլին, Սենեգալը, Կոստա Ռիկան, Բոթսվանան, Նիգերը, Էլ Սալվադորը, Նամիբիան, Բենին: Հատկանշական է, որ, ըստ ստացված գնահատականների, Վրաստանը, Թուրքիան, Ուկրաինան, Մոլդովան ևս հետևում են ինստիտուցիոնալ վերափոխումների մոդելին՝ չնայած գործոնի ցածր արժեքին:

Աղյուսակ 3.1.7. «Ինստիտուցիոնալ վերափոխումներ» գործոնի մեծ արժեքներ արձանագրած 20 երկրների գնահատականների փոփոխությունը՝ ըստ տարիների¹²²

Երկիրը	2003թ.	2006թ.	2008թ.	2010թ.	2012թ.	2014թ.	2016թ.
Ուրուգվայ	1,94	1,64	1,49	1,44	1,59	1,60	1,64
Չիլի	1,07	1,51	1,34	1,37	1,35	1,37	1,51
Էստոնիա	1,28	1,46	1,24	1,31	1,41	1,44	1,46
Լեհաստան	1,22	1,38	0,26	0,88	1,06	1,28	1,38
Սենեգալ	1,30	1,38	1,07	0,78	0,77	1,19	1,38
Կոստա Ռիկա	1,56	1,37	1,25	1,05	1,24	1,22	1,37
Նիգեր	0,72	1,30	0,85	1,00	1,21	1,34	1,30
Լիտվա	1,36	1,23	1,01	1,03	1,18	1,17	1,23
Գանա	0,97	1,20	1,26	1,33	1,35	1,30	1,20
Էլ Սալվադոր	0,51	1,20	0,78	0,92	1,24	1,26	1,20
Բոթսվանա	1,58	1,16	1,10	1,14	1,18	1,10	1,16
Լատվիա	0,87	1,14	0,91	0,95	1,09	1,12	1,14
Հնդկաստան	0,70	1,13	0,82	1,23	1,25	1,26	1,13
Բրազիլիա	1,10	1,09	0,89	1,16	1,21	1,33	1,09
Բենին	1,05	1,08	1,30	1,36	1,20	1,00	1,08
Սլովակիա	1,23	1,06	1,04	1,11	1,00	1,07	1,06
Չեխիա	1,13	1,05	0,92	1,09	0,90	0,96	1,05
Նամիբիա	0,43	1,02	0,73	0,86	0,93	0,98	1,02
Հարավաֆր. Հանր.	1,24	0,90	1,09	0,65	0,87	0,87	0,90
Սլովենիա	1,18	0,81	0,93	0,86	0,95	0,79	0,81

Երկրորդ գործոնը, որն առավելապես արտահայտում է երկրում աղքատության մակարդակը և անհավասարությունը, սոցիալական ռիսկերի փոխհատուցման համակարգը, հասարակության անդամների հնարավորությունների հավասարությունը, բնապահպանական հետևողական քաղաքականությունը, կրթական համակարգի որակը, հիմնականում բնորոշ է բարեկեցության բարձր մակարդակ ունեցող այնպիսի

¹²² Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

երկրներին, ինչպիսիք են Սինգապուրը, Սլովենիան, Հունգարիան, Չեխիան, Հարավային Կորեան:

**Աղյուսակ 3.1.8. «Տնտեսական վերափոխումներ» գործոնի մեծ արժեքներ
արձանագրած 20 երկրների գնահատականների փոփոխությունը՝ ըստ
տարիների¹²³**

Երկիրը	2003թ.	2006թ.	2008թ.	2010թ.	2012թ.	2014թ.	2016թ.
Սինգապուր	3,07	2,78	3,13	2,82	2,87	2,83	2,78
Չեխիա	1,72	1,93	1,83	1,81	1,96	1,90	1,93
Սլովենիա	1,72	1,77	1,84	1,88	1,86	1,75	1,77
Հվ. Կորեա	1,82	1,74	1,61	1,52	1,73	1,76	1,74
Էստոնիա	1,63	1,64	1,60	1,49	1,44	1,53	1,64
Լիտվա	1,69	1,64	1,52	1,44	1,44	1,45	1,64
Հունգարիա	2,02	1,54	1,58	1,54	1,78	1,53	1,54
Լեհաստան	1,43	1,51	1,61	1,46	1,51	1,52	1,51
Սլովակիա	1,65	1,46	1,59	1,47	1,45	1,40	1,46
Մալայզիա	1,71	1,43	1,49	1,34	1,44	1,53	1,43
Չինաստան	1,03	1,31	1,03	0,96	1,23	1,36	1,31
Ուրուգվայ	0,27	1,29	0,81	1,28	1,28	1,33	1,29
Լատվիա	1,27	1,26	1,25	1,08	0,91	0,98	1,26
Ռումինիա	0,33	1,10	0,98	0,91	0,91	1,09	1,10
Չիլի	1,53	1,08	1,24	1,18	1,15	1,15	1,08
Խորվաթիա	1,25	1,05	1,09	1,11	1,19	1,19	1,05
Ղազախստան	1,25	1,03	1,05	1,00	1,04	1,15	1,03
Ռուսաստան	0,31	0,96	0,83	0,78	0,55	0,88	0,96
Թաիլանդ	-0,01	0,92	1,00	0,43	0,59	0,49	0,92
Վիետնամ	0,71	0,92	0,65	1,01	1,07	1,03	0,92

Վերը նշվածով հանդերձ, գործոնային և կլաստերային վերլուծության արդյունքների հետազոտությունը ևս մեկ կարևոր եզրահանգման աղբյուր է հանդիսանում: Այսպես՝ գործոնային վերլուծության գնահատականները համակցելով նախորդ գլխում կատարված կլաստերային վերլուծության արդյունքների հետ կարելի է նկատել, որ «տնտեսական վերափոխումներ» գործոնով բարձր արժեք ունեցող երկրները հայտնվել են վերափոխումների լավագույն արդյունք արձագրած երկրների խմբում: Ուստի՝ այս մոդելի շրջանակներում ընդգծված առաջատարը՝ Սինգապուրը, վերափոխումների տեսանկյունից կարելի է համարել չափանմուշային, իսկ գործոնի համապատասխան արժեքը՝ վերափոխումների առավելագույն գնահատական: Այս

¹²³ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

տրամաբանությամբ, մյուս երկրների համար գործոնի ստացված արժեքները համեմատելով չափանմուշային երկրի՝ գործոնի արժեքի հետ, կարելի է դուրս բերել այդ երկրների «տնտեսական վերափոխումների» հետամնացության չափը: Բացի այդ, այստեղ կիրառելով կլաստերային վերլուծության գործիքակազմը, կարելի է գտնել չափանմուշային երկրից մյուս երկրների հեռավորությունները, ինչը ևս կլինի չափանմուշից կամ առավելագույն մակարդակից տվյալ երկրի վերափոխումների արդյունքների տարբերության չափի գնահատական:

Հարկ է նշել, որ երկրների միջև հեռավորությունների հաշվարկման եղանակներից գործնական առավել լայն կիրառություն ունի Էվկլիդյան հեռավորությունը, որը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով¹²⁴.

$$d_{ij} = \sqrt{\sum_{k=1}^m (x_{ik} - x_{jk})^2} \quad (3.1.1.)$$

որտեղ՝ d_{ij} – i և j երկրների միջև հեռավորությունն է, m -ը – մասնակի ցուցանիշների թիվն է, որոնցով նկարագրվում են երկրները, x_{ik} , x_{jk} – համապատասխանաբար i -րդ և j -րդ երկրների k -րդ մասնակի ցուցանիշի արժեքներն են:

Ստորև ներկայացված է զարգացող տնտեսությամբ երկրների Էվկլիդյան հեռավորությունը չափանմուշային համարվող երկրից՝ Սինգապուրից:

Աղյուսակ 3.1.9. Վերափոխումների արդյունքների տարբերությունները չափանմուշային երկրից (Սինգապուր)¹²⁵

Երկիրը	Հեռավ.	Երկիրը	Հեռավ.	Երկիրը	Հեռավ.
Էստոնիա	1,54	Հնդկաստան	8,75	Սենեգալ	11,78
Լիտվա	1,83	Գանա	8,77	Գվատեմալա	11,87
Հվ.Կորեա	1,91	Արգենտինա	8,77	Եգիպտոս	11,93
Լեհաստան	2,30	Բահրեյն	8,77	Լաոս	11,97
Չեխիա	2,66	Ֆիլիպիններ	8,79	Բենին	12,07
Սլովակիա	2,70	Ռուանդա	8,89	Տանզանիա	12,13
Ուրուգվայ	2,70	Վրաստան	8,99	Մալավի	12,53
Չիլի	3,15	Թունիս	9,01	Կամերուն	12,54
Սլովենիա	3,25	Թաիլանդ	9,09	Տոգո	12,63
Լատվիա	3,38	Ռուսաստան	9,11	Մոզամբիկ	12,68
Կոստա Ռիկա	4,47	Էկվադոր	9,17	Մադագասկար	12,88

¹²⁴Տե՛ս Буре́ева Н.Н., Многомерный статистический анализ с использованием ППП “Statistica”, Учебно-методический материал по программе повышения квалификации “Применение программных средств в научных исследованиях и преподавании математики и механики”, Нижний Новгород, 2007, էջ 13:

¹²⁵Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

շարունակություն

Երկիրը	Հեռավ.	Երկիրը	Հեռավ.	Երկիրը	Հեռավ.
Ռումինիա	4,50	Ինդոնեզիա	9,19	Կամբոջա	12,99
Հունգարիա	4,89	Բոսնիա և Հերց.	9,28	Գվինեա	13,16
Մալայզիա	5,21	Բոլիվիա	9,43	Վենեսուելա	13,18
Խորվաթիա	5,24	Հորդանան	9,47	Բուրկինա Ֆասո	13,36
Բոթսվանա	5,53	Պարագվայ	9,57	Սիերա Լեոնե	13,41
Բուլղարիա	5,62	Դոմինիկյան Հանր.	9,61	Կոտ դի Վուար	13,43
Բրազիլիա	6,06	Սաուդյ. Արաբիա	9,79	Տաջիկստան	13,56
Սերբիա	6,08	Մոլդովա	9,87	Ուզբեկստան	13,67
Թուրքիա	6,60	Հայաստան	9,98	Մալի	13,68
Մակեդոնիա	6,98	Ուգանդա	10,00	Թուրքմենստան	13,91
Չինաստան	7,20	Ալժիր	10,27	Նիգերիա	14,02
Հարավաֆր. Հանր.	7,58	Բելառուս	10,29	Նիգեր	14,02
Պերու	7,78	Նիկարագուա	10,55	Նեպալ	14,09
Ալբանիա	7,91	Ղրղզստան	10,65	Բուրունդի	14,17
Շրի Լանկա	8,08	Հոնդուրաս	11,07	Պակիստան	14,59
Կոլումբիա	8,11	Ուկրաինա	11,07	Զիմբաբվե	14,82
Վիետնամ	8,38	Ադրբեջան	11,16	Չադ	15,18
Էլ Սալվադոր	8,47	Բանգլադեշ	11,21	Իրան	15,75
Նամիբիա	8,53	Մարոկկո	11,21	Կոնգոյի Ժող. Հանր.	17,26
Մեքսիկա	8,54	Քենիա	11,26	Աֆղանստան	17,27
Մոնղոլիա	8,68	Լիբանան	11,28	Կենտր. Աֆրիկ. Հանր.	18,10
Ղազախստան	8,69	Զամբիա	11,42	Սուդան	18,28

Աղյուսակ 3.1.9.-ում ամփոփված արդյունքներից երևում է, որ Հայաստանը վերափոխումների արդյունքներով նկատելիորեն հեռու է չափանմուշային երկրից՝ Սինգապուրից: Ընդհանուր առմամբ, «տնտեսական վերափոխումների» հետամնացության այս ցուցանիշով Հայաստանը Սինգապուրին ավելի մոտ է, քան օրինակ՝ Ադրբեջանը, Իրանը, Ղազախստանը, սակայն ավելի հեռու, քան՝ Ռուսաստանը, Վրաստանը և Թուրքիան:

Այսպիսով, գործոնային վերլուծության արդյունքներից կարելի է եզրակացնել, որ զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակ ունեցող երկրները, մասնավորապես՝ Սինգապուրը, Հունգարիան, Հարավային Կորեան, Ռումինիան հիմնականում հետևում են «տնտեսական վերափոխումների» հետագծին, մինչդեռ սոցիալ-տնտեսական զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող երկրները, այդ թվում՝ Վրաստանը, Թուրքիան, Ուկրաինան, Մոլդովան կարևորում են «ինստիտուցիոնալ վերափոխումները»:

Ուշագրավ է, որ Էստոնիան, Լեհաստանը, Լատվիան, Լիտվան վերափոխումներն իրականացրել են «հիբրիդային» մոդելի շրջանակներում՝ հաջողությամբ համադրելով վերափոխումների երկու հիմնական ուղղությունների առանձնահատկությունները:

Այս եզրակացությունը կարևոր է զարգացող և տնտեսապես զարգացման ցածր մակարդակ ունեցող երկրների համար սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների գերակայությունների փոփոխության, ինչպես նաև ներուժային հնարավորությունների յուրացման տեսանկյունից:

3.2. Զարգացող տնտեսությամբ երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական գնահատումը կատարելագործված համաթվի կիրառմամբ

Զարգացող տնտեսությամբ երկրներում շուկայական տնտեսության ձևավորմանն ուղղված վերափոխումների նպատակադրումն ու կենսագործումը անխուսափելիորեն կապված է վերափոխումների արդյունքների գնահատման հետ: Այն առանցքային նշանակություն ունի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականությունը վերանայելու, ճշգրտելու, ուղենիշները հստակեցնելու, իրագործման հիմնախնդիրները վերհանելու և դրանց լուծման ուղիները մշակելու տեսանկյունից: Ընդհանրապես, վերափոխումների արդյունքների համալիր և համակողմանի գնահատումը բարդ մեթոդական խնդիր է, որը միշտ եղել և մնում է տարբեր միջազգային կառույցների, հետազոտական կենտրոնների, ինստիտուտների ուսումնասիրության առանցքում: Ներկայումս մասնագիտական և հետազոտական շրջանակներում կիրառվում են սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների առանձին ոլորտները գնահատող ամենատարբեր ընդհանրական ցուցանիշներ, որոնցից մի քանիսին անդրադարձել ենք ատենախոսության առաջին գլխում: Այդ գնահատականները ձևավորման մեթոդաբանության վերլուծությունից ակնհայտ են դառնում դրանց ձևավորման հանգուցային խնդիրները, որոնց հետ բախվում են միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունները: Դրանք են՝ հասարակական կենսագործունեության ո՞ր ոլորտները պետք է դիտարկվեն, յուրաքանչյուր ոլորտի գնահատման համար ի՞նչ

ցուցանիշներ պետք է ընտրվեն և ինչպե՞ս պետք է որոշվեն բաղադրիչ-ցուցանիշների կշռային գործակիցները:

Այս հիմնախնդիրները տարբեր միջազգային կազմակերպություններ տարբեր եղանակներով են լուծել: Օրինակ՝ մարդկային զարգացման համաթիվը սահմանափակվում է ընդամենը 3 ոլորտներով և դրանք նկարագրող 4 ցուցանիշներով: Չնայած, համաթիվը ունի գործնական կարևոր նշանակություն և լայն կիրառելիություն, այնուամենայնիվ, մարդկային զարգացման նկարագրության համար դիտարկվող ցուցանիշները բնութագրում են ոչ թե ոլորտն ամբողջությամբ, այլ միայն դրա մի մասը: Այս հիմնախնդիրն առկա է վերափոխումների այլ ոլորտները գնահատող համաթվերի պարագայում ևս:

Կարևոր հիմնահարց է նաև վերափոխումների ընդհանրական համաթվի բաղադրիչ-ցուցանիշների տեսակարար կշիռների որոշումը: Հարկ է նկատել, որ վերափոխումները բնութագրող համաթվերի մեծ մասը բաղադրիչ ցուցանիշների նկատմամբ կիրառում են հավասար կշիռներ՝ անկախ իրենց կարևորությունից: Նման մոտեցումը, մեր կարծիքով, մեթոդական առումով լուրջ բացթողում է: Ակնհայտ իրողություն է, որ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները նկարագրող ցուցանիշներն ունեն տարբեր կարևորություն, հետևապես, այն բնութագրող ցուցանիշները չեն կարող ունենալ միևնույն տեսակարար կշիռները: Այս առումով, կարևոր նշանակություն է ստանում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների այնպիսի ընդհանրական գնահատականի ձևավորումը, որի բաղադրիչները կունենան իրենց հարաբերական կարևորությունից բխող տեսակարար կշիռներ:

Ուստի՝ ատենախոսության այս հատվածը նվիրված է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի ձևավորման մեթոդաբանության կատարելագործմանը, որի հիմքում համաթվի բաղադրիչների հարաբերական կարևորությունից ելնելով տեսակարար կշիռների որոշումն է: Նման մոտեցումը հնարավորությունը կտա ստանալ վերափոխումների առավել համակողմանի գնահատական՝ բարեփոխումների արդյունքներին համարժեք պատկերի արտացոլման, ընթացքի ճշգրտման և նպատակային քաղաքականության իրականացման համար:

Ստորև մեր կողմից ներկայացվում է այդպիսի մի մեթոդի լրամշակված տարբերակ, որի առանցքում վիճակագրական բազմաչափ տվյալների գործոնային

վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների մասնակի ցուցանիշների տեսակարար կշիռների որոշումն է: Գործոնային վերլուծությունը լայն տիրույթ է ապահովում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների գնահատման մեթոդաբանության ձևափոխման համար¹²⁶: Մասնավորապես՝ գործոնային վերլուծության մեթոդը հնարավորություն է տալիս իրականացնել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ցուցանիշների ընդհանրացում՝ միասնական գնահատականի շրջանակներում՝ հաշվի առնելով բաղադրիչ ցուցանիշներից յուրաքանչյուրի հարաբերական կարևորությունը:

Հետագուտվող խնդրի շրջանակներում կարևորագույն տեղեկատվություն են պարունակում գործոնային վերլուծության ընդհանրությունների ցուցանիշները: Դրանք ցույց են տալիս, թե վերլուծության մեջ դիտարկվող ելակետային ցուցանիշի դիսպերսիայի որ մասն է բացատրվում առաջարկվող ցուցանիշների համախմբությամբ: Այսպես՝ ինչքան բարձր է դրա արժեքը, այնքան դրան համապատասխանող ցուցանիշը մեծ դերակատարում ունի գործոնային համակարգի ձևավորման մեջ: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով, ընդհանրությունների ցուցանիշների աղյուսակի արժեքները կարելի է օգտագործել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի բաղադրիչ ցուցանիշների կարևորությունը արտացոլող կշռային գործակիցները ստանալու համար: Այսպես՝ ընդհանրությունների ցուցանիշների արժեքները նորմավորելով այնպես, որ դրանց գումարը հավասար լինի 1-ի, կունենանք դիտարկվող ցուցանիշներից յուրաքանչյուրի հարաբերական կարևորությունից բխող կշռային գործակիցներ: Ստացված կշռային գործակիցների և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների մասնակի ցուցանիշների արժեքների հիման վրա էլ կարող ենք դուրս բերել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական գնահատականը, որը կարող ենք ներկայացնել հետևյալ տեսքով.

$$y = \sum_{i=1}^n w_i x_i, \quad i = 1, 2, \dots, n, \quad (3.2.1.)$$

որտեղ y -ը սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական գնահատական է, x_i -ը i -րդ ոլորտի վերափոխումների մակարդակի գնահատականներն են, իսկ w_i -ը՝ դրանց տեսակարար կշիռները: Հարկ է նշել, որ վերափոխումների բոլոր x_i գնահատականները պետք է ունենան միևնույն չափողականությունը և

¹²⁶Գործոնային վերլուծությանը առավել մանրամասն անդրադարձել ենք ատենախոսության 2.1. պարագրաֆում:

ուղղվածությունը, ուստի համապատասխան հաշվարկներում դրանք ներառելուց առաջ անհրաժեշտ է իրականացնել որոշակի նորմավորում:

Այսպես, եթե ելակետային x_i ցուցանիշը համապատասխան y ընդհանրական գնահատականի հետ կապված է մոնոտոն աճող կախվածությամբ (այսինքն x_i -ի բարձր արժեքը վկայում է դրական տեղաշարժերի մասին), ապա $\tilde{X}_i$ նորմավորված փոփոխականը կհաշվարկվի հետևյալ բանաձևով¹²⁷.

$$\tilde{X}_i = \frac{x_i - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} \quad (3.2.2.)$$

որտեղ $\tilde{X}_i$ - տվյալ երկրի՝ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ցուցանիշի նորմավորված արժեքն է, x_i - տվյալ երկրի՝ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ցուցանիշի փաստացի արժեքը, $x_{\max}$ -ը և $x_{\min}$ -ը տվյալ երկրի՝ ելակետային x_i ցուցանիշի համապատասխանաբար առավելագույն և նվազագույն արժեքներն են:

Եթե ելակետային x_i ցուցանիշը վերլուծվող y ընդհանրական գնահատականի հետ կապված է մոնոտոն նվազող կախվածությամբ, այսինքն x_i -ի բարձր արժեքը վկայում է բացասական տեղաշարժերի մասին, ապա $\tilde{X}_i$ նորմավորված չափանիշը կարելի է հաշվարկել հետևյալ կերպ¹²⁸.

$$\tilde{X}_i = \frac{x_{\max} - x_i}{x_{\max} - x_{\min}} \quad (3.2.3.)$$

Այսպիսով, նորմավորման արդյունքում ստացված վերափոխումների մասնակի գնահատականների արժեքների և տեսակարար կշիռների արտադրյալը հանրագումարի բերելով կարող ենք դուրս բերել վերափոխումների ընդհանրական համաթիվը:

Ներկայացված մոտեցման հիման վրա ձևավորել ենք սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթիվը և գնահատել 110 երկրների սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքները (տե՛ս աղյուսակ 3.2.1):

¹²⁷Տե՛ս Айвазян С.А., Анализ качества и образа жизни населения, эконометрический подход, ЦЭМИ РАН, М.: Наука 2012, էջ 84:

¹²⁸Տե՛ս Айвазян С.А., նշվ. աշխ., էջ 84:

Աղյուսակ 3.2.1. Վերլուծության մեջ ընդգրկված երկրները¹²⁹

Աֆղանստան	Խորվաթիա	Լիբերիա	Սաուդյան Արաբիա
Ալբանիա	Կուբա	Լիբիա	Սենեգալ
Ալժիր	Չեխիա	Լիտվա	Սերբիա
Անգոլա	Դոմինիկյան Հանր.	Մակեդոնիա	Սիերա Լեոնե
Արգենտինա	Էկվադոր	Մադագասկար	Սինգապուր
Հայաստան	Եգիպտոս	Մալավի	Սլովակիա
Ադրբեջան	Էլ Սալվադոր	Մալայզիա	Սլովենիա
Բահրեյն	Էրիթրեա	Մալի	Հարավաֆր. Հանր.
Բանգլադեշ	Էստոնիա	Մեքսիկա	Հվ. Կորեա
Բելառուս	Եթովպիա	Մոլդովա	Շրի Լանկա
Բենին	Վրաստան	Մոնղոլիա	Սուդան
Բոլիվիա	Գանա	Մարոկկո	Տաջիկստան
Բոսնիա և Հերց.	Գվատեմալա	Մոզամբիկ	Տանզանիա
Բոթսվանա	Գվինեա	Նամիբիա	Թաիլանդ
Բրազիլիա	Հաիթի	Նեպալ	Տոգո
Բուլղարիա	Հոնդուրաս	Նիկարագուա	Թունիս
Բուրկինա Ֆասո	Հունգարիա	Նիգեր	Թուրքիա
Բուրունդի	Հնդկաստան	Նիգերիա	Թուրքմենստան
Կամբոջա	Ինդոնեզիա	Պակիստան	Ուգանդա
Կամերուն	Իրան	Նոր Գվինեա	Ուկրաինա
Կենտր. Աֆրիկայի Հանր.	Իրաք	Պարագվայ	Ուրուգվայ
Չադ	Հորդանան	Պերու	Ուզբեկստան
Չիլի	Ղազախստան	Ֆիլիպիններ	Վենեսուելա
Չինաստան	Քենիա	Լեհաստան	Վիետնամ
Կոլումբիա	Ղրղզստան	Ռումինիա	Եմեն
Կոնգոյի Ժող. Հանր.	Լատս	Ռուսաստան	Ջամբիա
Կոստա Ռիկա	Լատվիա	Ռուանդա	Ջիմբաբվե
Կոդ դի վուար	Լիբանան		

Որպես սոցիալ-տնտեսական ընդհանրական համաթվի ցուցանիշներ դիտարկել ենք Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների համաթվերի բաղադրիչները: Դրանց ընտրությունը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Առաջին հերթին, Բերթելսման հիմնադրամը գնահատում է զարգացող և անցումային տնտեսությամբ երկրներում իրականացրած վերափոխումները, հետևապես երկրների միջև

¹²⁹Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների հիման վրա:

համեմատություններն առավել համադրելի են դառնում: Երկրորդ հերթին, Բերթելսման հիմնադրամի նպատակը շուկայական տնտեսակարգի ձևավորմանն ուղղված վերափոխումների արդյունքների գնահատումն է: Մինչդեռ համաթվերի մեծ մասի հետազոտության օբյեկտը հասարակական կյանքի առանձին ոլորտներն են, մասնավորապես՝ տնտեսական ազատությունը, գործարարությամբ զբաղվելու դյուրինությունը, ժողովրդավարական ինստիտուտների, մարդկային զարգացման և կոռուպցիայի մակարդակը: Եվ վերջապես, Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների համաթվերի բաղադրիչները, մեր կարծիքով, տնտեսական և կառավարման ոլորտներում իրականացրած բարեփոխումների առավել համալիր և համակողմանի գնահատականներ են: Դրանք ընդգրկում են վերափոխումների տարբեր ուղղություններ՝ հաշվի առնելով ինչպես արտաքին առևտրի ազատականացումը, ազատ մրցակցությունը, սոցիալական, ինստիտուցիոնալ բարեփոխումները, այնպես էլ վերափոխումների կառավարման արդյունավետությունը, կառավարության կողմից ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, կառավարման ներուժը, վերափոխումների քաղաքականության գերակայությունները:

Վերոնշյալ առավելություններով հանդերձ, ինչպես արդեն նշել ենք, Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների համաթվերը ունեն նմանատիպ այլ համաթվերին բնորոշ մեթոդական թերություն: Մասնավորապես՝ համաթվերում բոլոր բաղադրիչները կշռվում են հավասարապես: Ավելին՝ Բերթելսման հիմնադրամը երկրները վարկանիշավորում է ըստ Կարգավիճակային և Կառավարման համաթվերի, սակայն բացակայում է երկրների միասնական վարկանիշավորումը: Հետևապես, Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների համաթվերը մեր կողմից առաջարկվող մեթոդական ձևափոխությունների կիրառման լայն տիրույթ են ապահովում:

Այսպիսով, վերը նշվածը հաշվի առնելով, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի բաղադրիչները վերցրել ենք Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների համաթվերի ցուցանիշների համակարգից: Քանի որ մեր հետազոտության նպատակը վերափոխումների սոցիալ-տնտեսական արդյունքների գնահատումն է, այդ իսկ պատճառով, Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների ցուցանիշների հավաքածուից առանձացրել ենք այն

գնահատականները, որոնք բնութագրում են վերափոխումների սոցիալական և տնտեսական դիտակետերը: Դրանք են¹³⁰

- ✓ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ,
- ✓ շուկա և մրցակցություն,
- ✓ արժույթային և գնային կայունություն,
- ✓ սեփականության իրավունքի պաշտպանություն,
- ✓ բարեկեցության մակարդակ,
- ✓ տնտեսության նկարագիր,
- ✓ կայունություն,
- ✓ քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում:
- ✓ վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան,
- ✓ կառավարման ներուժ,
- ✓ ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում,
- ✓ համաձայնության ձեռքբերում,
- ✓ միջազգային համագործակցություն:

Հարկ է նշել, որ բոլոր ցուցանիշները ունեն նույն չափողականությունը և նորմավորված են 0-10 միջակայքում: Ընդհանուր առմամբ, վերոնշյալ բոլոր ցուցանիշների բարձր արժեքները արտացոլում են համապատասխան ոլորտի դրական տեղաշարժերը, բացառությամբ՝ վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան ցուցանիշի: Այսպես՝ ինչքան մեծ է վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան ցուցանիշի արժեքը, այնքան դժվար է կառավարել վերափոխումների գործընթացը տվյալ երկրում: Այսինքն, վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան ցուցանիշի ուղղվածությունը տարբեր է: Հետևապես, ցուցանիշների համադրելիությունը պահպանելու համար վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան ցուցանիշը ձևափոխել ենք (3.2.3) բանաձևի օգնությամբ:

Վերլուծության ելակետային քայլը սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները գնահատող ցուցանիշների միավորումն է վերափոխումների ընդհանրական համաթվում: Այս առումով, կարևորագույն խնդիրը սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ցուցանիշների տեսակարար կշիռների որոշումն է: Ինչպես արդեն

¹³⁰ Զուգանիշների մանրամասն նկարագրությունը ներկայացված է հավելված 1.-ում:

նշել ենք, այս խնդիրը մեր կողմից լուծվել է գործոնային վերլուծության գործիքակազմի կիրառման միջոցով¹³¹:

Ստորև բերված են գործոնային վերլուծության արդյունքները, որոնցից առանցքայինը ընդհանրությունների ցուցանիշն է: Ինչպես արդեն նշեցինք, այն ցույց է տալիս ելակետային ցուցանիշներից յուրաքանչյուրի դերակատարությունը ձևավորված գործոնային համակարգում: Ուստի, ընդհանրությունների ցուցանիշները կարող ենք օգտագործել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի բաղադրիչ ցուցանիշների տեսակարար կշիռները դուրս բերելու համար: Այս մոտեցման հիման վրա կունենանք սոցիալ-տնտեսական համաթվի բաղադրիչ ցուցանիշներից յուրաքանչյուրի հարաբերական կարևորությունը արտացոլող կշռային գործակիցներ (տե՛ս աղյուսակ 3.2.2):

Աղյուսակ 3.2.2. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի ցուցանիշների կշռային գործակիցները¹³²

Ցուցանիշ	Տեսակարար կշիռը
Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում	0,07
Սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ	0,084
Շուկա և մրցակցություն	0,077
Արժույթային և գնային կայունություն	0,068
Սեփականության իրավունքի պաշտպանություն	0,074
Բարեկեցության մակարդակ	0,085
Տնտեսության նկարագիր	0,051
Կայունություն	0,083
Վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան	0,083
Կառավարման ներուժ	0,083
Ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում	0,079
Համաձայնության ձեռքբերում	0,082
Միջազգային համագործակցություն	0,081

Աղյուսակ 3.2.2.-ում ամփոփված կշռային գործակիցների և համապատասխան ելակետային ցուցանիշների արժեքների արտադրյալը հանրագումարի բերելով ստացել ենք սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթիվը, որը ելնելով իր բովանդակությունից, կարելի է դիտարկել որպես սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների գնահատական:

¹³¹Գործոնային վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս դուրս բերել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները բնութագրող անբացահայտ գործոնները:

¹³²Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Ստորև ներկայացված է 110 երկրների համար հաշվարկված սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի արժեքը (տե՛ս աղյուսակ 3.2.3):

Աղյուսակ 3.2.3. Վերլուծության մեջ ընդգրկված երկրների վարկանիշն ըստ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի՝ 2016թ.¹³³

<i>Երկիրը</i>	<i>Վարկանիշը</i>	<i>Համաթվի արժեքը</i>	<i>Երկիրը</i>	<i>Վարկանիշը</i>	<i>Համաթվի արժեքը</i>	<i>Երկիրը</i>	<i>Վարկանիշը</i>	<i>Համաթվի արժեքը</i>
Էստոնիա	1	9,19	Ֆիլիպիններ	38	6	Մալի	75	4,81
Չեխիա	2	9,14	Բոլիվիա	39	5,89	Կուբա	76	4,71
Ուրուգվայ	3	8,97	Թունիս	40	5,86	Կոդ դի վուար	77	4,7
Լիտվա	4	8,94	Շրի Լանկա	41	5,81	Մոզամբիկ	78	4,7
Լեհաստան	5	8,94	Բոսն. և Հերց.	42	5,8	Տոգո	79	4,68
Սլովենիա	6	8,64	Մոլդովա	43	5,76	Նիգեր	80	4,67
Սլովակիա	7	8,63	Ուգանդա	44	5,75	Բուրկինա Ֆասո	81	4,67
Չիլի	8	8,53	Սենեգալ	45	5,69	Նոր Գվինեա	82	4,64
Հվ.Կորեա	9	8,49	Չինաստան	46	5,67	Սիերա Լեոնե	83	4,61
Լատվիա	10	8,38	Հորդանան	47	5,61	Մադագասկար	84	4,56
Կոստա Ռիկա	11	8,04	Հայաստան	48	5,58	Բելառուս	85	4,41
Սինգապուր	12	8,04	Ուկրաինա	49	5,53	Կամերուն	86	4,21
Խորվաթիա	13	7,73	Բահրեյն	50	5,5	Նիգերիա	87	4,15
Բոթսվանա	14	7,56	Հոնդուրաս	51	5,45	Լաոս	88	4,11
Ռումինիա	15	7,49	Ղազախստան	52	5,45	Նեպալ	89	4,1
Բուլղարիա	16	7,46	Թաիլանդ	53	5,43	Անգոլա	90	4,02
Բրազիլիա	17	7,44	Բենին	54	5,35	Բուրունդի	91	3,94
Սերբիա	18	7,2	Լիբանան	55	5,33	Կամբոջա	92	3,92
Հունգարիա	19	7,18	Նիկարագուա	56	5,32	Իրաք	93	3,75
Թուրքիա	20	7,13	Էկվադոր	57	5,29	Վենեսուելա	94	3,71
Մալայզիա	21	6,83	Քենիա	58	5,27	Պակիստան	95	3,69
Մակեդոնիա	22	6,8	Ղրղզստան	59	5,26	Տաջիկստան	96	3,52
Հարավաֆր. Հանր.	23	6,76	Վիետնամ	60	5,26	Թուրքմենստան	97	3,48
Էլ Սալվադոր	24	6,74	Չամբիա	61	5,22	Եթովպիա	98	3,41
Նամիբիա	25	6,53	Ալժիր	62	5,21	Զիմբաբվե	99	3,32
Կոլումբիա	26	6,48	Ռուանդա	63	5,15	Իրան	100	3,22
Պերու	27	6,45	Սաուդյ.Արաբիա	64	5,12	Եմեն	101	3,18
Ալբանիա	28	6,41	Ռուսաստան	65	5,08	Ուզբեկստան	102	3,17
Գանա	29	6,34	Լիբերիա	66	5,02	Հաիթի	103	3,16
Հնդկաստան	30	6,24	Տանզանիա	67	4,98	Չադ	104	3,03
Մեքսիկա	31	6,2	Մարոկկո	68	4,95	Կենտր. Աֆրիկայի Հանր.	105	3
Մոնղոլիա	32	6,12	Բանգլադեշ	69	4,94	Աֆղանստան	106	2,93
Պարագվայ	33	6,09	Մալավի	70	4,9	Լիբիա	107	2,82
Դոմինիկյ.Հանր.	34	6,07	Գվատեմալա	71	4,84	Կոնգոյի Ժող. Հանր.	108	2,69

¹³³ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Երկիրը	Վարկա- նիշը	Համաթվի արժեքը	Երկիրը	Վարկա- նիշը	Համաթվի արժեքը	Երկիրը	Վարկա- նիշը	Համաթվի արժեքը
Ինդոնեզիա	35	6,07	Ադրբեջան	72	4,82	Սուդան	109	2,21
Արգենտինա	36	6,04	Գվինեա	73	4,82	Էրիթրեա	110	1,29
Վրաստան	37	6	Եգիպտոս	74	4,81			

Ստացված արդյունքներից ելնելով՝ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվով, հետազոտվող երկրների շարքում առաջատարը Էստոնիան է: Աղյուսակ 3.2.3.-ի տվյալները վկայում են, որ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները բարձր արդյունք են ապահովել նաև Ուրուգվայում, Չեխիայում, Լիտվայում, Լեհաստանում, Սլովենիայում, Սլովակիայում: Կարելի է նկատել, որ վարկանիշային աղյուսակում ցածր տեղ են զբաղեցնում հիմնականում աֆրիկյան երկրները, ինչպես նաև Տաջիկստանը Թուրքմենստանը, Ուզբեկստանը և այլն:

Ինչ վերաբերվում է Հայաստանին, ապա 110 երկրների շարքում զբաղեցնում է 48-րդ տեղը՝ առաջ անցնելով Ռուսաստանից, Ադրբեջանից, Իրանից, սակայն զիջելով հարևան Վրաստանին և Թուրքիային:

Հետազոտական հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև մշակված համաթվի արժեքների շարժընթացի վերլուծությունը: Այդ նպատակով նմանատիպ հաշվարկներ են արվել նաև 2003-2014 թվականների առանձին ժամանակահատվածների համար (տե՛ս հավելված 9):

Դիտարկվող ժամանակահատվածում աննախադեպ բարձր արդյունք է արձանագրել Վրաստանը, որը 2003թ.-ի վարկանիշի 88-րդ տեղից 2016թ.-ին տեղաշարժվել է 37-րդ տեղը: Հատկանշական է, որ 2003թ.-ի նկատմամբ նշանակալի առաջընթաց են արձանագրել թույլ զարգացած տնտեսություն ունեցող այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Պարագվայը, Լիբերիան, Գվինեան, Ռուանդան, Մալավին, Տոգոն, Գանան, Ալժիրը:

Ուշագրավ է նաև այն, որ հետազոտության արդյունքների համաձայն՝ 2016թ.-ին 2003թ.-ի նկատմամբ հետընթաց են արձանագրել մի կողմից «առաջին սերնդի» լրջագույն վերափոխումներ արձանագրած երկրները, որոնք կանգնած են շուկայական տնտեսակարգի ձևավորման և ինստիտուտների կայացման հիմնախնդրի առջև, մյուս կողմից՝ «երկրորդ սերնդի» վերափոխումներ իրականացնող երկրները, որոնք տնտեսապես ավելի գործուն համակարգ ունեն, սակայն տարբեր պատճառներով ցանկալի արդյունք չեն արձանագրել: Կարելի է նկատել, որ առաջին խմբում հիմնականում տեղ են գտել սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակ

ունեցող աֆրիկյան երկրները, ինչպես նաև Թաիլանդը, Կամբոջան, Բահրեյնը, Բանգլադեշը, Պակիստանը, իսկ երկրորդ խմբում՝ նախկին խորհրդային հանրապետությունների մեծ մասը (Ռուսաստանը, Հայաստանը, Ադրբեջանը, Ուզբեկստանը, Ուկրաինան, Բելառուսը, Տաջիկստանը):

Զարգացող երկրների վերափոխումների քաղաքականության հիմնական թերությունների վերհանումը կապված է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների առանձին ուղղությունների համար ստացված գնահատականների պատշաճ ուսումնասիրության հետ: Մինչ արդյունքները ներկայացնելը, նշենք, որ վերափոխումների ցուցանիշները պայմանականորեն բաժանվել են երկու խմբի: Առաջինը նկարագրում է վերափոխումների կարգավիճակային (օրինակ՝ շուկա և մրցակցություն, սեփականության իրավունքի պաշտպանություն, բարեկեցության մակարդակ), երկրորդը՝ վերափոխումների կառավարման դիտակետերը (օրինակ՝ վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան, կառավարման ներուժ, ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում):

Ստորև դիտարկենք ըստ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի առանձին երկրների արժեքների փոփոխությունը:

Հատկանշական է, որ ըստ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի կարգավիճակային բաղադրիչի՝ 2016թ.-ին 2003թ.-ի նկատմամբ զգալի առաջընթաց են արձանագրել 110 երկրներից 52-ը, այդ թվում՝ Վրաստանը, Չինաստանը, Մոլդովան, Լիբերիան, Մալավին: Մինդեռ, 2016թ.-ին բազիսային տարվա (2003թ.-ի) նկատմամբ վարկանիշային դիրքի նշանակալի անկում են գրանցել Պակիստանը, Իրանը, Լիբիան, Մալին, Ռուսաստանը, Բահրեյնը, Սենեգալը, Սուդանը, Վենեսուելան, Մարոկկոն (տե՛ս հավելված 10): Սա արտացոլում է այն իրողությունը, որ վերջին տարիներին այս երկրների կառավարությունները թերացել են մրցակցության միջավայրի բարելավման, արտաքին առևտրի ազատականացման, գների և արժույթի կայունության ապահովման, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման, տնտեսության կայուն զարգացման ուղղությամբ նպատակային քաղաքականության իրագործման հարցում:

Ինչ վերաբերվում է վերափոխումների ընդհանրական համաթվի կառավարման բաղադրիչին, ապա կարելի է նկատել, որ այս ցուցանիշով հետընթաց արձանագրած երկրները ավելի շատ են՝ առաջընթաց գրանցած երկրների համեմատությամբ:

Մասնավորապես՝ աչքի է ընկնում զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող երկրների՝ Թաիլանդի, Մալիի, Տանզանիայի, Մոզամբիկի, Պակիստանի, Վենեսուելայի Նիգերիայի դիրքի արձանագրած հետընթացը (տե՛ս հավելված 11): Հարկ է նշել, որ մեր կողմից մշակված մեթոդական մոտեցմամբ հաշվարկված կառավարման համաթիվը առավել տեսանելի է դարձնում նաև նախկին խորհրդային հանրապետություններից մի քանիսի՝ Տաջիկստանի, Ադրբեջանի, Ուզբեկստանի, Ռուսաստանի, Հայաստանի, Բելառուսի կառավարությունների բացթողումները պետական քաղաքականության իրականացման, գերակայությունների սահմանման, վերափոխումների իրագործման բարդության և ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման, կոռուպցիայի դեմ պայքարի ոլորտներում:

Ստացված արդյունքներից կարելի է եզրակացնել նաև, որ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի կառավարման բաղադրիչով առաջատար երկրների (Ուրուգվայ, Էստոնիա, Լեհաստան, Լիտվա, Չիլի, Չեխիա) կառավարությունները առավել նպատակային վերափոխումներ են իրականացրել: Այս երկրների կառավարությունները սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ իրականացնելիս համաձայնություն են ձեռք բերել հասարակական տարբեր խմբերի միջև, ակտիվ համագործակցել միջազգային կառույցների և արտասահմանյան գործընկերների հետ: Ընդ որում, առանձին երկրներում, մասնավորապես՝ Սինգապուրում և Էստոնիայում վերափոխումների կառավարման ավելի լավ արդյունքներ են արձանագրվել, քանի որ այս երկրների կառավարություններին հաջողվել է անհամեմատ բարձր արդյունավետությամբ օգտագործել երկրում առկա մարդկային, ֆինանսական և կազմակերպչական ռեսուրսները:

Հարկ է նշել, որ վերափոխումների կառավարման բարդությունը մեծապես պայմանավորված է նաև ազգային, կրոնական առանձնահատկություններով: Այսպես՝ ստացված արդյունքները վկայում են, որ Չեխիայում, Սլովենիայում, Լիտվայում, Լեհաստանում վերափոխումների գործընթացն առավել հեշտ է ղեկավարել, ի տարբերություն աֆրիկյան երկրների, որտեղ վերափոխումները դժվար կառավարելի են՝ կարծրացած ավանդույթների, ազգային, կրոնական և սոցիալական առանձնահատկությունների պատճառով:

Այսպիսով, վերափոխումների կառավարման բաղադրիչով ցածր տեղ զբաղեցրած երկրների կառավարությունները վերափոխումների նպատակների,

գերակայությունների հստակեցման, իրականացման գործընթացի կառավարման, հասարակական տարբեր խմբերի շահերի փոխհամաձայնեցման լրջագույն խնդիրների հետ են բախվում: Նկատենք, որ այս երկրներում վերափոխումների գործընթացն տարածայնությունների ալիք է բարձրացնում հասարակական տարբեր խմբերի կողմից և ուղեկցվում ազգային, կրոնական և սոցիալական բախումներով:

Այսպիսով, մեր կողմից մշակված մեթոդական մոտեցման կիրառումը հնարավորություն է տալիս իրականացնել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների համակողմանի գնահատում ընդհանրական համաթվի միջոցով: Նկարագրված մեթոդական մոտեցման կարևորագույն առանձնահատկությունը գործոնային վերլուծության արդյունքում համաթվի բաղադրիչների հարաբերական կարևորությունից ելնելով տեսակարար կշիռների որոշումն է: Այն հետազոտական լայն տիրույթ է ապահովում վերափոխումների արդյունքների քանակական գնահատման, համեմատական վերլուծության, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականության խորացման հնարավորությունների ու հիմնական բացթողումների բացահայտման համար:

Վերափոխումների առավել ամբողջական և խորը գնահատման նպատակով փորձ է արվել զարգացող տնտեսությամբ երկրները դասակարգել ըստ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների առանձին դիտակետերը նկարագրող համաթվերի: Այդ նպատակով կիրառել ենք կլաստերային վերլուծության գործիքակազմը, որը հնարավորություն է տալիս սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների գնահատականների հիման վրա առանձնացնել միմյանցից հեռացված երկրների խմբերը: Հիշեցնենք, որ ատենախոսության երկրորդ գլխում, նմանատիպ վերլուծություն է իրականացվել վերափոխումների մասնակի ցուցանիշների հիման վրա: Այժմ, երկրների դասակարգումն իրականացվում է վերափոխումների տարբեր ուղղությունները բնութագրող առանձին համաթվերի հիման վրա:

Մասնավորապես՝ վերլուծության մեջ դիտարկել ենք ինչպես մեր կողմից մշակված սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ստացված ընդհանրական համաթիվը, այնպես էլ միջազգային կառույցների կողմից մշակվող՝ կոռուպցիայի ընկալման, գործարարությամբ զբաղվելու, մարդկային զարգացման, ժողովրդավարության համաթվերը:

Աղյուսակ 3.2.4.-ում ներկայացված է վերլուծության մեջ ընդգրկված 108 երկիր:

Աղյուսակ 3.2.4. Կլաստերային վերլուծության մեջ ընգրկված երկրների ցանկը¹³⁴

Աֆղանստան	Կոդ դի վուար	Լիբանան	Ռուանդա
Ալբանիա	Խորվաթիա	Լիբերիա	Սաուդյան Արաբիա
Ալժիր	Չեխիա	Լիբիա	Սենեգալ
Անգոլա	Դոմինիկյան Հանր.	Լիտվա	Սերբիա
Արգենտինա	Էկվադոր	Մակեդոնիա	Սիերա Լեոնե
Հայաստան	Եգիպտոս	Մադագասկար	Սինգապուր
Ադրբեջան	Էլ Սալվադոր	Մալավի	Սլովակիա
Բահրեյն	Էրիթրեա	Մալայզիա	Սլովենիա
Բանգլադեշ	Էստոնիա	Մալի	Հարավաֆր. Հանր.
Բելառուս	Եթովպիա	Մեքսիկա	Հվ. Կորեա
Բենին	Վրաստան	Մոլդովա	Շրի Լանկա
Բոլիվիա	Գանա	Մոնղոլիա	Սուդան
Բոսնիա և Հերց.	Գվատեմալա	Մարոկկո	Տաջիկստան
Բոթսվանա	Գվինեա	Մոզամբիկ	Տանզանիա
Բրազիլիա	Հաիթի	Նամիբիա	Թաիլանդ
Բուլղարիա	Հոնդուրաս	Նեպալ	Տոգո
Բուրկինա Ֆասո	Հունգարիա	Նիկարագուա	Թունիս
Բուրունդի	Հնդկաստան	Նիգեր	Թուրքիա
Կամբոջա	Ինդոնեզիա	Նիգերիա	Ուգանդա
Կամերուն	Իրան	Պակիստան	Ուկրաինա
Կենտր. Աֆրիկայի Հանր.	Իրաք	Նոր Գվինեա	Ուրուգվայ
Չադ	Հորդանան	Պարագվայ	Ուզբեկստան
Չիլի	Ղազախստան	Պերու	Վենեսուելա
Չինաստան	Քենիա	Ֆիլիպիններ	Վիետնամ
Կոլումբիա	Ղրղզստան	Լեհաստան	Եմեն
Կոնգոյի Ժող. Հանր.	Լատու	Ռումինիա	Համբիա
Կոստա Ռիկա	Լատվիա	Ռուսաստան	Հիմբաբվե

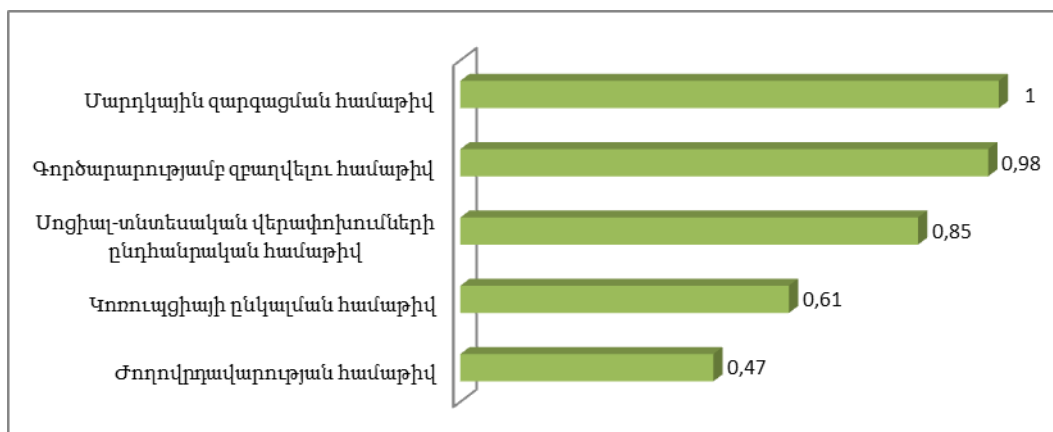
Օգտագործվել է կլաստերացման երկփուլանի մեթոդը: Առանձնացվել են երկու կլաստերներ. մեծ թվով երկրներ ընդգրկված են երկրորդ, իսկ մնացածը՝ առաջին կլաստերում (տե՛ս աղյուսակ 3.2.5):

¹³⁴Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>), Համաշխարհային բանկի (<http://www.doingbusiness.org/data>), Թրանսպարենսի Ինթերնեշնլ (Transparency International, <https://www.transparency.org/>) հակակոռուպցիան կենտրոնի, ՄԱԿ-ի (<http://hdr.undp.org/en/data>), The Economist Intelligence Unit-ի (<https://www.eiu.com/topic/democracy-index>) տվյալների հիման վրա:

Աղյուսակ 3.2.5. Երկրների թիվն ըստ կլաստերների 2016թ.¹³⁵

	Կլաստեր 1	Կլաստեր 2
Երկրների թիվը	48	60

Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ ստացված արդյունքների համաձայն՝ կլաստերների առանձնացման համար կարևորագույն ցուցանիշներն են մարդկային զարգացման համաթիվը, գործարարությամբ զբաղվելու և մեր առաջարկած սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթիվը: Եթե մյուս համաթվերի դեպքում ակնհայտ չեն ըստ երկրների սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների տարբերակումները, և դա, ինչ որ առումով, հանգեցնում է երկրների վերափոխումների արդյունքների համահարթեցման, ապա մարդկային զարգացման համաթիվը, գործարարությամբ զբաղվելու և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվերն առավել տեսանելի են դարձնում երկրների վերափոխումների արդյունքների տարբերությունները (տե՛ս գծապատկեր 3.2.1):

Գծապատկեր 3.2.1. Կլաստերների առանձնացման գործոնների կարևորության գնահատականները 2016թ.¹³⁶

Ձևավորված կլաստերների առանցքային բնութագրիչներից են դրանց վերջնական կենտրոնները: Վերջիններս ցույց են տալիս կլաստերներից

¹³⁵ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>), Համաշխարհային բանկի (<http://www.doingbusiness.org/data>), Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլ (Transparency International, <https://www.transparency.org/>) հակակոռուպցիան կենտրոնի, ՄԱԿ-ի (<http://hdr.undp.org/en/data>), The Economist Intelligence Unit-ի (<https://www.eiu.com/topic/democracy-index>) տվյալների:

¹³⁶ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>), Համաշխարհային բանկի (<http://www.doingbusiness.org/data>), Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլ (Transparency International, <https://www.transparency.org/>) հակակոռուպցիան կենտրոնի, ՄԱԿ-ի (<http://hdr.undp.org/en/data>), The Economist Intelligence Unit-ի (<https://www.eiu.com/topic/democracy-index>) տվյալների:

յուրաքանչյուրում ըստ առանձին համաթվերի արձանագրած միջին արժեքները: Հետևապես՝ կլաստերների վերջնական կենտրոնների վերլուծությունը ընդհանուր պատկերացում է տալիս կլաստերներից յուրաքանչյուրի բնույթի մասին: Այսպես՝ առաջին կլաստերը կարող ենք բնորոշել որպես համեմատաբար ցածր արդյունք գրանցած երկրների խումբ (տե՛ս աղյուսակ 3.2.6): Հետևապես, առաջին կլաստերին կարելի է տալ «հետնապահ» պայմանական անվանումը:

Ակնհայտ է, որ, ստացված արդյունքների համաձայն, ամենաբարձր արդյունք արձանագրած երկրները խմբավորվել են երկրորդ կլաստերում, հետևապես՝ նրան կարելի է տալ «առաջատար» բնորոշումը:

Աղյուսակ 3.2.6. Կլաստերների նկարագիրը 2016թ.¹³⁷

Համաթիվ	Կլաստեր 1	Կլաստեր 2
Մարդկային զարգացման համաթիվ	0,52	0,75
Գործարարությամբ զբաղվելու համաթիվ	48,75	68,29
Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթիվ	4,17	6,60
Կոռուպցիայի ընկալման համաթիվ	26,31	44,08
Ժողովրդավարության համաթիվ	3,93	6,02

Հարկ է նշել, որ կլաստերային վերլուծությունը հետազոտական լայն տիրույթ է ապահովում երկրների միջև համեմատություններ իրականացնելիս: Մասնավորապես՝ կլաստերների կազմի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առաջինում տեղ են գտել գործարար ակտիվության (գործարարությամբ զբաղվելու համաթվի միջին արժեքը 48,8 է), մարդկային ներուժի (մարդկային զարգացման համաթվի միջին արժեքը՝ 0,5) համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող երկրները, որտեղ դեռևս կայացած չեն ժողովրդավարական ինստիտուտները (ժողովրդավարության համաթվի միջին արժեքը՝ 3,9):

¹³⁷ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>), Համաշխարհային բանկի (<http://www.doingbusiness.org/data>), Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլ (Transparency International, <https://www.transparency.org/>) հակակոռուպցիան կենտրոնի, ՄԱԿ-ի (<http://hdr.undp.org/en/data>), The Economist Intelligence Unit-ի (<https://www.eiu.com/topic/democracy-index>) տվյալների:

Աղյուսակ 3.2.7. Երկրների կլաստերային պատկանելիությունը 2016թ.¹³⁸

Կլաստեր 1		Կլաստեր 2	
Աֆղանստան	Նեպալ	Ալբանիա	Լիբանան
Ալժիր	Նիկարագուա	Արգենտինա	Լիտվա
Անգոլա	Նիգեր	Հայաստան	Մակեդոնիա
Բանգլադեշ	Նիգերիա	Ադրբեջան	Մալայզիա
Բենին	Պակիստան	Բահրեյն	Մեքսիկա
Բուրկինա Ֆասո	Նոր Գվինեա	Բելառուս	Մոլդովա
Բուրունդի	Սենեգալ	Բոլիվիա	Մոնղոլիա
Կամբոջա	Սիերա Լեոնե	Բոսնիա և Հերց.	Մարոկկո
Կամերուն	Սուդան	Բոթսվանա	Նամիբիա
Կենտր. Աֆրիկայի Հանր.	Տաջիկստան	Բրազիլիա	Պարագվայ
Չադ	Տանզանիա	Բուլղարիա	Պերու
Կոնգոյի Ժող. Հանր.	Տոգո	Չիլի	Ֆիլիպիններ
Կոդ. դի վուար	Ուգանդա	Չինաստան	Լեհաստան
Եգիպտոս	Ուգրեկստան	Կոլումբիա	Ռումինիա
Էրիթրեա	Վենեսուելա	Կոստա Ռիկա	Ռուսաստան
Եթովպիա	Վիետնամ	Խորվաթիա	Ռուանդա
Գվատեմալա	Եմեն	Չեխիա	Սաուդյան Արաբիա
Գվինեա	Չիմբաբվե	Դոմինիկյան Հանր.	Սերբիա
Հաիթի		Էկվադոր	Սինգապուր
Հոնդուրաս		Էլ Սալվադոր	Սլովակիա
Իրան		Էստոնիա	Սլովենիա
Իրաք		Վրաստան	Հարավաֆր. Հանր.
Քենիա		Գանա	Հվ.Կորեա
Լաոս		Հունգարիա	Շրի Լանկա
Լիբերիա		Հնդկաստան	Թաիլանդ
Լիբիա		Ինդոնեզիա	Թունիս
Մադագասկար		Հորդանան	Թուրքիա
Մալավի		Ղազախստան	Ուկրաինա
Մալի		Ղրղզստան	Ուրուգվայ
Մոզամբիկ		Լատվիա	Ջամբիա

Առաջին կլաստերի կազմի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ գերակշռում են չիրացրած մարդկային ներուժ ունեցող և կոռուպցիոն երևույթների հետ

¹³⁸Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>), Համաշխարհային բանկի (<http://www.doingbusiness.org/data>), Թրանսպարենսի Ինթերնեշնլ (Transparency International, <https://www.transparency.org/>) հակակոռուպցիան կենտրոնի, ՄԱԿ-ի (<http://hdr.undp.org/en/data>), The Economist Intelligence Unit-ի (<https://www.eiu.com/topic/democracy-index>) տվյալների հիման վրա:

առավել հաճախ բախվող, մասնավորապես՝ թույլ զարգացած տնտեսությամբ երկրները: Ուստի՝ «հետնապահ» երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները դեռևս ցանկալի արդյունք չեն ապահովել:

Նույն մոտեցումը կիրառելով երկրորդ կլաստերում ընդգրկված երկրների նկատմամբ՝ կարող ենք փաստել, որ այստեղ ներառված են սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների տեսանկյունից բարձր արդյունք արձանագրած երկրները: Վերջիններս ակտիվ միջոցառումներ են իրականացրել կենսունակ շուկայական ինստիտուտների ձևավորման, ժողովրդավարության կայացման, մարդկային զարգացման, գործարարությամբ զբաղվելու սահմանափակումների վերացման, կոռուցիայի կրճատման ուղղությամբ: Տրամաբանական է, որ այս կլաստերում տեղ են գտել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքներով աչքի ընկնող երկրները, մասնավորապես՝ Սինգապուրը, Էստոնիան, Հունգարիան, Լեհաստանը, Հարավային Կորեան: Կարելի է նկատել, որ այս կլաստերում են ընդգրկված նաև նախկին խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում՝ Հարավային Կովկասի երեք հանրապետությունները (տե՛ս աղյուսակ 3.2.7): Չնայած այս երկրները կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ վերափոխումներ են նախաձեռնել, սակայն դեռևս ավարտուն տեսքի չեն հասցրել:

Այսպիսով, «առաջատար» կլաստերի վերափոխումների ընդհանրական գնահատականների միջին արժեքները կարելի է որոշակի վերապահումներով համարել նպատակակետ՝ «հետնապահ» կլաստերում ընդգրկված երկրների համար: Դրանից ելնելով՝ կլաստերային վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ևս մեկ կարևոր արդյունք ստանալու: Դիտարկելով «առաջատար» կլաստերում ըստ առանձին համաթվերի միջին արդյունքները՝ կարելի է բացահայտել առանձին երկրների վերափոխումների շեղման աստիճանը: Ստացված արդյունքները առանցքային նշանակություն ունեն որոշակի ոլորտներում վերափոխումների քաղաքականության ուղենիշների ընտրության տեսանկյունից: Այսպես՝ համադրելով ըստ առանձին համաթվերի «առաջատար» կլաստերի միջին արժեքները և ՀՀ համապատասխան գնահատականները՝ կարող ենք արձանագրել, որ միայն գործարարությամբ զբաղվելու համաթվով է Հայաստանը գերազանցում «առաջատար» կլաստերի միջին մակարդակը (տե՛ս աղյուսակ 3.2.8):

**Աղյուսակ 3.2.8. Լավագույն կլաստերի միջին արժեքներն ըստ համաթվերի՝
(2016թ.)¹³⁹**

Համաթիվ	«Առաջատար» կլաստերի միջին արժեք	Հայաստան
Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթիվ	6,60	5,58
Կոռուպցիայի ընկալման համաթիվ	44,08	35
Ժողովրդավարության համաթիվ	6,02	4
Գործարարությամբ զբաղվելու համաթիվ	68,29	73,63
Մարդկային զարգացման համաթիվ	0,75	0,733

Պատկերն այլ է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների, մարդկային զարգացման, կոռուպցիայի ընկալման և ժողովրդավարության համաթվերի դեպքում: Սա վկայում է այն մասին, որ ՀՀ Կառավարության կողմից ժողովրդավարական ինստիտուտների կայացման, հակակոռուպցիոն, մարդկային ներուժի իրացմանը և շուկայական ինստիտուտների ձևավորմանն ուղղված միջոցառումները դեռևս գոհացուցիչ չեն:

Այս համատեքստում տեղին է անդրադառնալ 2017թ.-ի հունիսին հրապարակված 2017-2022թթ. ՀՀ Կառավարության ծրագրին, որի համաձայն առաջիկա 4-5 տարիների նախատեսվում է գործարար միջավայրի և տնտեսական զարգացման այնպիսի քայլերի իրականացում, որոնց արդյունքում Հայաստանը կդիրքավորվի Համաշխարհային բանկի գործարարությամբ զբաղվելու վարկանիշում լավագույն 20 երկրների շարքում¹⁴⁰: Կարծում ենք՝ ՀՀ Կառավարության ծրագրում ներկայացված ուղղություններում ձեռնարկված վերափոխումները չեն կարող էականորեն նպաստել շուկայական տնտեսակարգի ձևավորման և կոռուպցիայի դեմ պայքարում առկա առանցքային խնդիրների լուծմանը: Մեր համոզմամբ, ՀՀ Կառավարությունը պետք է առավելապես շեշտադրի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների, կոռուպցիայի ընկալման, ժողովրդավարության վարկանիշներում դիրքի բարելավումը:

¹³⁹Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>), Համաշխարհային բանկի (<http://www.doingbusiness.org/data>), Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլ (Transparency International, <https://www.transparency.org/>) հակակոռուպցիան կենտրոնի, ՄԱԿ-ի (<http://hdr.undp.org/en/data>), The Economist Intelligence Unit-ի (<https://www.eiu.com/topic/democracy-index>) տվյալների:

¹⁴⁰Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության ծրագիր 2017-2022թթ., Եր., 2017, էջ 48, տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 2017 թվականի գործունեության միջոցառումների ծրագիրը և գերակա խնդիրները, Հավելված N2 ՀՀ Կառավարության 2017թ. հունվարի 12-ի N 122 – Ն որոշման, Երևան 2017, էջ 18:

Այսպիսով, մեր հետազոտության արդյունքները կարևոր նշանակություն ունեն հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների հիմնախնդիրների բացահայտման, պետական քաղաքականության ուղենիշների հստակեցման, գործիքների և մեխանիզմների ընտրության համար: Դրանց իրականացման գործնական հնարավորություններն էլ սերտորեն կապված են սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների այնպիսի քաղաքականության մշակման և իրագործման հետ, որը երկարաժամկետ հեռանկարում կնպաստի երկրի մարդկային ներուժի իրացմանը, կոռուպցիայի ծավալների կրճատմանը, շուկայական ինստիտուտների կայացմանը և տնտեսության մրցունակության մակարդակի բարձրացմանը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ատենախոսությունում զարգացող տնտեսությամբ երկրներում վերափոխումների արդյունքների գնահատման մեթոդական հիմնահարցերի վերհանման, դրանց լուծման և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականության բարելավման շրջանակներում իրականացրած վերլուծությունը թույլ է տալիս կատարել որոշակի եզրահանգումներ և ներկայացնել համապատասխան առաջարկություններ, որոնցից հիմնականներն են.

1. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները բազմագործոն, բազմաշերտ և փոխկապակցված բնույթ ունեն, ինչով պայմանավորված է բազմաթիվ սահմանումների առկայությունը:

Տեսական հետազոտությունների արդյունքների վրա հենվելով, պետք է նկատենք, որ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները շուկայական տնտեսակարգի ձևավորման գործընթացում տնտեսական հարաբերությունների և կապերի, տնտեսավարման համակարգի տարրերի և դրանց կառուցվածքների, սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության իրականացման գերակայությունների, միջոցների և ուղիների փոփոխություններն են, որոնք ուղղված են տնտեսության զարգացմանը: Այս առումով, չափազանց կարևոր նշանակություն է ստանում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներին ուղղված համապատասխան պետական քաղաքականության մշակումն ու կենսագործումը, որի առանցքում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների պարբերաբար գնահատումն է: Հարկ է նշել, որ մասնագիտական և հետազոտական շրջանակներում լայնորեն կիրառվում են սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքները գնահատող ընդհանրական ցուցանիշները: Սակայն տարբեր միջազգային կառույցների և հետազոտական կենտրոնների կողմից մշակվող և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքները գնահատող համաթվերի ձևավորման մեթոդական մոտեցումները գոհացուցիչ չեն կարող համարվել: Այս իմաստով, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական ցուցանիշների հաշվարկման մեթոդաբանության կատարելագործման հիմնահարցերը դեռևս շարունակում են մնալ օրակարգային: Մասնավորապես՝ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների գնահատման համաթվերի ճշնող մեծամասնության դեպքում մեթոդական հիմնական բացթողում է համարվում մի կողմից այն հանգամանքը, որ

դրանց մեծ մասը բնութագրում են միայն առանձին ուղղություններում իրականացրած սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները, մյուս կողմից՝ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական ցուցանիշների բաղադրիչները հավասար տեսակարար կշիռ ունեն ընդհանրական գնահատականի ձևավորման մեջ, ինչը անտեսում է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների տեսանկյունից բաղադրիչների նշանակալիության տարբեր աստիճանները: Այս հիմնախնդիրների լուծման համար էլ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների գնահատման նոր մոտեցումների կիրառման անհրաժեշտություն է առաջանում:

2. Վերջին երկու տասնամյակում զարգացող տնտեսությամբ երկրներում իրականացված վերափոխումների սկզբնական շրջանում (1990-1992թթ.) առանձնացվում էր վերափոխումների երկու մոդել, որոնցից առաջինի շրջանակներում շեշտադրվում էր խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցումը, ձեռնարկությունների վերակառուցումը, մրցակցային քաղաքականությունը, իսկ մյուսը՝ մասնավորեցումը և ազատականացումը: Հետագայում, 1993-2014թթ. զարգացող տնտեսությամբ 28 երկրներում վերափոխումներն իրականացվել են մեկ միասնական մոդելի շրջանակներում, որը վկայում է մեր կողմից դիտարկվող երկրների վերափոխումների քաղաքականության ընդհանրությունների մասին:

Հատկանշական է, որ 1993-2006թթ. զարգացող տնտեսությամբ երկրներում համեմատաբար քիչ կարևորություն է տրվել մրցակցային միջավայրի բարելավմանն ուղղված մրցակցային քաղաքականության մշակմանն ու կենսագործմանը: Մինչդեռ 2007-2014թթ. զարգացող տնտեսությամբ երկրների վերափոխումների քաղաքականությունում, հավասարապես կարևորվել են վերափոխումների քաղաքականության բոլոր բաղադրիչները (կազմակերպությունների մասնավորեցումը, ձեռնարկությունների վերակառուցումը, գների ազատականացումը, փոխարժեքի և առևտրի ազատականացումը, մրցակցային քաղաքականությունը): Հարկ է նշել, որ վերջին երկու տասնամյակում զարգացող տնտեսությամբ երկրներում վերափոխումների աշխուժացումը հիմնականում պայմանավորված էր միջազգային կառույցների անդամակցության համար պայմանների կատարման հետ, որը հաճախ ուղեկցվում է հանձնարականների պարզունակ տեղայնացմամբ: Արդյունքում՝ ակտիվորեն մեկնարկած վերափոխումները աստիճանաբար դանդաղեցին և վերջին տարիներին չունեցան իրենց տրամաբանական զարգացումը:

3. Ատենախոսությունում կլաստերային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ իրականացվել է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների մասնակի ցուցանիշների լայն հավաքածուի հիման վրա զարգացող երկրների դասակարգում և համեմատական վերլուծություն: Մասնավորապես՝ կլաստերային վերլուծության արդյունքում ձևավորված կլաստերների բնութագրիչներից ելնելով՝ առանձնացվել է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների՝ լավագույն, միջին և վատագույն արդյունք արձանագրած երկրների խմբեր: Այսպես՝ լավագույն կլաստերում գերակշռում են վերափոխումների համեմատաբար բարձր արդյունքներ արձանագրած, առավել կայացած և գործուն ինստիտուտներ, սոցիալ-տնտեսական զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակ ունեցող այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Սինգապուրը, Հարավային Կորեան, Լեհաստանը, Ռումինիան, Էստոնիան և այլն:

Նույն տրամաբանությամբ, միջին կլաստերում, տեղ են գտել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ նախաձեռնած և դեռևս ցածր արդյունքներ ապահովված երկրները, որտեղ շարունակվում են իրականացվել ինստիտուցիոնալ և կառուցվածքային վերափոխումներ: Այս խմբում են ընդգրկված Հայաստանը, Ռուսաստանը, Վրաստանը, Թուրքիան, Չինաստանը, Ուկրաինան և այլն:

Վատագույն կլաստերում գերակշռում են թերզարգացած ժողովրդավարական ինստիտուտներ ունեցող, սոցիալ-տնտեսական զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող երկրները, որտեղ դեռևս լայնամասշտաբ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների անհրաժեշտություն կա:

4. Ատենախոսությունում ներկայացվել է նաև սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների լավագույն արդյունք արձանագրած երկրների խմբի համար վերափոխումների ցուցանիշների շեմային արժեքները, որոնք ակնհայտորեն ցույց են տալիս տնտեսության ձևափոխությունների այն ուղղությունները, որտեղ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների քաղաքականության վերանայման անհրաժեշտություն կա: Այսպես՝ եթե Հայաստանի համար ժողովրդավարական ինստիտուտների ձևավորման, քաղաքական մասնակցության, ինչպես նաև քաղաքական և սոցիալական ինտեգրման ուղղություններում իրականացրած վերափոխումները կարելի է համարել բավարար, քանի որ այս վերափոխումների արդյունքները համապատասխանում են լավագույն արդյունք արձանագրած երկրների խմբի շեմային արժեքներին, ապա առավել մտահոգիչ է մրցակցային քաղաքականության,

կոռուպցիայի դեմ պայքարի, քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանությունը, կառավարության կողմից ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման և կայուն զարգացման ուղղությամբ իրականացրած վերափոխումների արդյունքները: Հետևապես, Հայաստանի տնտեսության մրցունակության մակարդակի բարձրացման և ներուժային հնարավորությունների յուրացման տեսանկյունից կարևորագույն նշանակություն ունի վերափոխումների հետևողական պետական քաղաքականության իրականացումը, որի առանցքում պետք է լինի մրցակցային միջավայրի ձևավորումը, մենաշնորհների դեմ պայքարը, անկախ դատական համակարգի ձևավորումը, վերափոխումների կառավարման արդյունավետության բարձրացումը, կառավարության կողմից ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, սովետային տնտեսության կրճատումն ու բնակչության կենսապայմանների բարելավումը:

5. Ատենախոսությունում գործոնային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ առանձնացվել են զարգացող երկրներում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների երկու մոդել՝ «ինստիտուցիոնալ» և «տնտեսական»: Առաջինը, բնութագրում է վերափոխումների այնպիսի մոդել, որի շրջանակներում շեշտադրվում են ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունությունը, քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանվածությունը, բնակչության ներգրավվածությունը քաղաքական գործընթացներին, ազատ և արդար ընտրությունները, անկախ դատական համակարգը, հասարակության տարբեր խմբերի միջև համաձայնությունները, միջազգային գործընկերների հետ համագործակցությունը: Հատկանշական է, որ վերափոխումների այս մոդելը հիմնականում տեղայնացվել է բարեկեցության համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ նախաձեռնած երկրներում, որոնց թվում են Ուրուգվայը, Չիլին, Սենեգալը, Նիգերը, Նամիբիան և այլն:

Վերափոխումների երկրորդ ուղղությունը նկարագրում է վերափոխումների այնպիսի մոդել, որի առանցքում բնակչության կենսապայմաններն են, սոցիալական նպատակային քաղաքականությունը, տնտեսության կայուն զարգացումը, դրամավարկային և հարկաբյուջետային հետևողական քաղաքականությունը, սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը, արժույթային և գնային կայունությունը: Այս մոդելը հիմնականում բնորոշ է սոցիալ-տնտեսական զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակ ունեցող, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների

ցանկալի արդյունք արձանագրած այնպիսի երկրներներին, ինչպիսիք են՝ Սինգապուրը, Սլովենիան, Հունգարիան, Չեխիան, Հարավային Կորեան:

Ուշագրավ է, որ որոշ երկրներ, մասնավորապես՝ Էստոնիան, Լեհաստանը, Լատվիան, Լիտվան վերափոխումների բարձր արդյունք են արձանագրել՝ հետևելով այսպես ասած վերափոխումների «հիբրիդային» մոդելին, որի շրջանակներում հաջողությամբ համակցել են «տնտեսական» և «ինստիտուցիոնալ» վերափոխումների մոդելների տարրերը:

6. Ատենախոսությունում որոշվել է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների տեսանկյունից չափանմուշային երկիրը՝ Սինգապուրը, և հաշվարկվել չափանմուշային երկրից մյուս զարգացող երկրների տնտեսական վերափոխումների «հետամնացության» չափը: Ստացված արդյունքների համաձայն՝ Հայաստանի՝ տնտեսական վերափոխումների արդյունքների տարբերությունը Սինգապուրից ավելի քիչ է, քան օրինակ՝ Ադրբեջանի, Իրանի, Ղազախստանի դեպքում, սակայն ավելի մեծ, քան՝ Ռուսաստանի, Վրաստանի և Թուրքիայի համար:

Ստացված արդյունքները կարևոր նշանակություն ունի երկարաժամկետում զարգացող տնտեսությամբ երկրների վերափոխումների առաջընթացի կամ հետընթացի և երկրի մրցակցային ներուժի օգտագործման աստիճանի գնահատման տեսանկյունից:

7. Ատենախոսությունում մշակվել է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների համալիր գնահատման մեթոդական մոտեցում, որի առանցքում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի բաղադրիչների հարաբերական կարևորության աստիճանից ելնելով դրանց տեսակարար կշիռների որոշումն է:

Վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի ցածր արժեք ունեցող երկրները կառավարության կողմից ռեսուրսների օգտագործման, հասարակության տարբեր խմբերի միջև անհամաձայնությունների կարգավորման, արտասահմանյան գործընկերների հետ համագործակցության, վերափոխումների կառավարման, վերափոխումների քաղաքականության գերակայությունների վերանայման կարիք ունեն:

Ուշագրավ է, որ հետազոտության արդյունքների համաձայն 2016թ.-ին 2003թ.-ի նկատմամբ հետընթաց են արձանագրել մի կողմից «առաջին սերնդի» լրջագույն վերափոխումներ արձանագրած երկրները, որոնք կանգնած են շուկայական տնտեսության ձևավորման և ժողովրդավարական ինստիտուտների կայացման հիմնախնդրի առջև, մյուս կողմից՝ «երկրորդ սերնդի» վերափոխումներ իրականացնող երկրները, որոնք տնտեսապես ավելի գործուն համակարգ ունեն, սակայն տարբեր պատճառներով ցանկալի արդյունք չեն արձանագրել: Կարելի է նկատել, որ առաջին խմբում հիմնականում տեղ են գտել սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակ ունեցող աֆրիկյան երկրները, ինչպես նաև Թաիլանդը, Շրի Լանկան, Բանգլադեշը, Պակիստանը, իսկ երկրորդ խմբում՝ նախկին խորհրդային հանրապետություններից մի քանիսը (Հունգարիան, Ռուսաստանը, Հայաստանը, Ադրբեջանը, Ուզբեկստանը, Ուկրաինան, Բելառուսը, Տաջիկստանը):

8. Վերափոխումների առավել համակողմանի գնահատման նպատակով փորձ է արվել երկրները դասակարգել ըստ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների առանձին դիտակետերը նկարագրող ցուցանիշների համախմբության: Սույն խնդիրը լուծել ենք կլաստերային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ, որի արդյունքում ձևավորվել է երկրների երկու խումբ՝ «հետնապահ» և «առաջատար»:

Ներկայացված կլաստերների բնութագրիչներից ելնելով՝ «հետնապահ» երկրների խմբում տեղ են գտել գործարար ակտիվության, տնտեսական զարգացման, մարդկային ներուժի, համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող երկրները, որտեղ դեռևս ձևավորված չեն ժողովրդավարական ինստիտուտները: Այս կլաստերում ընդգրկված երկրներում դեռևս սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների անհրաժեշտություն կա:

Նույն տրամաբանությամբ, «առաջատար» կլաստերում ներառված են սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ տեսանկյունից բարձր արդյունք արձանագրած երկրները, որոնք ակտիվ միջոցառումներ են իրականացրել շուկայական ինստիտուտների, բարենպաստ գործարար միջավայրի, կենսունակ ժողովրդավարական ինստիտուտների ձևավորման, մարդկային կապիտալի զարգացման համար, ինչպես նաև կոռուցիայի դեմ պայքարում: Այս կլաստերում տեղ են գտել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներով աչքի ընկնող այնպիսի երկրներ,

ինչպիսիք են Սինգապուրը, Էստոնիան, Հունգարիան, Լեհաստանը, Հարավային Կորեան և այլն:

Իրականացված վերլուծության արդյունքների հետազոտությունը ևս մի շարք ուշագրավ եզրահանգումների աղբյուր է հանդիսանում: Մասնավորապես՝ «առաջատար» կլաստերի վերափոխումների ընդհանրական գնահատականների միջին արժեքները կարելի է որոշակի վերապահումներով համարել նպատակակետ՝ «հետնապահ» կլաստերում ընդգրկված երկրների համար: Հետևապես, կարող են բացահայտել «առաջատար» կլաստերում ըստ առանձին համաթվերի միջին արդյունքներից առանձին երկրների վերափոխումների շեղման աստիճանը: Ստացված արդյունքները առանցքային նշանակություն ունեն առանձին ոլորտներում վերափոխումների քաղաքականության ուղենիշների ընտրության տեսանկյունից: Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ միայն գործարարությամբ զբաղվելու համաթվով է Հայաստանը գերազանցում գործարարությամբ զբաղվելու համաթվով է Հայաստանը գերազանցում «առաջատար» կլաստերի միջին մակարդակը: Պատկերն այլ է սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների, կոռուպցիայի ընկալման և ժողովրդավարության համաթվերի դեպքում: Սա վկայում է այն մասին, որ ժողովրդավարական ինստիտուտների կայացման, կոռուպցիայի դեմ պայքարի, շուկայական տնտեսակարգի ձևավորման ոլորտներում նախաձեռնած վերափոխումների արդյունքները դեռևս գոհացուցիչ չեն: Այս համատեքստում տեղին է անդրադառանալ 2017թ.-ի հունիսին հրապարակված 2017-2022թթ. ՀՀ Կառավարության ծրագրին, որի համաձայն առաջիկա 4-5 տարիների նախատեսվում է գործարար միջավայրի և տնտեսական զարգացման այնպիսի քայլերի իրականացում, որոնց արդյունքում Հայաստանը կդիրքավորվի Համաշխարհային բանկի գործարարությամբ զբաղվելու վարկանիշում լավագույն 20 երկրների շարքում¹⁴¹: Կարծում ենք՝ այս ուղղությամբ ՀՀ Կառավարության ծրագրում ներկայացված հարթություններում ձեռնարկված վերափոխումները չեն կարող էականորեն նպաստել շուկայական տնտեսակարգի ձևավորման և կոռուպցիայի դեմ պայքարում առկա առանցքային խնդիրների լուծմանը: Մեր համոզմամբ, ՀՀ Կառավարությունը պետք է

¹⁴¹Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության ծրագիր 2017-2022թթ., Եր., 2017, էջ 48, տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 2017 թվականի գործունեության միջոցառումների ծրագիրը և գերակա խնդիրները, Հավելված N2 ՀՀ Կառավարության 2017թ. հունվարի 12-ի N 122 – Ն որոշման, Երևան 2017, էջ 18:

առավելապես շեշտադրի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների, կոռուպցիայի ընկալման, ժողովրդավարության վարկանիշներում դիրքի բարելավումը:

Այսպիսով, ատենախոսության շրջանակներում իրականացված հետազոտության արդյունքները տեսական և գործնական կարևոր նշանակություն ունեն հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքների համակողմանի գնահատման, բարեփոխումների խորացման հնարավորությունների վերհանման, հիմնախնդիրների բացահայտման, պետական քաղաքականության ուղենիշների հստակեցման և կենսագործման համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Դավոյան Ա., Երկրների բազմաբնույթ վերափոխումների համեմատական արդյունավետության վերլուծությունը. Ժամանակի մարտահրավերները և հաղթահարման ուղիները, Գյումրի, Դպիր, 2016, 416 էջ: [75] [90] [99]
2. Դավոյան Ա., Մարկոսյան Ա., Սարգսյան Հ., Վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում, Եր., Տիգրան Մեծ, 2003, 656 էջ: [55]
3. Կոռուպցիայի ընկալման համաթիվ, Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլ, 2016թ. 4 էջ, https://transparency.am/storage/CPI2016_faq_am.pdf :[59]
4. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 2017 թվականի գործունեության միջոցառումների ծրագիրը և գերակա խնդիրները, Հավելված N2 ՀՀ Կառավարության 2017թ. հունվարի 12-ի N 122 – Ն որոշման, Երևան 2017, 77 էջ: [140-141]
5. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության ծրագիր 2017-2022թթ., Եր., 2017, 123 էջ: [140-141]
6. ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններ, ընդունվել է 2015թ. դեկտեմբերի 6-ին ՀՀ հանրաքվեով, «Պաշտոնական տեղեկագիր» ՓԲԸ, 2015թ. դեկտեմբերի 21: [50]
7. Հովակիմյան Ա., ՀՀ տնտեսության կառուցվածքային կերպափոխումը 1990-2005թթ., «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 5 (82), մայիս 2007, էջ 18-23: [109]
8. Մանասերյան Թ., Տնտեսական անվտանգություն. ռազմավարության ուրվագծեր, ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ, Երևան, ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔ հետազոտական կենտրոն, 2014, 836 էջ: [55]
9. Մարգարյան Ա., Տնտեսական բարեփոխումների իրականացման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում, «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 1 (78) հունվար 2007, էջ 239-241: [12]
10. Մարգարյան Ա., Տնտեսության արդիականացման տեխնոլոգիական և ինստիտուցիոնալ գործոնների փոխհարաբերության հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի» գիտական հանդես, էջ 1-14: [18]
11. Մարկոսյան Ա., Պետրոսյան Մ., Հայաստանը շուկայական տնտեսության կառուցման ճանապարհին. ձեռքբերումներ և առաջիկա հիմնահարցեր, Հայաստան. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, 13 (114) դեկտեմբեր 2009, էջ 18-23: [51]
12. Պողոսյան Վ., Սարգսյան Ն., Հայաստանի Հանրապետության 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը . համառոտ պարզաբանումներ, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2016, 448 էջ: [50]

13. Սարգսյան Ա., Համակարգված կառուցվածքային բարեփոխումների անհրաժեշտությունը ՀՀ տնտեսության մեջ, «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 6-7 (95-96) հունիս-հուլիս 2008, էջ 50-52: [24]
14. Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Զանգակ հրատարակչություն, Երևան 2014, 552 էջ: [55]
15. Սիմոնյան Ա., Ազգային տնտեսության մրցունակության ձևավորումը կառուցվածքային վերափոխումների պայմաններում, «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», N 1-2 (115-116) հունվար-փետրվար 2010թ., էջ 50-53: [24]
16. Սիմոնյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կառուցվածքային վերափոխումների քաղաքականության բարելավման ուղիները, թեկնածուականատենախոսություն, Երևան, 2011, 158 էջ: [28] [32] [54]
17. Սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների գնահատումը Հայաստանում SPSS փաթեթի կիրառմամբ, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան Եղեգնաձորի մասնաճյուղ, Տնտեսագետ հրատարակչություն, Եղեգնաձոր 2016, 102 էջ: [88] [90] [116]
18. Վարդապետյան Մ., Ձևական և ոչ ձևական ինստիտուտների փոխհարաբերությունը որպես ինստիտուցիոնալ համակարգի բարեփոխումների կարևոր գործոն, «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 12-13 (60-61) օգոստոս-սեպտեմբեր, 2005, էջ 163-165: [18]
19. Айвазян С.А., Анализ качества и образа жизни населения, эконометрический подход, ЦЭМИ РАН, М.: Наука 2012, 432 с. [127-128]
20. Аль-Нсур, Анатольевна Л., Процесс трансформации плановой экономики в рыночную: Вопросы теории, часть автореферата, <http://www.dissercat.com/content/protsess-transformatsii-planovoi-ekonomiki-v-rynochnuyu-voprosy-teorii> . [6]
21. Баскакова М., Японская экономическая модель, Мировая экономика и международные отношения, 2004, №1, с. 98-106. [26]
22. Бузгалина А., Колганова А., Шульце П., Альтернативы модернизации российской экономики, М., 1997, 447 с. [4]
23. Буреева Н.Н., Многомерный статистический анализ с использованием ППП “Statistica”, Учебно-методический материал по программе повышения квалификации “Применение программных средств в научных исследованиях и преподавании математики и механики”, Нижний Новгород, 2007, 112 с. [124]
24. Ги Сорман, От социализма быстро не избавишься, <http://www.stolitsa.org/1194-gi-sorman-ot-socializma-bystro-ne-izbavishsya.html> . [14]
25. Данилов А.Н., Переходное общество: проблемы системной трансформации, Минск: Харвест, 1998, 432 с. [2] [7] [11] [17] [19]

26. Дохолян С.В., Петросян В.З., Садыкова А.М., Особенности структурных преобразований в трансформационной экономике, Вопросы структуризации экономики. 2008. № 1, с. 36-43. [24]
27. Интрилигейтор М., Шокирующий провал “шоковой терапии”, Реформы глазами американских и российских ученых/Группа экономических преобразований, под общ. Ред. Богомолова О.Т.М., 1996, с. 128-136. [40]
28. Карчевский Л., Ответственность фирм: пример Японии. Журнал экономической теории, № 2, 2009, с. 99-103. [30] [32]
29. Ковалев М.М., Жуджунь Дин, Китайские экономические реформы: Опыт, возможности применения в Беларуси, Минск, 2002, 227 с. [49]
30. Коваль Т., Экономическая реформа и общественное мнение, Пять лет реформ, Сборник статей, Москва 1997, с. 265-310. [10]
31. Кононкова Н.П., Реформы 90-х годов в работах экономистов – сторонников постепенного реформирования (обзор), Десять лет российских экономических реформ, Экономические и социальные проблемы России, №2. 2001, с. 29-49. [41]
32. Корнаи Я., Путь к свободной экономике, Страстное слово в защиту экономических преобразований, Перевод с английского, Москва, Экономика, 1990, с. VIII + 149. [42]
33. Крыштановский А.О., Анализ Социологических данных с помощью пакета SPSS, Учебники Высшей Школы Экономики, Москва 2006, 141 с. [85]
34. Кукла М.П., Экономика Республики Корея в начале 2000-х гг., Учебное пособие, Владивосток, Издательство Дальневосточного университета 2014, 99 с. [33]
35. Макашева Н.А., Экономическая наука в эпоху трансформации (Историко-методологический аспект) // Общественные науки и современность. 2000. №5, с. 20-32. [1]
36. Мау В., Российские Экономические реформы глазами западных критиков, Вопросы Экономики, М., N11, 1999, с. 4-23. [48]
37. Минервин И.Г., Зарубежные исследователи о путях трансформации российской экономики: многообразие подходов, сходство выводов (обзор), Десять лет российских экономических реформ, Экономические и социальные проблемы России, №2. 2001, с. 70-122. [39]
38. Мокичев С.В., Малаев В.В., Котенкова С.Н., Галлямова Д.Х., Мокичев С.Д., Экономическая теория. Часть II. Макроэкономика, с. 34, <http://kpfu.ru/docs/F2084042559/Tema.13.pdf>. [8]
39. Норт Д., Институты, Институциональные изменения и функционирование экономики, Перевод с английского А.Н. Нестеренко Предисловие и научное

- редактирование Б.З. Мильнера, Фонд экономической книги «Начала», Москва 1997, 190 с. [20]
40. Орлова И.В. и др. Многомерный статистический анализ в экономических задачах: компьютерное моделирование в SPSS, М.: Вузовский учебник, 2009, 310 с. [84] [86] [87] [99]
41. Полтерович В., Попов В., Эволюционная теория экономической политики. часть первая. опыт быстрого развития, 2006, с. 33. [25]
42. Полтерович В.М., На пути к новой теории реформ, Экономическая наука современной России, N3, 1999, с. 32-48: [43]
43. Полтерович В.М., Элементы теории реформ, Экономика, 2007, 447 с. [27] [29] [31] [34] [38] [42] [46]
44. Радыгин А., Российская приватизация: национальная трагедия или институциональная база постсоветских реформ, Мир России, 1998, № 3, Том VII, с. 3-32. [15]
45. Рустамов Э., Принципы эволюционной модернизации переходных экономик, Вопросы Экономики, N7, 2009, с. 85-95. [22]
46. Стеблякова Л., Трансформация экономических систем, теория и практика, автореферет, диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук, Москва 2010, 52 с. [9]
47. Стиглиц Дж. Многообразие инструментов, шире цели: Движение к “пост-Вашингтонскому консенсусу”, <http://www.r-reforms.ru/cons.htm>. [40]
48. Теория переходной экономики и особенности российского пути, Экономика электронный учебник, <http://economy-bases.ru/t22r1part2.html>. [5]
49. Шумпетер Й. А., Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982, 355 с. [9]
50. Экономика переходного периода, Очерки экономической политики посткоммунистической России 1991-1997, Институт экономических проблем переходного периода, Москва 1998, 1113 с. [16]
51. Эрроу К., Экономическая трансформация: темпы и масштабы, <http://www.r-reforms.ru/arrow.htm>. [47]
52. Яковец Ю.В., Глобальные экономические трансформации XXI века, Москва: Экономика; 2011, 382 с. [3]
53. Яременко Ю.В. Приоритеты структурной политики и опыт реформ, М., Наука. 1999, 414 с. [39]
54. Acemoglu D., Robinson J.A., Why nations fail: the origins of power, prosperity and poverty, Crown Business, New York, 2012, p.529. [21]

55. Aslund A., Why has Russia's economic transformation been so arduous?, Annual World Bank Conference on Development Economics, Washington, D.C., April 28-30, 1990, p. 59. [95]
56. Bertelsman Foundation, Technical note, p. 7, https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/Technical_Note.pdf. [59]
57. Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, Armenia Country Report, p.29. [52]
58. Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, Georgia Country Report, p. 18. [97]
59. Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, Hungary Country Report, p. 18. [94]
60. Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, Poland Country Report, p. 17. [44]
61. Bertelsmann Transformation Index 2003, Bertelsmann Foundation, South Korea Country Report, p. 16. [34]
62. Bertelsmann Transformation Index 2006, Bertelsmann Foundation, Turkmenistan Country Report, p. 19. [96]
63. Davoyan S., Davoyan A., Sahakyan T., The assessment of the effectiveness of reforms in various countries by the Integral Index of Reforms and Prosperity, WSEAS Transactions on Business and Economics, pp. 571-581. [78]
64. Davoyan S., Davoyan A., The issues of the improvement of the methodology for the assessment of reforms, Recent Advances in Mathematics, Statistics and Economics, Proceedings of the 2014 International Conference on Pure Mathematics-Applied Mathematics, Proceedings of the 2014 International Conference on Economics and Statistics, Italy, Venice, March 15-17, 2014, pp. 192-199. [67]
65. Davoyan S., The assessment of the comparative efficiency of various reforms of countries by the Integral Index of Reforms, Journal of Communication and Computer, "David publishing" Company, USA, Volume 10, Number 10 (Serial Number 107), October 2013, pp. 1271-1283. [62]
66. Democracy Index 2015: Democracy in an age of anxiety, The Economist Intelligence Unit, p. 67, <http://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>. [74] [77]
67. International Monetary Fund, 25 years of transition post-communist Europe and the IMF, Regional Economic Issues Special Report, October 24, 2014, p. 62. [23] [45]
68. Kornai J., Ten Years after "The Road to a free economy": The author's self-evaluation, Paper for the World Bank Annual Bank Conference on Development Economics, April 18-20, Washington D.C., 2000, p. 29. [41]

69. Krupka J. and Provaznikova R., Analysis of standard of living models based on multiple criteria decision analysis, International journal of economics and statistics, Volume 2, 2014, pp. 40-50 [81]
70. The Legatum Prosperity Index 2016: Methodology Report, Legatum Institute, p. 54, <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/2016-legatum-prosperity-index-methodology-pdf.pdf?sfvrsn=6>. [81-83]
71. Lipton D., Sachs J., Fischer S., Kornai J., Creating a market economy in Eastern Europe: The case of Poland, Brooking papers on economic activity, Volume 1990, Issue 1 (1990), pp. 75-147. [44]
72. Lora E., Structural Reforms in Latin America: What has Been Reformed and How to measure It (Updated version), Inter-American Development Bank, 2012, p. 71. [37]
73. Marangos J., The shock therapy process of transition, Int. J. Economic Policy in Emerging Economies, Vol. 1, N1, 2007, pp.88-123. [45]
74. Methodology, Bertelsmann Foundation, <https://www.bti-project.org/en/index/methodology/>. [58]
75. Methodology, Economic Freedom Index, Heritage Foundation, <http://www.heritage.org/index/book/methodology>. [68]
76. Murrell P., What is Shock Therapy? What Did it do in Poland and Russia?, Post-Soviet Affairs, Volume 9, Issue 2, 1993, pp.111-140. [43]
77. Popov V. Shock Therapy versus Gradualism Reconsidered: Lessons from Transition Economies after 15 Years of Reforms. TIGER Working paper No. 82, Warsaw, January 2006, p. 25. [48]
78. Rodrik D., Understanding Economic Policy Reform, Journal of Economic Literature, Vol. XXXIV, pp. 9-41. [56]
79. Social progress imperative, Social progress index report 2017 , p. 92. https://www.socialprogressindex.com/assets/downloads/resources/en/English-2017-Social-Progress-Index-Findings-Report_embargo-d-until-june-21-2017.pdf [80]
80. Stiglitz J., Globalization and its discontents, New York, W.W. Norton, 2002, p. 282. [39]
81. Stiglitz J., Whither Reform? Ten Years of the Transition. World Bank. Annual Bank Conference on Development Economics, Washington, D.C., April 28-30, 1999, p.32. [41]
82. Technical Notes Calculating the Human development Index, Human development report 2014, p. 10.[70-73]
83. 2017 Index of Economic Freedom: Promoting Economic Opportunity and Prosperity, The Heritage Foundation in participation with The Wall Street Journal, p. 474, http://www.heritage.org/index/pdf/2017/book/index_2017.pdf. [68]

84. Transformation Index of the Bertelsmann Stiftung 2016, Codebook for Country Assessments, p. 46.[57] [142]
85. Transition indicators methodology, European Bank for Reconstruction and Development,
<http://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395237866249&pagename=EBRD%2FContent%2FContentLayout> .[60-61]
86. Transition report 1997, European Bank for Reconstruction and Development, p. 108. [16]
87. Transition report 1998: Financial sector in transition, European Bank for Reconstruction and Development, p. 234. [94] [96-98]
88. Transition Report 1999: Ten years of transition, Economic transition in central and eastern Europe and the CIS, European Bank for Reconstruction and Development, p. 299. [53]
89. Williamson J., A Short History of the Washington Consensus, Paper commissioned by Fundación CIDOB for a conference “From the Washington Consensus towards a new Global Governance,” Barcelona, September 24–25, 2004, p. 14. [36]
90. Williamson J., What should the World bank think about the Washington Consensus?, The World Bank Research Observer, vol. 15, N2 (August 2000), pp.251-264. [36]
91. Doing Business 2017: Equal Opportunity for All, World Bank Group, p. 356,
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf>. [66]
92. The Global competitiveness report 2016-2017, World Economic Forum, p. 400
http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf. [64] [65]

Էլեկտրոնային կայքեր

93. <http://www.doingbusiness.org/data> [134-139]
94. <https://www.eiu.com/topic/democracy-index> [134-139]
95. <https://www.bti-project.org/en/index/> [105-108] [111-112] [114-115] [117-118] [120-123] [125] [129] [132-139] [143-145] [149-152]
96. <https://www.transparency.org/> [134-139]
97. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators> [105-108] [111-112]
98. <https://www.weforum.org/> [63]
99. <http://armstat.am/am/> [110]
100. <http://hdr.undp.org/en/data> [134-139]
101. <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data.html> [93]

**Հավելված 1.Բերթելսման հիմնադրամի վերափոխումների հավաքվի
չափորոշիչները¹⁴²**

Քաղաքական վերափոխումներ.

1. Պետականություն

- 1.1. Որքանո՞վ է երկրի ողջ տարածքում գործում ուժի գործադրման պետական մենաշնորհը:
- 1.2. Որքանո՞վ են հասարակական բոլոր համապատասխան խմբավորումները ընկալում ազգային պետականությունը որպես օրինական:
- 1.3. Որքանո՞վ է կարգուկանոնները և քաղաքական ինստիտուտները որոշվում առանց կրոնական կանոնների:
- 1.4. Ինչպիսի՞ն է պետական բազային վարչական կառուցվածքը:

2. Քաղաքական մասնակցություն

- 2.1. Ինչքանո՞վ են քաղաքական ներկայացուցիչները ընտրվում արդար և ազատ ընտրությունների արդյունքում:
- 2.2. Ինչքանո՞վ արդյունավետ իշխանություն ունեն ընտրված քաղաքական ներկայացուցիչները կամ կա արդյո՞ք վետոյի ուժ և քաղաքական անկլավներ:
- 2.3. Ինչքանո՞վ են կարողանում անհատները ձևավորել և միանալ անկախ քաղաքական կամ քաղաքացիական խմբավորումներին: Այդ խմբավորումները որքանո՞վ են կարողանում ազատ գործել:
- 2.4. Որքանո՞վ են կարողանում քաղաքացիները, կազմակերպությունները և ՋԼՄ-ները ազատ արտահայտել իրենց կարծիքը:

3. Իրավունքի գերակայություն

- 3.1. Որքանո՞վ է գործում իշխանությունների աշխատանքի բաժանումը /ստուգումները և հաշվետվողականությունը:
- 3.2. Որքանո՞վ է անկախ դատական համակարգը:
- 3.3. Որքանո՞վ են իրենց պաշտոնական դիրքը չարաշահող պաշտոնյաները պատասխանատվության ենթարկվում և պատժվում:

¹⁴²Stü Transformation Index of the Bertelsmann Stiftung 2016, Codebook for Country Assessments, էջ 16-45, https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/Codebook_BTI_2016.pdf:

3.4.Որքանո՞վ են քաղաքացիական իրավունքները երաշխավորված և պաշտպանված, և արդյոք քաղաքացիները կարող են հատուցում ստանալ այդ իրավունքների ոտնահարման համար:

4. Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն

4.1.Կարողանո՞ւմ են արդյոք ժողովրդավարական ինստիտուտները արդյունավետ գործել:

4.2.Որքանո՞վ են այդ ինստիտուտները ընդունվում որպես օրինական համապատասխան սուբյեկտների կողմից:

5. Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում

5.1.Որքանո՞վ են ի վիճակի կայուն և հասարակության մեջ արմատավորված կուսակցական համակարգերը ձևավորել և ընդհանրացնել հանրային շահերը:

5.2. Ինչքանո՞վ են գործում հասարակական և քաղաքական համակարգերի միջև միջնորդ հանդիսացող համագործակցական ասոցացիաներ և խմբեր:

5.3.Որքանո՞վ են քաղաքացիները հավանություն տալիս ժողովրդավարական նորմերին և գործընթացներին:

5.4.Որքա՞ն է հասարակական ինքնակազմակերպման և սոցիալական կապիտալի ձևավորման աստիճանը:

Շուկայական վերափոխումներ.

6. Սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ

6.1.Աղքատության և անհավասարության պատճառով բնակչության կարևորագույն խմբավորումները որքանո՞վ են կտրված հասարակական կյանքից:

7. Շուկա և մրցակցություն

7.1.Որքանո՞վ են զարգացած շուկայական մրցակցության հիմքերը:

7.2.Կան արդյոք և գործնականում կիրառվում են մենաշնորհների և կարտելների ձևավորմանը խոչընդոտող կամ դրանց դեմ պայքարող միջոցառումներ:

7.3.Որքանո՞վ է ազատականացված արտաքին առևտուրը:

7.4.Որքա՞ն հուսալի է բանկային համակարգը և գործուն կապիտալի շուկան:

8. Արժույթային և գնային կայունություն:

8.1.Որքանո՞վ է կառավարությունը և Կենտրոնական բանկը հետևողական հակաինֆլյացիոն և արժույթային քաղաքականություն իրականացնում:

8.2.Որքանո՞վ են կառավարության հարկաբյուջետային և պարտքային քաղաքականությունները նպաստում մակրոտնտեսական կայունությանը:

9. Սեփականության իրավունքի պաշտպանություն

9.1. Որքանո՞վ է իշխանությունը ապահովում մասնավոր սեփականության իրավունքների հստակ հատկորոշումը և կարգավորում սեփականության ձեռքբերումը, օգտագործումը և վաճառքը:

9.2. Որքանո՞վ են մասնավոր կազմակերպությունների գործունեությունը թույլատրելի և պաշտպանված: Մասնավորացման գործընթացները իրականացվո՞ւմ են արդյոք շուկայական սկզբունքներին համապատասխան:

10. Բարեկեցության մակարդակ

10.1. Որքանո՞վ է սոցիալական ապահովագրությունը փոխհատուցում սոցիալական ռիսկերը:

10.2. Որքանո՞վ անհատների հավասար հնարավորություններ ունեն:

11. Տնտեսության նկարագիր

11.1. Ինչպե՞ս է բնութագրվում տնտեսությունը քանակական ցուցանիշների (տնտեսական աճ, բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ, գործազրկության մակարդակ, պետական պարտք, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ, արտահանման, ներմուծման ծավալ և այլն) տեսանկյունից:

12. Կայունություն

12.1. Որքանո՞վ են բնապահպանական հիմնահարցերը հաշվի առնվում մակրոտնտեսական և միկրոտնտեսական մակարդակներում:

12.2. Որքանո՞վ են գործուն տարրական, միջնակարգ և բարձրագույն կրթության, ինպես նաև գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների համար ինստիտուտները:

Վերափոխումների կառավարում.

13. Վերափոխումների կառավարման բարդության աստիճան

13.1. Որքանո՞վ են կառուցվածքային դժվարությունները սահմանափակում քաղաքական ղեկավարների կառավարման կարողությունները:

13.2. Որքանո՞վ է ուժեղ քաղաքացիական հասարակության ավանդույթների ազդեցությունը:

13.3. Որքա՞ն լուրջ են ազգային, կրոնական և սոցիալական բախումները:

14. Կառավարման ներուժ

14.1. Կառավարությունը սահմանո՞ւմ և պահպանո՞ւմ է արդյոք ռազմավարական գերակայությունները:

14.2.Որքան արդյունավետ է կառավարությունը իրականացնում իր քաղաքականությունը:

14.3.Որքանով է կառավարությունը ճկուն և հակված նորամուծությունների:

15. Ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում

15.1.Որքան արդյունավետ է կառավարությունը օգտագործում առկա մարդկային, ֆինանսական և կազմակերպչական ռեսուրսները:

15.2.Որքանով է կառավարությունը ունակ միմյանց հակասող նպատակները համաձայնեցնել միասնական քաղաքականության մեջ:

15.3.Որքանով է կառավարությունը կարողանում պայքարել կոռուպցիայի դեմ:

16. Համաձայնության ձեռքբերում

16.1.Որքանով են քաղաքական սուբյեկտները ընդունում ժողովրդավարության և շուկայական տնտեսության ձևավորումը որպես ռազմավարական, երկարաժամկետ նպատակներ:

16.2.Որքանով են վերափոխումներ իրականացնողները կարողանում բացառել ժողովրդավարության հակառակորդներին:

16.3.Որքանով է ղեկավարությունը կարողանում կանխել հասարակության պառակտումը և կարգավորել տարաձայնությունները՝ առանց լուրջ բախումների առաջացման:

16.4.Որքանով է ղեկավարությունը կարողանում ապահովել քաղաքացիական հասարակությանը ներգրավել քաղաքական գործընթացում:

16.5.Որքանով է կարողանում ղեկավարությունը հաշտեցնել նախկին անարդարություններ իրականացնողներին և զոհերին:

17. Միջազգային համագործակցություն

17.1. Որքանով է կառավարությունը օգտագործում միջազգային գործընկերների աջակցությունը զարգացման երկարաժամկետ ռազմավարության իրականացնելիս:

17.2.Որքան վճարունակ և հուսալի գործընկեր է կառավարությունը միջազգային համագործակցության շրջանակներում:

17.3.Որքանով է երկիրը պատրաստ համագործակցել հարևան երկրների հետ:

Հավելված 2. Դուրսբերված գործոնների բովանդակությունը՝ ըստ ելակետային ցուցանիշների 1990-1992թթ.¹⁴³

Ցուցանիշ	1990թ.		1991թ.		1992թ.	
	Գործոն 1	Գործոն 2	Գործոն 1	Գործոն 2	Գործոն 1	Գործոն 2
Խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցում	0,82	0,28	0,84	0,06	0,84	0,06
Փոքր կազմակերպությունների մասնավորեցում	0,10	0,92	-0,07	0,92	-0,07	0,92
Կառավարում և ձեռնարկությունների վերակառուցում	0,95	0,15	0,88	0,28	0,88	0,28
Գների ազատականացում	0,17	0,97	0,33	0,87	0,33	0,87
Փոխարժեքի և առևտրի ազատականացում	0,47	0,82	0,50	0,80	0,50	0,80
Մրցակցային քաղաքականություն	0,95	0,15	0,84	0,17	0,84	0,17

Հավելված 3. Դուրսբերված գործոնի բովանդակությունը՝ ըստ ելակետային ցուցանիշների 1993-2006թթ.¹⁴⁴

Ցուցանիշ	1993թ.	1994թ.	1995թ.	1996թ.	1997թ.	1998թ.	1999թ.	2000թ.	2001թ.	2002թ.	2003թ.	2004թ.	2005թ.	2006թ.
Փոքր կազմակերպությունների մասնավորեցում	0,77	0,82	0,75	0,85	0,85	0,88	0,89	0,92	0,94	0,95	0,95	0,95	0,93	0,92
Փոխարժեքի և առևտրի ազատականացում	0,87	0,90	0,89	0,92	0,87	0,90	0,87	0,88	0,89	0,89	0,89	0,90	0,91	0,91
Խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցում	0,63	0,88	0,91	0,92	0,92	0,92	0,90	0,89	0,91	0,91	0,92	0,91	0,90	0,91
Գների ազատականացում	0,85	0,79	0,79	0,82	0,79	0,84	0,86	0,81	0,73	0,83	0,86	0,87	0,90	0,90
Կառավարում և ձեռնարկությունների վերակառուցում	0,54	0,92	0,88	0,93	0,92	0,92	0,91	0,95	0,93	0,91	0,90	0,88	0,87	0,89
Մրցակցային քաղաքականություն	0,02	0,66	0,65	0,70	0,77	0,74	0,73	0,79	0,82	0,78	0,78	0,77	0,75	0,78

¹⁴³Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

¹⁴⁴Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Հավելված 4. Դուրսբերված գործոնի բովանդակությունը՝ ըստ ելակետային ցուցանիշների 2007-2014թթ.¹⁴⁵

Ցուցանիշ	2007թ.	2008թ.	2009թ.	2010թ.	2011թ.	2012թ.	2013թ.	2014թ.
Խոշոր կազմակերպությունների մասնավորեցում	0,90	0,90	0,89	0,89	0,89	0,89	0,89	0,89
Փոքր կազմակերպությունների մասնավորեցում	0,91	0,91	0,89	0,89	0,89	0,89	0,89	0,89
Գների ազատականացում	0,91	0,91	0,91	0,91	0,91	0,91	0,88	0,88
Փոխարժեքի և առևտրի ազատականացում	0,92	0,92	0,90	0,90	0,89	0,89	0,86	0,86
Կառավարում և ձեռնարկությունների վերակառուցում	0,89	0,89	0,86	0,86	0,87	0,87	0,85	0,85
Մրցակցային քաղաքականություն	0,84	0,84	0,85	0,85	0,84	0,84	0,84	0,84

Հավելված 5. Երկրների վարկանիշավորումը ըստ գործոնի արժեքի, 1993-1998թթ.¹⁴⁶

Երկիր	1993թ.		1994թ.		1995թ.		1996թ.		1997թ.		1998թ.	
	Գործոնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործոնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործոնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործոնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործոնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործոնի արժեքը	Վարկանիշը
Սլովակիա	1,9	1	1,58	2	1,39	3	1,26	3	1,26	2	1,24	2
Լեհաստան	1,79	2	1,5	3	1,31	4	1,18	4	1,15	4	1,19	3
Հունգարիա	1,71	3	1,64	1	1,72	1	1,52	1	1,52	1	1,54	1
Սլովենիա	1,2	4	0,91	7	0,87	5	0,72	8	0,66	8	0,81	5
Լիտվա	1,17	5	1,03	5	0,78	7	0,87	6	0,74	7	0,69	8
Էստոնիա	1,16	6	1,41	4	1,48	2	1,29	2	1,19	3	1,13	4
Լատվիա	0,84	7	0,84	8	0,61	8	0,97	5	0,85	5	0,78	6
Ռուսաստան	0,72	8	0,51	11	0,51	10	0,45	10	0,46	11	0,02	18
Խորվաթիա	0,42	9	0,53	9	0,53	9	0,84	7	0,81	6	0,76	7
Բուլղարիա	0,19	10	0,37	12	-0,05	16	-0,37	20	0,35	13	0,33	13
Ռումինիա	0,17	11	0,18	13	-0,01	15	-0,18	18	0,26	14	0,36	12
Մակեդոնիա	0,17	12	0,53	10	0,27	12	0,28	13	0,12	15	0,09	15
Ալբանիա	0,03	13	-0,01	14	0,19	13	0,21	15	0,05	17	0,02	17

¹⁴⁵Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

¹⁴⁶Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի (<http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data.html>) տվյալների:

Երկիր	1993թ.		1994թ.		1995թ.		1996թ.		1997թ.		1998թ.	
	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը
Մոնղոլիա	-0,01	14	-0,29	17	-0,63	22	-0,58	21	-0,18	20	-0,13	20
Ղրղզստան	-0,13	15	0,95	6	0,86	6	0,66	9	0,53	9	0,46	10
Մոլդովա	-0,43	16	-0,09	15	0,48	11	0,22	14	0,05	16	0,12	14
Չեռնոգորիա	-0,45	17	-1,02	23	-1,49	25	-1,7	25	-1,92	27	-2,32	28
Սերբիա	-0,45	18	-1,02	24	-1,49	26	-1,7	26	-1,92	28	-1,99	27
Ղազախստան	-0,58	19	-0,5	18	-0,23	18	0,4	11	0,42	12	0,37	11
Հայաստան	-0,7	20	-0,77	19	-0,28	19	0,16	16	-0,02	19	0,03	16
Բելառուս	-0,7	21	-0,79	20	-0,55	21	-0,9	24	-1,39	24	-1,82	26
Ուզբեկստան	-0,84	22	-0,12	16	0,03	14	-0,19	19	-0,55	22	-0,72	23
Տաջիկստան	-0,92	23	-1,07	25	-0,83	23	-0,89	22	-1,03	23	-0,52	22
Վրաստան	-0,93	24	-0,99	22	-0,41	20	0,38	12	0,49	10	0,53	9
Ուկրաինա	-1,18	25	-0,98	21	-0,18	17	-0,18	17	0	18	-0,1	19
Ադրբեջան	-1,18	26	-1,19	26	-0,94	24	-0,9	23	-0,45	21	-0,31	21
Բոսնիա և Հերցեգովինա	-1,24	27	-1,63	28	-2,18	28	-1,81	27	-1,73	26	-0,87	24
Թուրքմենստան	-1,72	28	-1,52	27	-1,76	27	-1,99	28	-1,71	25	-1,68	25

Հավելված 6. Երկրների վարկանիշավորումը ըստ գործունի արժեքի, 1999-2006թթ.¹⁴⁷

Երկիր	1999թ.		2000թ.		2001թ.		2002թ.		2003թ.		2004թ.		2005թ.		2006թ.	
	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը
Հունգարիա	1,52	1	1,42	1	1,34	2	1,28	2	1,23	2	1,22	2	1,20	2	1,17	2
Սլովակիա	1,33	2	1,23	3	1,15	4	1,28	3	1,23	3	1,22	3	1,20	3	1,17	3
Էստոնիա	1,30	3	1,25	2	1,37	1	1,32	1	1,27	1	1,27	1	1,22	1	1,28	1
Լեհաստան	1,16	4	1,07	4	1,18	3	1,11	5	1,05	5	0,98	5	1,03	4	1,00	4
Լատվիա	0,80	5	0,78	6	0,72	7	0,73	7	0,98	6	0,92	6	0,88	6	0,85	6
Սլովենիա	0,78	6	0,81	5	0,74	6	0,75	6	0,69	7	0,63	7	0,52	8	0,49	9
Խորվաթիա	0,73	7	0,70	8	0,62	8	0,55	8	0,57	9	0,61	8	0,50	9	0,46	10
Լիտվա	0,73	8	0,76	7	0,90	5	1,12	4	1,07	4	0,99	4	1,02	5	0,99	5
Վրաստան	0,51	9	0,46	10	0,41	11	0,34	10	0,30	10	0,26	14	0,37	11	0,32	13

¹⁴⁷ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի (<http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data.html>) տվյալների:

Երկիր	1999թ.		2000թ.		2001թ.		2002թ.		2003թ.		2004թ.		2005թ.		2006թ.	
	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը
Ղրղզստան	0,48	10	0,39	12	0,34	12	0,27	13	0,23	13	0,36	10	0,29	13	0,25	14
Ռումինիա	0,41	11	0,40	11	0,41	10	0,33	11	0,28	12	0,33	13	0,34	12	0,49	8
Բուլղարիա	0,39	12	0,58	9	0,60	9	0,52	9	0,59	8	0,60	9	0,60	7	0,67	7
Ղազախստան	0,22	13	0,14	15	0,03	18	-0,06	18	-0,10	19	-0,06	18	-0,14	20	-0,18	20
Ալբանիա	0,09	14	0,23	14	0,25	14	0,18	14	0,14	16	0,19	15	0,12	15	0,15	15
Մոլդովա	0,07	15	0,09	17	0,05	17	-0,05	17	-0,18	20	-0,23	20	-0,09	19	-0,14	19
Մակեդոնիա	0,06	16	0,35	13	0,27	13	0,18	15	0,20	14	0,34	12	0,27	14	0,33	12
Մոնղոլիա	-0,02	17	-0,01	18	-0,07	19	-0,09	20	0,07	17	0,11	16	0,12	16	0,08	16
Հայաստան	-0,02	18	-0,13	20	0,19	15	0,28	12	0,29	11	0,34	11	0,44	10	0,40	11
Ռուսաստան	-0,10	19	0,13	16	0,16	16	0,13	16	0,15	15	0,09	17	-0,09	18	-0,12	18
Ուկրաինա	-0,10	20	-0,08	19	-0,13	20	-0,07	19	-0,02	18	-0,07	19	-0,07	17	-0,11	17
Ադրբեջան	-0,38	21	-0,45	22	-0,48	21	-0,41	21	-0,37	21	-0,40	21	-0,41	22	-0,45	22
Տաջիկստան	-0,50	22	-0,40	21	-0,49	22	-0,61	22	-0,66	22	-0,69	22	-0,66	23	-0,71	25
Ուզբեկստան	-0,88	23	-1,06	24	-1,16	24	-1,36	26	-1,50	26	-1,55	26	-1,60	26	-1,54	26
Բոսնիա և Հերցեգովինա	-0,97	24	-0,98	23	-0,94	23	-0,98	25	-0,79	23	-0,81	24	-0,77	25	-0,66	24
Թուրքմենստան	-1,77	25	-2,07	27	-2,49	28	-2,74	28	-2,81	28	-2,83	28	-2,93	28	-2,98	28
Չեռնոգորիա	-1,79	26	-1,56	25	-1,55	26	-0,88	23	-0,83	24	-0,76	23	-0,39	21	-0,45	23
Բելառուս	-2,02	27	-1,95	26	-1,99	27	-2,19	27	-2,16	27	-2,20	27	-2,29	27	-2,33	27
Սերբիա	-2,04	28	-2,09	28	-1,43	25	-0,97	24	-0,94	25	-0,86	25	-0,69	24	-0,44	21

Հավելված 7. Երկրների վարկանիշավորումը ըստ գործոնի արժեքի, 2007-2014թթ.¹⁴⁸

Երկիր	2007թ.		2008թ.		2009թ.		2010թ.		2011թ.		2012թ.		2013թ.		2014թ.	
	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը	Գործնի արժեքը	Վարկանիշը
Էստոնիա	1,28	1	1,31	1	1,30	1	1,24	1	1,19	1	1,19	1	1,23	1	1,22	1
Հունգարիա	1,16	2	1,18	2	1,17	2	1,23	2	1,17	2	1,17	2	0,89	6	0,88	6
Սլովակիա	1,16	3	1,18	3	1,17	3	1,12	4	1,17	3	1,17	3	1,02	4	1,02	4
Լեհաստան	0,99	4	1,00	4	0,99	4	1,15	3	1,10	4	1,10	4	1,13	2	1,13	2
Լիտվա	0,98	5	1,00	5	0,98	5	0,93	5	0,99	5	0,99	6	1,02	5	1,02	5
Լատվիա	0,83	6	0,83	6	0,90	6	0,85	6	0,91	6	0,99	5	1,03	3	1,02	3
Բուլղարիա	0,64	7	0,72	7	0,71	7	0,66	7	0,63	7	0,63	7	0,65	8	0,65	8
Խորվաթիա	0,53	8	0,52	8	0,59	8	0,54	8	0,60	8	0,58	8	0,71	7	0,78	7
Ռումինիա	0,47	9	0,45	9	0,44	9	0,48	9	0,52	9	0,52	9	0,54	9	0,54	9
Սլովենիա	0,46	10	0,45	10	0,43	10	0,47	10	0,44	10	0,35	11	0,37	11	0,37	11

¹⁴⁸ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի (<http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data.html>) տվյալների:

Երկիր	2007թ.		2008թ.		2009թ.		2010թ.		2011թ.		2012թ.		2013թ.		2014թ.	
	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը	Գործունի արժեքը	Վարկանիշը
Մակեդոնիա	0,36	11	0,34	11	0,33	11	0,30	11	0,38	11	0,38	10	0,40	10	0,39	10
Հայաստան	0,35	12	0,34	12	0,32	12	0,29	12	0,15	15	0,14	15	0,15	15	0,15	15
Վրաստան	0,34	13	0,33	13	0,31	13	0,29	13	0,28	12	0,28	12	0,29	13	0,28	13
Ղրղզստան	0,19	14	0,17	14	0,16	15	0,13	16	0,13	16	0,12	16	0,13	16	0,13	16
Մոնղոլիա	0,18	15	0,16	15	0,14	16	0,22	14	0,19	14	0,19	14	0,21	14	0,20	14
Ալբանիա	0,11	16	0,15	16	0,24	14	0,22	15	0,28	13	0,28	13	0,29	12	0,28	12
Մոլդովա	-0,10	17	-0,04	17	-0,06	17	-0,10	18	-0,10	18	-0,12	18	-0,11	18	-0,11	19
Ուկրաինա	-0,14	18	-0,04	18	-0,06	18	-0,10	17	-0,10	17	-0,12	19	-0,11	19	-0,11	20
Ռուսաստան	-0,16	19	-0,23	19	-0,25	19	-0,29	21	-0,18	19	-0,02	17	-0,01	17	-0,09	18
Ղազախստան	-0,22	20	-0,29	20	-0,31	20	-0,34	22	-0,45	22	-0,49	22	-0,49	22	-0,49	22
Չեռնոգորիա	-0,27	21	-0,32	21	-0,33	22	-0,29	20	-0,20	20	-0,14	20	-0,14	20	-0,06	17
Սերբիա	-0,41	22	-0,39	22	-0,33	21	-0,28	19	-0,28	21	-0,30	21	-0,30	21	-0,30	21
Ադրբեջան	-0,49	23	-0,57	24	-0,58	24	-0,62	24	-0,68	25	-0,70	24	-0,71	25	-0,71	25
Բոսնիա և Հերցեգովինա	-0,56	24	-0,56	23	-0,58	23	-0,53	23	-0,53	23	-0,55	23	-0,55	23	-0,55	23
Տաջիկստան	-0,76	25	-0,86	25	-0,80	25	-0,70	25	-0,67	24	-0,71	25	-0,61	24	-0,61	24
Ուզբեկստան	-1,58	26	-1,75	26	-1,80	26	-1,86	26	-1,85	26	-1,96	26	-1,98	26	-1,98	26
Բելառուս	-2,33	27	-2,19	27	-2,11	27	-2,04	27	-2,18	27	-2,19	27	-2,22	27	-2,22	27
Թուրքմենստան	-3,01	28	-2,93	28	-2,97	28	-3,01	28	-2,91	28	-2,80	28	-2,85	28	-2,84	28

Հավելված 8.Բերթելսման հիմնադրամի ելակետային ցուցանիշները¹⁴⁹

Երկիր	Պետականություն	Քաղաքական մասնակցություն	Իրավունքի գերակայություն	Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն	Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում	Սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ	Շուկա և մրցակցություն	Արժույթային և գնային կայունություն	Սեփականության իրավունքի պաշտպանություն	Բարեկեցության մակարդակ	Տնտեսության նկարագիր	Կայունություն	Վերափոխումների կառավարման բարրության աստիճան	Կառավարման ներուժ	Ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում	Համաձայնության ձեռքբերում	Միջազգային համագործակցություն
Աֆղանստան	3,8	3,5	2,5	3,0	2,3	1,0	2,8	5,0	3,0	2,0	4,0	2,5	9,1	4,0	2,7	3,8	5,3
Ալբանիա	9,0	7,3	5,0	7,0	6,5	5,0	8,3	7,5	7,0	6,5	6,0	5,0	4,7	6,7	5,3	6,4	7,7
Ալժիր	7,3	4,5	4,3	3,0	5,0	5,0	4,5	7,0	4,5	6,0	7,0	4,0	4,9	4,7	4,7	5,0	5,7
Անգոլա	7,3	3,0	3,0	3,0	5,0	2,0	3,5	6,5	4,0	3,5	6,0	3,0	6,0	3,3	3,0	3,6	6,0
Արգենտինա	9,0	8,8	5,8	7,0	7,3	7,0	5,3	4,5	6,5	6,5	5,0	5,5	2,9	5,0	4,7	7,0	6,0
Հայաստան	8,8	4,5	4,3	3,0	5,7	4,0	6,3	7,0	8,0	6,0	5,0	5,0	4,3	4,3	4,3	5,0	6,0
Ադրբեջան	7,0	2,8	3,0	2,0	2,7	5,0	4,3	7,0	5,0	6,0	6,0	4,5	4,7	4,3	3,3	3,2	6,0

¹⁴⁹Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների հիման վրա:

Երկիր	Պետականություն	Քաղաքական մասնակցություն	Իրավունքի գերակայություն	Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն	Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում	Սոցիալ-տնտեսական զարգացման նախարարակ	Շուկա և մրցակցություն	Լրժություն և գնային կայունություն	Սեփականության իրավունքի կաշտավանություն	Բարեկեցության մակարդակ	Տնտեսության նկարագիր	Կայունություն	Վերափոխումների կառավարման բարրության աստիճան	Կառավարման ներուժ	Դեստրուկտիվ արդյունավետ օգտագործում	Համաձայնության ձեռքբերում	Միջազգային համագործակցություն
Բահրեյն	6,5	1,8	3,5	2,0	3,7	5,0	7,5	7,0	7,0	5,0	8,0	5,5	4,2	3,7	4,7	3,4	6,0
Բանգլադեշ	6,8	5,3	4,3	4,5	6,0	4,0	5,5	6,0	6,5	4,0	7,0	5,0	7,1	3,7	3,3	5,0	6,7
Բելառուս	8,5	2,5	3,0	2,0	3,7	7,0	4,3	3,0	2,5	6,0	4,0	5,5	3,9	3,3	4,0	2,8	3,7
Բենին	8,3	8,3	6,3	8,0	7,0	2,0	6,0	7,5	6,0	3,5	6,0	4,0	5,6	5,3	4,3	7,0	7,3
Բոլիվիա	8,5	8,5	6,0	7,0	6,5	4,0	6,0	8,5	4,5	5,0	8,0	5,0	5,1	7,0	4,7	6,8	6,7
Բոսնիա և Հերց.	7,0	7,0	6,5	5,0	6,0	6,0	7,8	8,0	7,5	6,0	5,0	5,0	4,5	4,3	4,0	4,6	5,7
Բոթսվանա	9,3	8,3	7,8	9,0	7,0	5,0	8,0	9,0	8,5	7,0	8,0	6,5	3,4	7,7	7,7	8,3	9,0
Բրազիլիա	8,3	9,0	7,8	8,5	6,8	6,0	8,0	8,0	8,5	7,0	6,0	6,5	3,0	7,3	7,0	8,2	9,3
Բուլղարիա	9,5	8,5	7,8	8,0	7,0	7,0	8,8	9,0	9,0	7,5	6,0	6,5	2,9	5,7	6,0	8,2	8,3
Բուրկինա Ֆասո	7,5	4,0	4,0	2,5	5,7	1,0	5,8	7,5	6,0	3,0	6,0	3,5	7,2	4,7	4,0	5,0	7,3
Բուրունդի	7,8	4,5	3,5	3,0	4,3	2,0	3,8	6,0	5,5	4,0	4,0	3,5	8,1	4,0	3,0	4,0	6,0
Կամբոջա	7,8	3,0	2,3	2,0	3,7	4,0	4,5	6,0	4,5	3,0	7,0	2,5	7,2	3,3	3,0	3,2	5,0
Կամերուն	6,0	3,3	3,8	2,0	4,0	3,0	5,0	6,5	4,0	4,5	6,0	4,0	6,9	3,3	3,3	3,6	5,3
Կենտր. Աֆրիկայի Հանր.	3,3	3,8	3,5	2,5	3,0	1,0	3,0	5,5	3,0	2,0	2,0	1,5	8,9	3,0	3,7	5,2	5,7
Չադ	6,5	3,3	2,3	2,5	3,0	1,0	5,0	4,5	3,5	2,5	5,0	3,0	8,3	2,0	2,3	2,6	4,7
Չիլի	9,8	9,3	9,3	10,0	7,5	7,0	9,3	10,0	10,0	7,5	8,0	7,0	2,3	9,0	8,7	8,6	10,0
Չինաստան	8,8	1,8	2,3	1,0	2,7	5,0	6,8	7,5	6,0	5,5	9,0	6,5	5,3	5,0	5,7	4,0	6,3
Կոլումբիա	7,3	6,8	6,5	7,0	5,8	5,0	7,5	8,5	8,0	5,5	7,0	5,0	5,0	7,3	6,0	6,0	8,0
Կոնգոյի Ժող. Հանր.	5,5	2,8	2,8	2,0	4,0	1,0	3,0	4,5	3,0	1,0	5,0	2,0	8,3	2,3	2,0	2,8	4,3
Կոստա Ռիկա	9,8	10,0	9,0	9,0	8,3	6,0	8,5	8,5	9,0	7,5	8,0	7,0	2,1	7,7	7,3	9,0	9,3
Կոդ դի վուար	7,0	7,0	3,5	5,5	4,5	2,0	4,8	8,0	6,5	3,5	5,0	3,0	7,1	6,0	4,3	4,6	7,0
Խորվաթիա	9,5	8,8	8,0	8,5	7,3	8,0	8,8	7,5	8,0	7,5	5,0	7,5	2,0	7,7	6,7	8,4	8,3
Կուբա	9,5	2,0	3,3	1,0	2,7	6,0	2,3	4,5	2,5	6,0	5,0	6,0	3,8	4,7	5,0	3,2	6,0
Չեխիա	10,0	9,8	9,3	9,5	8,8	10,0	10,0	9,5	10,0	9,5	8,0	8,5	1,1	7,7	7,7	9,2	9,7
Դոմինիկյան Հանր.	8,0	8,0	5,8	7,0	6,8	5,0	6,5	7,0	6,5	4,0	7,0	4,5	4,0	6,7	4,7	7,3	7,3
Էկվադոր	7,8	6,3	4,5	4,5	4,3	5,0	5,5	6,5	5,0	5,5	7,0	5,0	4,8	5,0	5,0	4,8	5,3
Եգիպտոս	6,3	3,3	3,5	2,0	4,7	3,0	6,0	6,0	6,0	4,0	5,0	4,0	5,4	4,7	4,7	3,8	6,3
Էլ Սալվադոր	7,8	8,5	6,0	7,5	6,8	4,0	8,5	8,0	8,5	5,5	6,0	5,0	5,0	7,3	6,3	7,4	9,3
Էրիթրեա	5,8	1,0	1,3	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	2,0	1,5	1,0	2,0	8,6	1,0	1,3	1,0	1,3
Էստոնիա	9,5	10,0	9,8	10,0	9,3	8,0	10,0	10,0	10,0	9,0	9,0	9,0	1,7	8,7	9,0	8,6	10,0
Եթովպիա	6,3	2,3	3,0	2,0	2,7	2,0	3,5	5,0	3,5	2,5	7,0	3,5	8,1	3,7	3,3	2,2	5,3
Վրաստան	6,3	8,5	6,5	7,0	5,3	4,0	7,0	7,0	6,5	5,5	6,0	5,5	4,8	5,7	6,7	6,2	7,3
Գանա	7,8	8,5	6,8	8,5	8,0	4,0	6,5	5,5	7,5	5,0	7,0	5,5	5,1	6,7	6,0	7,8	8,3
Գվատեմալա	6,3	5,3	4,5	5,5	4,3	3,0	5,8	7,0	5,5	4,0	7,0	3,5	6,1	4,3	4,3	4,8	6,7

Երկիր	Պետականություն	Քաղաքական մասնակցություն	Իրավունքի գերակայություն	Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն	Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում	Սոցիալ-տնտեսական զարգացման նախարարակ	Շուկա և մրցակցություն	Լրժություն և գնային կայունություն	Սեփականության իրավունքի կաշտականություն	Բարեկեցության մակարդակ	Տնտեսության նկարագիր	Կայունություն	Վերափոխումների կառավարման բարձրության աստիճան	Կառավարման ներուժ	Դեստրոնների արդյունավետ օգտագործում	Համաձայնության ձեռքբերում	Միջազգային համագործակցություն
Գվինեա	7,3	6,0	4,8	5,0	6,0	1,0	5,0	6,5	6,0	4,0	5,0	3,0	7,5	5,7	6,0	5,6	7,3
Հաիթի	5,3	5,0	3,0	2,5	3,0	1,0	3,8	5,0	4,5	3,0	3,0	2,0	8,0	2,7	2,3	4,4	5,0
Հոնդուրաս	7,5	7,3	5,8	6,5	5,8	3,0	6,8	7,5	6,5	4,0	6,0	3,5	5,9	6,0	5,3	5,8	7,3
Հունգարիա	9,5	7,5	6,5	7,5	7,0	8,0	8,5	7,0	9,0	8,0	7,0	7,0	1,8	5,3	5,7	5,8	6,0
Հնդկաստան	7,5	8,3	7,3	8,5	7,3	4,0	6,8	7,5	7,0	4,5	8,0	5,5	5,6	6,7	6,0	7,2	7,3
Ինդոնեզիա	7,3	7,0	6,3	7,0	7,0	5,0	6,3	7,5	6,5	5,5	7,0	4,5	4,9	6,3	5,0	6,0	7,7
Իրան	5,5	2,5	2,5	2,0	2,3	3,0	2,0	3,5	3,0	3,0	3,0	3,5	4,5	3,3	3,0	2,6	3,3
Իրաք	3,3	4,5	3,5	3,0	3,0	3,0	4,3	6,5	3,5	2,5	3,0	2,5	7,3	4,0	3,3	4,6	6,0
Հորդանան	6,3	3,8	4,5	2,0	3,7	4,0	7,0	8,0	7,5	5,0	6,0	5,5	4,8	4,0	5,7	4,2	7,3
Ղազախստան	8,8	2,5	2,8	2,0	2,7	5,0	6,8	6,5	6,0	6,0	7,0	5,0	3,9	5,0	4,3	4,0	6,3
Քենիա	6,8	6,5	5,5	6,5	6,0	3,0	6,5	7,0	6,0	4,5	6,0	4,5	6,1	6,0	4,0	5,2	6,7
Ղրղզստան	7,5	6,3	5,0	6,0	5,0	4,0	6,8	7,0	6,0	5,0	6,0	3,5	5,6	5,0	4,3	5,2	6,7
Լաոս	8,5	1,0	2,0	1,0	2,0	4,0	5,3	6,0	4,0	4,0	7,0	3,0	6,6	3,3	3,0	3,2	6,3
Լատվիա	9,5	9,0	8,3	10,0	7,0	7,0	9,0	9,5	9,5	8,0	8,0	8,5	2,2	8,7	7,0	8,4	9,7
Լիբանան	6,3	6,0	5,3	5,0	6,0	4,0	7,0	7,0	7,5	5,0	5,0	5,0	4,7	4,7	3,0	4,0	6,0
Լիբերիա	7,5	7,0	5,3	7,5	5,5	1,0	4,8	6,0	7,0	3,5	5,0	4,5	7,4	6,0	5,3	6,8	8,0
Լիբիա	1,8	3,8	1,8	2,0	2,7	3,0	3,3	4,0	3,0	2,0	2,0	3,0	6,9	3,0	1,3	2,8	3,3
Լիտվա	10,0	9,5	9,0	10,0	8,0	8,0	9,5	10,0	10,0	8,5	8,0	9,0	1,4	8,3	8,3	9,2	9,7
Մակեդոնիա	8,3	6,3	6,3	6,0	6,5	6,0	8,5	8,0	8,5	7,0	6,0	5,5	4,1	7,0	5,7	6,4	7,0
Մադագասկար	7,3	5,8	4,3	5,5	4,3	2,0	5,3	6,5	5,5	3,5	5,0	4,0	6,9	5,0	4,0	5,8	6,0
Մալավի	7,8	7,3	6,0	7,0	4,5	2,0	5,8	5,5	6,5	4,0	5,0	3,5	6,9	6,3	4,3	6,2	7,3
Մալայզիա	8,3	3,8	4,8	2,5	5,7	7,0	7,5	8,0	8,0	7,0	8,0	6,5	3,9	5,0	6,7	5,5	8,0
Մալի	5,5	7,0	4,8	6,0	6,0	1,0	5,5	6,5	5,5	3,5	6,0	3,5	7,0	5,3	4,3	5,8	7,7
Մեքսիկա	7,5	6,5	5,0	6,5	6,0	6,0	7,5	8,5	7,0	5,5	6,0	5,0	4,8	6,3	4,7	5,6	7,3
Մոլդովա	7,3	6,8	6,5	7,0	6,0	4,0	6,5	7,5	7,0	5,5	5,0	5,0	5,4	5,3	5,3	6,0	7,0
Մոնղոլիա	9,0	7,5	6,3	7,5	6,3	5,0	6,5	7,0	5,5	5,5	7,0	5,0	4,6	6,0	4,7	7,8	8,0
Մարոկկո	6,8	3,5	3,3	2,0	3,7	3,0	6,5	7,0	5,5	4,5	6,0	5,0	5,7	4,3	3,7	5,0	6,3
Մոզամբիկ	7,5	6,3	4,3	5,5	4,5	2,0	5,0	7,5	5,5	3,5	7,0	3,5	7,2	5,3	4,0	5,0	7,0
Նամիբիա	8,5	8,5	7,3	7,5	7,0	3,0	7,5	8,0	7,5	6,0	7,0	5,5	4,4	7,0	6,3	7,0	7,7
Նեպալ	5,5	6,8	4,3	5,0	4,5	2,0	6,0	5,5	5,0	2,5	5,0	4,0	7,4	3,0	2,7	5,2	6,3
Նիկարագուա	7,5	7,0	4,0	4,0	5,5	3,0	6,3	7,5	6,0	5,0	6,0	4,5	5,7	5,7	5,0	5,0	6,0
Նիգեր	5,8	8,3	6,0	7,5	6,0	1,0	5,3	6,5	4,5	3,0	6,0	2,5	7,7	5,3	5,0	6,4	8,3
Նիգերիա	5,0	6,5	5,5	5,5	4,5	2,0	5,5	6,0	5,0	4,0	5,0	3,0	7,3	3,3	3,3	4,6	6,0
Պակիստան	4,0	4,3	3,3	3,0	4,0	3,0	5,3	4,0	5,5	3,0	5,0	3,0	7,7	3,3	2,7	3,6	4,3
Նոր Գվինեա	6,3	7,5	5,5	5,5	4,8	3,0	5,3	5,5	6,5	3,0	7,0	3,5	7,2	4,7	3,3	6,0	6,3
Պարագվայ	7,8	7,5	5,8	7,0	5,8	4,0	5,5	8,5	6,5	5,0	8,0	4,5	5,2	6,7	5,7	6,8	8,3
Պերու	7,8	7,8	6,3	6,5	4,5	5,0	8,3	10,0	8,0	5,0	8,0	6,0	4,5	5,3	5,0	6,4	7,7
Ֆիլիպիններ	7,0	7,0	6,0	7,5	6,0	5,0	7,0	7,5	6,5	5,5	8,0	5,0	5,1	5,3	4,7	6,0	7,3

Երկիր	Պետականություն	Քաղաքական մասնակցություն	Իրավունքի գերակայություն	Ժողովրդավարական ինստիտուտների կայունություն	Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրում	Սոցիալ-տնտեսական զարգացման նակարդակ	Շուկա և մրցակցություն	Լրժության և գնալին կայունություն	Սեփականության իրավունքի կաշտականություն	Բարեկեցության մակարդակ	Տնտեսության նկարագիր	Կայունություն	Վերափոխումների կառավարման բարրության աստիճան	Կառավարման ներուժ	Դեստրուկտիվ արդյունավետ օգտագործում	Համաձայնության ձեռքբերում	Միջազգային համագործակցություն
Լեհաստան	9,8	10,0	9,3	10,0	8,5	8,0	9,8	9,5	10,0	9,0	9,0	7,5	1,4	8,3	8,3	9,0	10,0
Ռումինիա	9,5	8,3	8,3	8,0	6,8	7,0	8,8	9,5	8,5	7,0	8,0	7,0	2,9	5,7	6,3	8,2	7,3
Ռուսաստան	8,0	3,5	4,0	2,5	4,0	7,0	6,5	7,0	3,5	6,0	5,0	5,0	3,5	4,3	4,0	3,8	2,7
Ռուանդա	8,3	2,5	3,8	2,0	2,7	3,0	6,8	7,0	5,5	6,5	6,0	6,0	7,5	5,0	6,0	3,6	7,0
Սաուդյան Արաբիա	5,5	1,5	2,3	1,0	2,3	5,0	7,0	7,0	6,5	5,0	7,0	4,5	4,7	4,3	5,0	3,0	5,0
Սենեգալ	7,0	8,0	6,5	8,0	6,3	2,0	5,5	7,5	7,0	4,5	5,0	4,0	6,4	6,3	6,3	7,6	8,7
Սերբիա	9,0	8,5	7,3	7,5	7,0	6,0	9,0	7,5	7,5	7,0	5,0	7,0	3,3	7,3	7,0	7,6	7,7
Սիերա Լեոնե	7,5	7,3	5,5	6,5	5,3	1,0	5,3	5,5	6,0	3,0	6,0	3,5	7,3	5,7	4,3	5,8	7,0
Սինգապուր	10,0	3,3	5,8	2,5	5,3	9,0	9,8	9,5	8,5	8,0	9,0	9,0	2,5	5,0	9,3	5,3	9,0
Սլովակիա	9,5	9,8	8,3	8,5	8,3	9,0	9,5	9,5	9,0	8,5	8,0	7,0	1,7	8,0	8,0	8,8	9,3
Սլովենիա	9,8	9,5	9,3	9,5	8,0	10,0	9,3	9,0	9,0	9,0	7,0	8,5	1,3	7,3	7,3	8,8	8,7
Հարավաֆր. Հանր.	7,8	7,8	7,3	8,0	7,3	5,0	8,5	7,0	7,0	6,0	6,0	6,0	3,8	7,3	5,7	7,6	7,7
Հվ.Կորեա	10,0	8,3	8,3	8,5	7,5	9,0	8,5	8,5	9,0	8,0	9,0	8,5	2,0	7,7	8,0	8,2	9,7
Շրի Լանկա	7,3	4,5	3,3	3,0	5,3	6,0	7,5	6,5	7,0	6,0	8,0	4,5	5,0	4,7	5,0	4,0	6,7
Սուդան	3,0	2,8	2,0	2,0	2,7	2,0	2,8	2,5	3,5	2,0	2,0	2,0	8,6	2,0	2,0	2,0	2,3
Տաջիկստան	7,5	2,5	2,8	2,0	3,0	4,0	3,5	4,0	3,0	4,0	4,0	3,0	6,8	3,7	3,3	2,8	4,3
Տանզանիա	7,3	6,8	5,5	6,0	5,3	3,0	5,5	7,0	6,0	4,5	6,0	3,0	6,8	5,7	4,0	5,8	6,7
Թաիլանդ	6,8	1,5	3,3	1,0	4,0	6,0	6,5	8,0	7,0	5,5	5,0	6,0	5,0	4,7	4,7	2,4	5,7
Տոգո	7,8	4,3	4,0	3,0	5,0	2,0	4,8	7,5	5,0	3,5	6,0	3,5	6,4	4,7	4,7	5,0	6,7
Թունիս	7,5	7,5	5,5	5,5	5,5	5,0	5,5	7,5	6,0	6,0	6,0	6,0	5,1	5,3	5,0	6,4	7,0
Թուրքիա	7,8	7,3	6,3	8,0	7,0	5,0	8,5	8,0	9,5	7,0	8,0	5,5	3,7	7,7	6,7	6,4	7,3
Թուրքմենստան	8,0	1,0	2,3	1,0	2,0	4,0	2,0	3,5	3,5	4,0	7,0	3,5	4,6	2,7	2,0	2,2	4,0
Ուգանդա	7,8	5,5	5,8	7,0	7,0	3,0	6,5	8,0	6,5	4,5	7,0	5,0	6,4	7,0	5,3	5,8	6,7
Ուկրաինա	7,3	7,8	6,3	7,0	5,5	5,0	6,5	5,5	7,0	6,5	2,0	5,0	5,0	5,7	4,7	5,4	6,7
Ուրուգվայ	10,0	10,0	10,0	10,0	9,8	8,0	8,5	9,0	10,0	9,0	8,0	7,5	1,5	9,0	8,7	9,6	10,0
Ուզբեկստան	7,5	2,0	2,3	1,0	2,3	4,0	2,5	3,5	3,0	4,5	4,0	5,0	6,2	2,0	2,3	1,8	2,3
Վենեսուելա	7,5	4,0	2,8	2,5	3,3	6,0	4,0	2,0	3,5	6,5	2,0	4,5	4,0	1,7	2,0	2,3	2,7
Վիետնամ	9,0	2,3	2,5	1,5	2,3	5,0	5,5	7,0	4,5	5,5	8,0	6,0	6,0	5,0	5,0	4,2	7,0
Եմեն	2,8	3,0	3,0	2,0	3,3	1,0	4,5	4,0	4,0	2,5	2,0	3,0	8,5	3,0	2,3	3,8	6,7
Համբիա	8,0	6,8	5,3	6,0	5,3	3,0	6,5	7,0	5,5	4,5	6,0	3,5	5,7	5,7	4,0	6,3	7,0
Հիմբաբվե	7,3	3,5	3,3	3,0	4,0	3,0	4,3	5,5	2,5	3,0	3,0	3,0	6,6	2,7	2,3	3,4	3,3

Հավելված 9. Վերլուծության մեջ ընդգրկված երկրների վարկանիշը ըստ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ընդհանրական համաթվի ըստ տարիների¹⁵⁰

Երկիրը	2003թ.		2006թ.		2008թ.		2010թ.		2012թ.		2014թ.		2016թ.	
	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը
Աֆղանստան	107	2,09	98	3,25	104	3,02	107	2,71	102	2,67	107	2,77	106	2,93
Ալբանիա	33	5,85	35	5,97	31	6,43	28	6,64	30	5,03	32	6,20	28	6,41
Ալժիր	82	3,74	84	4,18	72	4,66	74	4,83	73	3,72	61	5,21	62	5,21
Անգոլա	103	2,57	101	3,19	99	3,43	89	4,11	79	3,56	88	4,20	90	4,02
Արգենտինա	35	5,75	25	6,56	22	6,90	26	6,69	29	5,09	31	6,24	36	6,04
Հայաստան	38	5,62	34	6,04	34	6,26	42	5,86	41	4,47	36	5,89	48	5,58
Ադրբեջան	70	4,32	75	4,54	73	4,65	62	5,13	62	3,97	67	4,99	72	4,82
Բահրեյն	29	6,05	23	6,67	30	6,48	29	6,56	32	4,93	37	5,88	50	5,50
Բանգլադեշ	55	4,93	62	5,01	74	4,63	61	5,13	67	3,90	69	4,97	69	4,94
Բելառուս	78	3,86	79	4,40	83	4,43	80	4,60	85	3,40	84	4,34	85	4,41
Բենին	41	5,54	60	5,19	57	5,37	48	5,53	46	4,39	47	5,69	54	5,35
Բոլիվիա	39	5,59	53	5,43	64	5,04	58	5,25	49	4,31	43	5,74	39	5,89
Բոսնիա և Հերց.	52	5,03	40	5,84	42	5,88	41	5,87	40	4,48	42	5,74	42	5,80
Բոթսվանա	15	7,75	15	7,72	18	7,54	18	7,52	18	5,85	16	7,61	14	7,56
Բրազիլիա	18	6,89	16	7,63	17	7,63	15	7,90	15	6,18	13	7,99	17	7,44
Բուլղարիա	16	7,46	17	7,53	14	7,98	16	7,89	16	6,13	15	7,75	16	7,46
Բուրկինա Ֆասո	72	4,28	76	4,47	78	4,57	82	4,52	81	3,51	76	4,81	81	4,67
Բուրունդի	95	2,81	104	2,92	88	4,09	92	3,95	90	3,08	91	4,02	91	3,94
Կամբոջա	73	4,22	87	4,01	85	4,27	85	4,25	89	3,13	93	3,93	92	3,92
Կամերուն	79	3,79	89	3,95	86	4,23	87	4,17	88	3,16	86	4,21	86	4,21
Կենտր. Աֆրիկայի Հանր.	105	2,31	97	3,29	94	3,77	98	3,52	97	2,79	102	3,31	105	3,00
Չադ	87	3,18	95	3,45	105	2,92	108	2,62	105	2,28	104	2,96	104	3,03
Չիլի	9	8,68	8	8,52	7	8,70	7	8,65	9	6,63	9	8,51	8	8,53
Չինաստան	62	4,66	61	5,04	54	5,42	50	5,51	47	4,33	46	5,69	46	5,67
Կոլումբիա	45	5,24	39	5,85	39	6,03	34	6,16	34	4,70	30	6,36	26	6,48
Կոնգոյի Ժող. Հանր.	109	1,92	109	2,32	108	2,71	106	2,75	109	2,07	108	2,66	108	2,69
Կոստա Ռիկա	10	8,17	11	8,11	13	8,08	11	8,25	10	6,47	10	8,23	11	8,04
Կոդ. դի վուար	83	3,67	106	2,78	107	2,85	102	3,31	108	2,13	89	4,03	77	4,70
Խորվաթիա	13	7,92	10	8,29	11	8,28	14	8,10	14	6,24	14	7,99	13	7,73
Կուբա	90	3,07	91	3,91	84	4,42	76	4,72	82	3,49	80	4,52	76	4,71
Չեխիա	6	9,15	3	8,96	2	9,10	1	9,25	1	7,11	2	9,05	2	9,14
Դոմինիկյան Հանր.	32	5,93	41	5,76	38	6,18	33	6,22	33	4,81	39	5,84	34	6,07
Էկվադոր	42	5,49	68	4,74	69	4,87	64	5,09	66	3,91	58	5,33	57	5,29
Եգիպտոս	71	4,30	83	4,28	68	4,89	69	5,01	69	3,87	75	4,82	74	4,81
Էլ Սալվադոր	30	6,01	26	6,56	25	6,62	23	6,81	22	5,50	22	6,99	24	6,74
Էրիթրեա	97	2,76	108	2,56	110	2,17	109	2,52	110	1,24	110	1,44	110	1,29

¹⁵⁰ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Երկիրը	2003թ.		2006թ.		2008թ.		2010թ.		2012թ.		2014թ.		2016թ.	
	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը
Էստոնիա	2	9,28	2	9,01	3	9,04	3	9,03	4	7,02	1	9,09	1	9,19
Եթովպիա	98	2,76	88	3,97	95	3,75	94	3,87	100	2,72	95	3,86	98	3,41
Վրաստան	88	3,16	51	5,51	33	6,27	43	5,80	48	4,32	38	5,85	37	6,00
Գանա	53	5,01	30	6,36	26	6,58	27	6,66	25	5,25	26	6,72	29	6,34
Գվատեմալա	65	4,61	65	4,91	66	4,97	55	5,30	63	3,97	73	4,83	71	4,84
Գվինեա	101	2,66	86	4,05	102	3,12	105	2,88	86	3,17	83	4,49	73	4,82
Հաիթի	100	2,68	103	2,98	96	3,72	90	4,01	103	2,41	103	3,25	103	3,16
Հոնդուրաս	50	5,05	56	5,30	56	5,37	57	5,26	52	4,28	53	5,47	51	5,45
Հունգարիա	4	9,21	6	8,82	5	8,83	8	8,64	12	6,26	18	7,51	19	7,18
Հնդկաստան	40	5,58	32	6,25	28	6,56	30	6,52	27	5,10	29	6,40	30	6,24
Ինդոնեզիա	46	5,22	52	5,45	47	5,69	36	5,98	36	4,69	33	6,18	35	6,07
Իրան	74	4,20	90	3,94	93	3,77	101	3,47	98	2,79	105	2,89	100	3,22
Իրաք	104	2,48	110	1,69	109	2,65	97	3,55	93	2,95	96	3,83	93	3,75
Հորդանան	54	4,99	49	5,57	50	5,58	51	5,48	56	4,19	52	5,49	47	5,61
Ղազախստան	51	5,04	42	5,73	40	5,97	44	5,77	39	4,48	44	5,73	52	5,45
Քենիա	75	4,05	63	5,00	63	5,05	84	4,41	71	3,73	65	5,11	58	5,27
Ղրղզստան	66	4,56	64	4,95	59	5,31	66	5,07	64	3,97	62	5,21	59	5,26
Լաոս	96	2,80	94	3,51	91	3,90	93	3,94	91	3,02	87	4,21	88	4,11
Լատվիա	11	8,16	14	7,98	10	8,32	13	8,13	13	6,26	12	8,10	10	8,38
Լիբանան	56	4,89	54	5,39	44	5,76	45	5,77	42	4,45	51	5,50	55	5,33
Լիբերիա	110	1,74	107	2,66	97	3,57	79	4,61	70	3,74	68	4,98	66	5,02
Լիբիա	84	3,53	80	4,34	79	4,54	75	4,81	72	3,72	77	4,81	107	2,82
Լիտվա	1	9,38	7	8,61	8	8,66	6	8,67	5	6,83	5	8,69	4	8,94
Մակեդոնիա	31	5,94	29	6,37	20	7,23	20	7,15	21	5,52	21	7,01	22	6,80
Մադագասկար	67	4,47	47	5,60	53	5,50	73	4,88	92	3,00	94	3,93	84	4,56
Մալավի	94	2,90	85	4,06	75	4,63	70	4,95	65	3,91	63	5,19	70	4,90
Մալայզիա	19	6,84	24	6,66	24	6,83	24	6,77	24	5,26	23	6,97	21	6,83
Մալի	25	6,40	50	5,57	52	5,52	54	5,31	54	4,24	90	4,03	75	4,81
Մեքսիկա	22	6,66	21	6,75	23	6,89	22	6,83	26	5,12	27	6,62	31	6,20
Մոլդովա	86	3,49	81	4,32	67	4,92	71	4,95	50	4,31	49	5,66	43	5,76
Մոնղոլիա	28	6,15	36	5,97	43	5,86	40	5,89	44	4,43	35	6,09	32	6,12
Մարոկկո	49	5,05	69	4,74	70	4,77	81	4,53	74	3,70	74	4,83	68	4,95
Մոզամբիկ	57	4,87	55	5,34	71	4,71	63	5,10	76	3,67	71	4,91	78	4,70
Նամիբիա	26	6,33	27	6,48	29	6,49	32	6,34	31	4,95	28	6,58	25	6,53
Նեպալ	77	3,99	77	4,46	77	4,60	95	3,87	95	2,86	92	4,00	89	4,10
Նիկարագուա	61	4,74	58	5,26	49	5,65	59	5,24	59	4,08	59	5,33	56	5,32
Նիգեր	81	3,77	73	4,61	81	4,47	83	4,48	77	3,59	78	4,72	80	4,67
Նիգերիա	80	3,78	67	4,78	61	5,09	72	4,88	83	3,48	81	4,52	87	4,15
Պակիստան	59	4,84	74	4,54	80	4,52	96	3,71	96	2,82	99	3,49	95	3,69
Նոր Գվինեա	69	4,33	82	4,29	76	4,62	67	5,03	75	3,68	72	4,84	82	4,64
Պարագվայ	60	4,74	57	5,26	45	5,75	39	5,90	37	4,68	41	5,76	33	6,09
Պերու	44	5,35	38	5,96	35	6,25	31	6,35	28	5,10	25	6,76	27	6,45
Ֆիլիպիններ	48	5,13	48	5,59	46	5,71	47	5,53	45	4,40	34	6,13	38	6,00
Լեհաստան	7	8,73	9	8,31	15	7,91	10	8,47	6	6,77	4	8,92	5	8,94
Ռումինիա	20	6,77	19	7,35	16	7,76	17	7,68	17	6,03	17	7,52	15	7,49
Ռուսաստան	34	5,84	44	5,63	51	5,52	60	5,22	53	4,25	54	5,44	65	5,08

շարունակություն

Երկիրը	2003թ.		2006թ.		2008թ.		2010թ.		2012թ.		2014թ.		2016թ.	
	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը
Ռուսանդա	85	3,52	78	4,45	90	4,00	77	4,65	78	3,59	66	5,09	63	5,15
Սաուդյան Արաբիա	76	4,04	71	4,69	65	5,00	53	5,37	60	4,02	64	5,14	64	5,12
Սենեգալ	36	5,70	37	5,96	55	5,38	68	5,02	61	4,01	56	5,41	45	5,69
Սերբիա	27	6,32	33	6,24	27	6,58	21	6,95	20	5,58	20	7,26	18	7,20
Սիերա Լեոնե	99	2,70	70	4,71	82	4,43	78	4,64	80	3,52	79	4,64	83	4,61
Սինգապուր	14	7,84	12	8,10	9	8,40	12	8,23	11	6,34	11	8,11	12	8,04
Սլովակիա	5	9,18	5	8,92	4	8,89	5	8,77	7	6,71	7	8,63	7	8,63
Սլովենիա	3	9,23	1	9,37	1	9,13	2	9,03	2	7,04	6	8,67	6	8,64
Հարավաֆր. Հանր.	17	7,27	18	7,48	19	7,47	25	6,75	23	5,40	24	6,87	23	6,76
Հվ.Կորեա	8	8,70	4	8,92	6	8,75	9	8,63	8	6,71	8	8,54	9	8,49
Շրի Լանկա	23	6,51	28	6,42	32	6,31	35	5,99	35	4,70	45	5,72	41	5,81
Սուդան	91	3,06	96	3,36	103	3,12	99	3,52	104	2,37	109	2,40	109	2,21
Տաջիկստան	92	3,05	92	3,69	89	4,06	103	3,23	99	2,77	97	3,62	96	3,52
Տանզանիա	58	4,86	59	5,21	60	5,13	65	5,08	68	3,88	70	4,92	67	4,98
Թաիլանդ	24	6,50	20	6,82	37	6,22	46	5,76	51	4,28	48	5,68	53	5,43
Տոգո	106	2,28	100	3,20	98	3,51	88	4,14	84	3,47	82	4,51	79	4,68
Թունիս	37	5,70	43	5,65	41	5,95	52	5,38	55	4,20	57	5,36	40	5,86
Թուրքիա	21	6,72	22	6,75	21	7,12	19	7,33	19	5,73	19	7,37	20	7,13
Թուրքմենստան	102	2,60	102	3,09	101	3,20	100	3,49	101	2,71	100	3,42	97	3,48
Ուգանդա	47	5,20	45	5,63	48	5,66	38	5,95	38	4,50	40	5,79	44	5,75
Ուկրաինա	43	5,42	31	6,26	36	6,24	37	5,96	43	4,44	50	5,53	49	5,53
Ուրուգվայ	12	8,11	13	8,02	12	8,26	4	8,91	3	7,03	3	9,03	3	8,97
Ուզբեկստան	93	3,03	99	3,24	100	3,42	104	3,09	107	2,20	106	2,84	102	3,17
Վենեսուելա	68	4,41	72	4,66	87	4,12	86	4,22	87	3,16	85	4,28	94	3,71
Վիետնամ	63	4,66	66	4,81	62	5,06	56	5,29	57	4,16	60	5,31	60	5,26
Եմեն	89	3,15	93	3,56	92	3,82	91	3,96	94	2,88	101	3,39	101	3,18
Ջամբիա	64	4,65	46	5,61	58	5,36	49	5,51	58	4,11	55	5,41	61	5,22
Զիմբաբվե	108	2,06	105	2,91	106	2,85	110	2,31	106	2,24	98	3,52	99	3,32

**Հավելված 10. Երկրների վարկանիշը ըստ վերափոխումների կարգավիճակային
բաղադրիչի 2003-2016թթ.-ին¹⁵¹**

Երկիրը	2003թ.		2006թ.		2008թ.		2010թ.		2012թ.		2014թ.		2016թ.	
	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը
Աֆղանստան	109	1,32	106	1,67	108	1,55	109	1,51	102	1,54	107	1,61	107	1,60
Ալբանիա	35	3,49	39	3,55	29	3,88	27	3,95	27	3,01	31	3,77	26	3,81
Ալժիր	80	2,50	84	2,56	65	2,95	62	3,04	67	2,25	62	3,12	62	3,12
Անգոլա	105	1,68	104	1,86	97	2,10	87	2,40	74	2,16	88	2,49	93	2,38
Արգենտինա	37	3,45	27	3,89	25	3,99	28	3,92	31	2,92	38	3,64	37	3,55
Հայաստան	36	3,46	36	3,64	33	3,83	34	3,71	39	2,67	40	3,55	42	3,46
Ադրբեջան	64	2,91	69	2,88	73	2,85	53	3,20	60	2,39	65	3,08	68	2,97
Բահրեյն	19	4,17	21	4,24	23	4,14	19	4,31	22	3,16	27	3,90	39	3,54
Բանգլադեշ	58	3,03	51	3,13	61	3,00	54	3,17	55	2,44	56	3,20	58	3,18
Բելառուս	73	2,72	70	2,88	72	2,88	74	2,86	77	2,10	79	2,75	73	2,73
Բենին	59	3,02	71	2,87	74	2,84	68	2,92	59	2,39	61	3,13	65	3,01
Բոլիվիա	45	3,23	52	3,12	64	2,95	55	3,16	52	2,46	44	3,40	50	3,41
Բոսնիա և Հերց.	38	3,42	34	3,65	39	3,67	35	3,69	33	2,84	32	3,76	28	3,80
Բոթսվանա	18	4,35	19	4,37	18	4,32	20	4,24	19	3,22	18	4,34	17	4,31
Բրազիլիա	22	3,99	15	4,43	17	4,50	17	4,55	16	3,50	17	4,58	20	4,21
Բուլղարիա	15	4,43	17	4,38	15	4,75	15	4,65	14	3,52	15	4,62	15	4,51
Բուրկինա Ֆասո	72	2,74	79	2,65	82	2,69	85	2,52	82	1,97	76	2,78	75	2,73
Բուրունդի	96	1,91	100	1,95	91	2,26	97	2,25	91	1,79	89	2,45	92	2,41
Կամբոջա	70	2,78	83	2,56	83	2,69	82	2,66	86	1,92	87	2,49	88	2,50
Կամերուն	78	2,59	80	2,60	81	2,75	79	2,74	80	2,02	78	2,75	77	2,68
Կենտր. Աֆրիկայի Հանր.	97	1,91	103	1,86	96	2,14	104	1,95	101	1,54	103	1,88	108	1,52
Չադ	89	2,14	91	2,28	104	1,98	106	1,79	105	1,47	101	1,92	101	1,96
Չիլի	10	5,25	10	5,00	10	5,04	11	5,02	11	3,74	10	4,92	11	4,87
Չինաստան	74	2,72	57	3,04	49	3,27	50	3,33	42	2,63	39	3,56	38	3,55
Կոլումբիա	29	3,67	37	3,63	35	3,78	30	3,81	34	2,83	29	3,78	27	3,81
Կոնգոյի Ժող. Հանր.	108	1,47	109	1,48	109	1,50	107	1,61	109	1,18	109	1,56	106	1,63
Կոստա Ռիկա	13	4,72	12	4,78	14	4,76	12	4,93	12	3,74	11	4,85	12	4,61
Կոդ դի վուար	79	2,54	99	1,99	103	2,00	100	2,15	103	1,54	94	2,35	78	2,68
Խորվաթիա	12	4,80	11	4,91	11	4,92	13	4,81	13	3,65	14	4,68	16	4,47
Կուբա	85	2,26	86	2,54	69	2,93	70	2,91	81	1,99	80	2,62	83	2,62
Չեխիա	5	5,52	3	5,32	1	5,62	1	5,63	1	4,29	1	5,57	1	5,53
Դոմինիկյան Հանր.	39	3,35	47	3,27	44	3,53	41	3,53	40	2,66	50	3,31	48	3,42

¹⁵¹ Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Երկիրը	2003թ.		2006թ.		2008թ.		2010թ.		2012թ.		2014թ.		2016թ.	
	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը
Էկվադոր	43	3,28	64	2,96	56	3,08	65	2,99	70	2,22	60	3,15	56	3,19
Եգիպտոս	66	2,81	81	2,58	62	2,98	61	3,04	62	2,34	74	2,82	71	2,82
Էլ Սալվադոր	28	3,68	29	3,80	30	3,86	26	3,98	25	3,10	25	4,02	25	3,82
Էրիթրեա	92	2,05	108	1,55	110	1,27	108	1,58	110	0,70	110	0,87	110	0,81
Էստոնիա	2	5,58	2	5,37	3	5,41	3	5,35	3	4,05	2	5,41	2	5,48
Եթովպիա	101	1,81	88	2,43	95	2,19	90	2,31	96	1,71	97	2,27	98	2,08
Վրաստան	88	2,17	59	3,02	42	3,60	47	3,42	53	2,45	49	3,35	43	3,43
Գանա	81	2,49	38	3,63	31	3,85	29	3,87	29	3,00	28	3,86	36	3,56
Գվատեմալա	62	2,94	75	2,77	76	2,82	66	2,98	69	2,24	70	2,87	70	2,86
Գվինեա	100	1,86	87	2,44	100	2,05	103	1,97	99	1,67	86	2,51	82	2,62
Հաիթի	99	1,90	102	1,88	98	2,08	98	2,23	107	1,41	102	1,90	102	1,83
Հոնդուրաս	57	3,05	58	3,03	55	3,13	64	3,01	54	2,45	64	3,09	63	3,10
Հունգարիա	1	5,62	5	5,28	4	5,35	4	5,23	10	3,85	12	4,76	14	4,58
Հնդկաստան	42	3,29	32	3,74	34	3,81	31	3,76	32	2,89	34	3,71	33	3,64
Ինդոնեզիա	49	3,20	45	3,35	47	3,42	43	3,46	37	2,78	35	3,68	34	3,58
Իրան	61	2,94	89	2,42	86	2,42	99	2,20	95	1,75	105	1,77	104	1,73
Իրաք	91	2,06	107	1,65	106	1,76	101	2,03	97	1,70	95	2,28	100	2,06
Հորդանան	51	3,12	43	3,42	46	3,43	44	3,43	47	2,56	43	3,40	49	3,42
Ղազախստան	34	3,49	33	3,69	37	3,71	42	3,49	44	2,59	42	3,43	51	3,29
Քենիա	68	2,79	56	3,04	70	2,89	84	2,59	73	2,17	66	2,96	60	3,15
Ղրղզստան	55	3,06	55	3,05	52	3,21	58	3,13	64	2,31	59	3,17	61	3,15
Լաոս	107	1,47	97	2,04	89	2,27	93	2,28	92	1,79	83	2,57	86	2,53
Լատվիա	11	5,04	13	4,64	12	4,90	14	4,78	15	3,51	13	4,71	10	4,91
Լիբանան	44	3,26	44	3,42	41	3,60	38	3,63	35	2,80	41	3,54	47	3,42
Լիբերիա	110	1,32	110	1,38	107	1,73	91	2,31	87	1,90	81	2,61	76	2,69
Լիբիա	75	2,65	78	2,71	68	2,93	59	3,11	61	2,38	68	2,88	105	1,70
Լիտվա	6	5,42	8	5,07	8	5,20	8	5,13	8	3,89	6	5,11	3	5,26
Մակեդոնիա	30	3,66	28	3,83	20	4,28	21	4,18	21	3,17	22	4,18	22	4,14
Մադագասկար	69	2,78	53	3,07	67	2,93	81	2,67	88	1,89	90	2,45	84	2,60
Մալավի	102	1,77	96	2,08	87	2,39	80	2,69	76	2,13	73	2,82	80	2,67
Մալայզիա	17	4,39	23	4,05	22	4,22	22	4,09	24	3,11	20	4,26	19	4,24
Մալի	40	3,30	61	2,99	57	3,07	73	2,90	63	2,32	93	2,42	79	2,67
Մեքսիկա	20	4,13	25	3,93	24	4,13	24	4,02	26	3,02	26	4,01	29	3,79
Մոլդովա	87	2,20	77	2,73	63	2,96	67	2,95	51	2,46	53	3,27	45	3,42
Մոնղոլիա	32	3,55	49	3,25	51	3,21	52	3,21	58	2,40	46	3,38	41	3,48
Մարոկկո	46	3,23	76	2,76	75	2,82	78	2,76	72	2,19	71	2,86	66	3,00
Մոզամբիկ	65	2,85	65	2,95	84	2,64	69	2,92	78	2,09	72	2,83	74	2,73
Նամիբիա	21	4,12	30	3,78	32	3,83	37	3,63	36	2,78	30	3,77	30	3,74
Նեպալ	82	2,47	60	3,01	78	2,81	92	2,28	94	1,76	91	2,44	89	2,49
Նիկարագուա	60	2,95	54	3,05	50	3,23	56	3,14	56	2,43	54	3,22	59	3,18
Նիգեր	95	2,00	90	2,35	88	2,29	88	2,38	83	1,94	92	2,44	91	2,45
Նիգերիա	90	2,09	74	2,80	60	3,00	72	2,90	85	1,93	82	2,58	87	2,53

Երկիրը	2003թ.		2006թ.		2008թ.		2010թ.		2012թ.		2014թ.		2016թ.	
	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը
Պակիստան	56	3,06	68	2,90	71	2,88	86	2,48	90	1,85	96	2,28	94	2,37
Նոր Գվինեա	67	2,79	82	2,57	79	2,81	63	3,04	66	2,25	67	2,96	72	2,75
Պարագվայ	52	3,11	63	2,97	53	3,20	51	3,26	48	2,55	51	3,30	44	3,43
Պերու	53	3,11	41	3,54	40	3,66	32	3,74	28	3,01	23	4,05	23	3,97
Ֆիլիպիններ	48	3,22	42	3,44	45	3,47	39	3,61	41	2,64	37	3,66	32	3,66
Լեհաստան	7	5,31	9	5,03	9	5,06	9	5,09	5	3,94	4	5,25	4	5,25
Ռումինիա	24	3,98	16	4,39	16	4,68	16	4,63	17	3,49	16	4,59	13	4,59
Ռուսաստան	33	3,52	35	3,65	43	3,59	48	3,39	46	2,57	45	3,39	52	3,28
Ռուանդա	83	2,46	73	2,81	92	2,25	76	2,82	75	2,15	55	3,20	55	3,20
Սաուդյան Արաբիա	54	3,09	66	2,94	54	3,19	46	3,42	57	2,41	57	3,20	54	3,23
Սենեգալ	41	3,30	50	3,24	66	2,94	77	2,79	68	2,25	69	2,87	64	3,03
Սերբիա	31	3,56	31	3,78	28	3,94	23	4,07	20	3,18	21	4,22	21	4,18
Սիերա Լեոնե	104	1,76	85	2,55	85	2,56	83	2,60	84	1,93	84	2,53	85	2,53
Սինգապուր	8	5,30	7	5,13	5	5,34	6	5,17	7	3,90	8	5,06	8	5,04
Սլովակիա	4	5,52	6	5,16	6	5,26	5	5,21	6	3,91	9	5,04	7	5,09
Սլովենիա	3	5,52	1	5,55	2	5,53	2	5,54	2	4,19	3	5,31	5	5,22
Հարավաֆր. Հանր.	16	4,41	20	4,29	19	4,31	25	3,99	23	3,11	24	4,05	24	3,89
Հվ. Կորեա	9	5,29	4	5,32	7	5,24	10	5,05	9	3,88	7	5,07	9	5,02
Շրի Լանկա	23	3,99	22	4,13	27	3,98	33	3,72	30	2,99	33	3,74	31	3,71
Սուդան	84	2,40	92	2,17	101	2,05	94	2,26	100	1,59	108	1,60	109	1,43
Տաջիկստան	98	1,90	101	1,93	94	2,20	105	1,86	104	1,53	100	2,05	97	2,10
Տանզանիա	77	2,59	72	2,85	77	2,82	71	2,91	71	2,19	75	2,81	69	2,90
Թաիլանդ	26	3,71	18	4,38	26	3,98	36	3,66	38	2,78	36	3,67	35	3,57
Տոգո	103	1,77	94	2,12	102	2,03	96	2,26	89	1,86	85	2,51	81	2,66
Թունիս	27	3,70	40	3,55	38	3,70	49	3,34	49	2,54	52	3,30	40	3,50
Թուրքիա	25	3,85	26	3,91	21	4,22	18	4,33	18	3,30	19	4,33	18	4,27
Թուրքմենստան	94	2,01	98	2,01	99	2,07	95	2,26	98	1,69	98	2,18	96	2,11
Ուգանդա	50	3,18	46	3,33	48	3,30	45	3,42	43	2,62	47	3,38	46	3,42
Ուկրաինա	47	3,22	24	3,94	36	3,75	40	3,55	45	2,58	48	3,36	53	3,27
Ուրուգվայ	14	4,54	14	4,58	13	4,78	7	5,14	4	3,95	5	5,21	6	5,16
Ուզբեկստան	86	2,23	93	2,13	90	2,27	102	1,99	108	1,35	104	1,86	95	2,15
Վենեսուելա	63	2,93	62	2,98	80	2,78	75	2,82	79	2,04	77	2,78	90	2,47
Վիետնամ	76	2,63	67	2,92	58	3,02	57	3,14	50	2,48	58	3,17	57	3,19
Եմեն	93	2,05	95	2,09	93	2,25	89	2,33	93	1,77	106	1,75	103	1,80
Զամբիա	71	2,74	48	3,26	59	3,00	60	3,10	65	2,28	63	3,09	67	2,98
Զիմբաբվե	106	1,64	105	1,82	105	1,91	110	1,48	106	1,42	99	2,11	99	2,08

**Հավելված 11. Երկրների վարկանիշը ըստ վերափոխումների կառավարման
բաղադրիչի 2003-2016թթ.-ին¹⁵²**

Երկիրը	2003թ.		2006թ.		2008թ.		2010թ.		2012թ.		2014թ.		2016թ.	
	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը
Աֆղանստան	101	0,77	86	1,58	97	1,47	103	1,20	94	1,13	104	1,16	99	1,33
Ալբանիա	32	2,36	38	2,42	36	2,55	30	2,68	34	2,02	40	2,43	31	2,60
Ալժիր	81	1,24	83	1,62	83	1,71	82	1,79	80	1,47	60	2,09	63	2,08
Անգոլա	95	0,90	97	1,34	100	1,33	86	1,71	84	1,40	84	1,71	87	1,65
Արգենտինա	36	2,30	27	2,67	20	2,91	25	2,77	26	2,18	31	2,59	36	2,49
Հայաստան	44	2,16	40	2,40	41	2,43	56	2,15	48	1,80	47	2,34	57	2,12
Ադրբեջան	76	1,41	79	1,66	79	1,80	76	1,92	70	1,59	80	1,91	82	1,85
Բահրեյն	55	1,88	36	2,44	45	2,34	48	2,25	50	1,77	69	1,99	73	1,97
Բանգլադեշ	54	1,90	71	1,88	86	1,64	72	1,96	81	1,46	83	1,76	84	1,76
Բելառուս	84	1,14	88	1,53	93	1,55	85	1,75	86	1,31	89	1,59	86	1,68
Բենին	28	2,52	45	2,32	37	2,52	35	2,61	35	2,00	33	2,55	42	2,34
Բոլիվիա	33	2,36	46	2,32	64	2,09	61	2,10	43	1,85	46	2,34	37	2,48
Բոսնիա և Հերց.	66	1,61	54	2,19	56	2,21	52	2,18	65	1,64	71	1,98	69	2,00
Բոթսվանա	12	3,40	11	3,36	14	3,22	15	3,28	13	2,63	14	3,27	13	3,25
Բրազիլիա	17	2,90	15	3,20	16	3,13	11	3,36	12	2,69	9	3,41	14	3,23
Բուլղարիա	16	3,03	17	3,14	13	3,23	16	3,24	14	2,61	15	3,13	17	2,94
Բուրկինա Ֆասո	69	1,54	72	1,82	72	1,88	68	2,00	74	1,54	64	2,04	77	1,94
Բուրունդի	94	0,90	107	0,98	76	1,83	87	1,70	87	1,29	91	1,57	92	1,53
Կամբոջա	75	1,44	92	1,45	90	1,58	91	1,59	92	1,21	98	1,45	96	1,42
Կամերուն	82	1,20	96	1,35	96	1,47	96	1,44	93	1,14	97	1,45	91	1,53
Կենտր. Աֆրիկայի Հանր.	110	0,41	94	1,43	87	1,63	93	1,57	88	1,25	99	1,43	94	1,49
Չադ	89	1,04	100	1,17	106	0,94	110	0,83	107	0,80	107	1,05	106	1,07
Չիլի	9	3,44	8	3,53	1	3,66	3	3,63	4	2,88	5	3,59	5	3,66
Չինաստան	51	1,95	62	2,01	61	2,15	54	2,17	55	1,69	55	2,13	56	2,13
Կոլումբիա	67	1,56	52	2,22	49	2,26	42	2,35	40	1,88	32	2,59	24	2,67
Կոնգոյի Ժող. Հանր.	106	0,45	108	0,84	101	1,22	105	1,14	104	0,89	106	1,10	107	1,06
Կոստա Ռիկա	8	3,45	13	3,33	12	3,32	13	3,33	11	2,74	11	3,38	10	3,44
Կոդ դի վուար	85	1,13	109	0,78	110	0,85	104	1,16	109	0,60	85	1,68	67	2,02
Խորվաթիա	14	3,11	10	3,39	11	3,36	14	3,29	15	2,59	13	3,31	12	3,26
Կուբա	98	0,80	95	1,37	94	1,49	81	1,81	79	1,49	79	1,91	61	2,10
Չեխիա	5	3,63	4	3,63	6	3,48	4	3,62	8	2,82	7	3,48	6	3,61
Դոմինիկյան Հանր.	24	2,58	33	2,49	30	2,64	29	2,69	28	2,15	35	2,53	27	2,65
Էկվադոր	41	2,21	73	1,78	80	1,80	62	2,09	57	1,69	51	2,18	62	2,10
Եգիպտոս	72	1,50	77	1,70	71	1,91	71	1,97	75	1,53	68	2,00	70	1,99

¹⁵² Հաշվարկել է հեղինակն ըստ Բերթելսման հիմնադրամի (<https://www.bti-project.org/en/index/>) տվյալների:

Երկիրը	2003թ.		2006թ.		2008թ.		2010թ.		2012թ.		2014թ.		2016թ.	
	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը
Էլ Սալվադոր	34	2,33	22	2,76	25	2,76	22	2,84	21	2,40	19	2,97	18	2,92
Էրիթրեա	102	0,71	106	1,00	108	0,90	107	0,94	110	0,54	110	0,56	110	0,48
Էստոնիա	3	3,69	3	3,64	2	3,63	2	3,68	2	2,97	2	3,68	2	3,71
Եթովպիա	92	0,94	87	1,54	92	1,57	94	1,55	101	1,01	90	1,59	100	1,33
Վրաստան	90	1,00	34	2,48	27	2,67	41	2,38	41	1,88	37	2,50	34	2,57
Գանա	27	2,52	23	2,73	26	2,73	24	2,79	24	2,25	21	2,86	23	2,77
Գվատեմալա	63	1,67	58	2,15	62	2,15	43	2,32	53	1,73	74	1,96	71	1,97
Գվինեա	99	0,79	84	1,60	105	1,07	108	0,91	78	1,50	72	1,98	51	2,20
Հաիթի	100	0,78	102	1,10	85	1,64	83	1,78	102	1,00	101	1,36	101	1,33
Հոնդուրաս	50	2,00	50	2,28	54	2,24	49	2,25	46	1,84	43	2,38	41	2,35
Հունգարիա	6	3,59	6	3,55	8	3,48	9	3,41	19	2,41	25	2,75	30	2,61
Հնդկաստան	37	2,29	32	2,51	23	2,76	26	2,76	25	2,21	29	2,69	32	2,60
Ինդոնեզիա	46	2,02	59	2,11	48	2,27	37	2,52	37	1,91	36	2,50	35	2,49
Իրան	80	1,25	89	1,52	98	1,35	99	1,27	99	1,04	105	1,12	93	1,49
Իրաք	107	0,42	110	0,05	109	0,89	95	1,52	89	1,25	94	1,55	85	1,68
Հորդանան	56	1,87	57	2,15	60	2,15	64	2,04	66	1,63	59	2,09	52	2,19
Ղազախստան	68	1,55	61	2,04	50	2,25	45	2,29	38	1,89	49	2,30	53	2,15
Քենիա	79	1,26	68	1,96	59	2,15	79	1,83	72	1,56	53	2,15	58	2,12
Ղրղզստան	73	1,50	69	1,90	63	2,09	74	1,93	60	1,66	65	2,04	59	2,11
Լաոս	77	1,33	90	1,47	88	1,62	89	1,66	91	1,23	87	1,64	90	1,58
Լատվիա	13	3,12	12	3,34	10	3,42	12	3,35	10	2,75	10	3,39	8	3,46
Լիբանան	64	1,63	67	1,97	58	2,16	58	2,14	62	1,65	73	1,97	78	1,91
Լիբերիա	109	0,42	98	1,28	75	1,84	44	2,30	44	1,85	45	2,37	45	2,33
Լիբիա	96	0,88	82	1,63	89	1,61	88	1,69	85	1,34	78	1,93	105	1,12
Լիտվա	1	3,96	7	3,54	9	3,46	7	3,54	3	2,94	6	3,58	4	3,68
Մակեդոնիա	38	2,28	30	2,54	19	2,95	20	2,97	22	2,35	22	2,83	28	2,65
Մադագասկար	62	1,69	31	2,53	34	2,57	51	2,21	97	1,11	96	1,49	74	1,96
Մալավի	86	1,12	66	1,98	55	2,24	47	2,26	49	1,78	44	2,37	49	2,24
Մալայզիա	30	2,45	28	2,60	32	2,61	31	2,68	29	2,15	28	2,70	33	2,59
Մալի	15	3,10	29	2,58	39	2,45	39	2,41	36	1,92	88	1,61	55	2,14
Մեքսիկա	26	2,53	21	2,82	24	2,76	23	2,81	31	2,11	30	2,61	39	2,41
Մոլդովա	78	1,28	85	1,59	68	1,96	67	2,00	45	1,84	42	2,39	44	2,33
Մոնղոլիա	23	2,60	25	2,72	29	2,65	32	2,68	33	2,03	27	2,71	29	2,64
Մարոկկո	57	1,82	63	1,98	69	1,95	84	1,78	76	1,52	75	1,96	76	1,95
Մոզամբիկ	47	2,02	41	2,39	66	2,06	53	2,18	71	1,58	61	2,08	72	1,97
Նամիբիա	42	2,21	26	2,70	28	2,66	28	2,72	27	2,17	24	2,81	22	2,79
Նեպալ	71	1,52	93	1,44	81	1,79	92	1,59	98	1,10	93	1,56	89	1,62
Նիկարագուա	58	1,79	53	2,21	42	2,41	63	2,09	63	1,65	57	2,11	54	2,14
Նիգեր	60	1,77	51	2,25	57	2,18	60	2,10	64	1,64	50	2,28	50	2,22
Նիգերիա	61	1,69	64	1,98	65	2,09	70	1,98	73	1,55	77	1,94	88	1,63
Պակիստան	59	1,78	81	1,64	84	1,64	102	1,23	103	0,97	103	1,21	102	1,31
Նոր Գվինեա	70	1,54	76	1,72	78	1,81	69	1,99	83	1,43	82	1,88	79	1,89
Պարագվայ	65	1,63	49	2,29	35	2,56	33	2,64	30	2,13	39	2,46	26	2,66
Պերու	40	2,24	39	2,41	33	2,60	34	2,61	32	2,09	26	2,71	38	2,48
Ֆիլիպիններ	52	1,91	56	2,16	52	2,24	75	1,93	52	1,76	38	2,47	43	2,34

շարունակություն

Երկիրը	2003թ.		2006թ.		2008թ.		2010թ.		2012թ.		2014թ.		2016թ.	
	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը	Վարկանիշը	Համաթվի արժեքը
Լեհաստան	10	3,42	14	3,28	22	2,85	10	3,38	6	2,83	3	3,67	3	3,69
Ռումինիա	21	2,79	19	2,96	17	3,08	18	3,05	16	2,54	20	2,93	19	2,89
Ռուսաստան	35	2,32	65	1,98	70	1,94	78	1,83	59	1,67	63	2,05	83	1,80
Ռուանդա	88	1,06	80	1,64	82	1,75	80	1,83	82	1,44	81	1,89	75	1,95
Սաուդյան Արաբիա	91	0,96	75	1,74	77	1,81	73	1,95	67	1,61	76	1,94	80	1,88
Սենեգալ	31	2,40	24	2,73	40	2,44	50	2,24	51	1,76	34	2,53	25	2,66
Սերբիա	22	2,76	35	2,46	31	2,64	21	2,88	20	2,40	17	3,04	15	3,02
Սիերա Լեոնե	93	0,93	55	2,16	73	1,87	65	2,04	69	1,59	58	2,11	64	2,08
Սինգապուր	25	2,54	18	2,97	18	3,06	17	3,06	17	2,44	16	3,05	16	3,00
Սլովակիա	4	3,66	2	3,75	3	3,63	6	3,57	9	2,80	4	3,59	7	3,54
Սլովենիա	2	3,72	1	3,82	4	3,60	8	3,49	5	2,85	12	3,36	11	3,42
Հարավաֆր. Հանր.	19	2,86	16	3,19	15	3,15	27	2,75	23	2,28	23	2,83	20	2,87
Հվ. Կորեա	11	3,41	5	3,60	5	3,51	5	3,58	7	2,82	8	3,47	9	3,46
Շրի Լանկա	29	2,52	48	2,29	46	2,33	46	2,26	54	1,71	70	1,98	60	2,10
Սուդան	103	0,65	99	1,19	104	1,07	100	1,25	108	0,77	109	0,80	109	0,77
Տաջիկստան	83	1,15	74	1,76	74	1,86	98	1,37	90	1,24	92	1,57	95	1,42
Տանզանիա	39	2,27	42	2,36	47	2,31	55	2,17	56	1,69	56	2,12	65	2,08
Թաիլանդ	20	2,79	37	2,44	53	2,24	59	2,10	77	1,50	66	2,01	81	1,86
Տոգո	105	0,51	105	1,08	95	1,48	77	1,88	68	1,61	67	2,00	68	2,02
Թունիս	49	2,00	60	2,10	51	2,25	66	2,04	61	1,66	62	2,06	40	2,37
Թուրքիա	18	2,87	20	2,84	21	2,90	19	3,00	18	2,43	18	3,04	21	2,86
Թուրքմենստան	104	0,59	104	1,08	103	1,13	101	1,23	100	1,02	102	1,24	98	1,36
Ուգանդա	48	2,02	47	2,29	43	2,37	36	2,53	39	1,88	41	2,41	46	2,33
Ուկրաինա	43	2,20	44	2,32	38	2,49	40	2,41	42	1,86	52	2,17	47	2,26
Ուրուգվայ	7	3,57	9	3,44	7	3,48	1	3,77	1	3,08	1	3,82	1	3,82
Ուգբենկստան	97	0,81	101	1,12	102	1,15	106	1,10	105	0,85	108	0,97	108	1,02
Վենեսուելա	74	1,48	78	1,68	99	1,34	97	1,39	95	1,13	95	1,51	103	1,24
Վիետնամ	45	2,03	70	1,89	67	2,03	57	2,15	58	1,68	54	2,14	66	2,07
Եմեն	87	1,11	91	1,47	91	1,58	90	1,63	96	1,11	86	1,65	97	1,39
Զամբիա	53	1,90	43	2,35	44	2,36	38	2,42	47	1,83	48	2,32	48	2,24
Հիմբաբվե	108	0,42	103	1,09	107	0,94	109	0,83	106	0,82	100	1,40	104	1,24